

Külügyi Szemle

XX. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM

KÖZÉPPONTBAN: IRÁN

N. RÓZSA ERZSÉBET

Az Iránnal foglalkozó tanulmányok elé

SZÁLKAI KINGA ÉS SZABÓ MIKLÓS

Az iráni vízválság a klímaváltozás és a növekvő társadalmi elégedetlenség árnyékában

FÓRIÁN-SZABÓ VIKTOR ÉS KOVÁCS TAMÁS

Terhelő örökség. Az iráni gazdaság lehetőségei és kihívásai a 2021-es elnökválasztás után

CSICSMANN LÁSZLÓ

A szankciók mint a nyomásgyakorlás eszközei a nemzetközi kapcsolatokban: a Közel-Kelet és Irán esete

ABLAKA GERGELY

Transznacionális Irán. Nem állami szereplők a Közel-Keleten – militáns partnerek Teherán „szolgálatában”

N. RÓZSA ERZSÉBET

A Közel-Kelet nukleáris kérdései – középpontban az iráni nukleáris program

KÜLPOLITIKA

SALAMIN GÉZA, MEGYESI ZOLTÁN ÉS KLEMENSITS PÉTER

Az Eurázsia-narratíva kibontakozásának vizsgálata a magyar kormányzati nyilatkozatok és fejlesztéspolitikai dokumentumok tükrében

SIPOS XÉNIA ZSUZSANNA

A gazdasági marginalizáció és a szélsőséges ideológiák iránti fogékonyság közötti kapcsolat

SZABÓ ORSOLYA KATALIN

A kisebbségi nyelvvédelem normatív fejlődése Olaszországban

UDVARVÖLGYI ZSOLT ANDRÁS

A magyar–közel-keleti tudományos-kulturális kapcsolatok egy epizódja. Germanus Gyula egyiptomi és szíriai útjainak háttere a magyar diplomáciai jelentések tükrében (1954–1960)

KÖNYVISMERTETÉS

SASHALMI ÁDÁM

A geopolitikai elemzés a nemzetközi hatalmi viszonyok vizsgálatának szolgálatában

2021. ŐSZ

A Külügyi és Külgazdasági Intézet folyóirata

Kiadó: Ugrósdy Márton igazgató

Szerkesztőség

1016 Budapest,
Bérc utca 13–15.
Telefon: 279-5700
E-mail: kulugyiszemle@ifat.hu
Internet: <http://kki.hu>

Főszerkesztő:
Klinghammer István

Felelős szerkesztő:
Vasa László

Szerkesztés és tördelés:
Tevelyné Kulcsár Andrea

Szerkesztőségi titkár:
Horváth Ildikó

Előfizethető és megvásárolható
a szerkesztőségnél.
Előfizetési díj egy évre 12.000 Ft.

ISSN 1587-9089 (Nyomtatott)
ISSN 2060-4904 (Online)
https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2021.3

A szerkesztőbizottság tagjai:

Martonyi János elnök

Baranyi Tamás Péter
Csaba László
Frank Tibor
Gottfried Péter
Halmai Péter
Komlósi László Imre
Rostoványi Zsolt
Salát Gergely
Tarrósy István

A kiadvány a
Külgazdasági és Külügyminisztérium
támogatásával valósult meg.

Tartalom

Középpontban: Irán	3	<i>N. Rózsa Erzsébet</i> : Az Iránnal foglalkozó tanulmányok elé
	5	<i>Szálkai Kinga és Szabó Miklós</i> : Az iráni vízváltás a klímaváltozás és a növekvő társadalmi elégedetlenség árnyékában
	38	<i>Fórián-Szabó Viktor és Kovács Tamás</i> : Terhelő örökség. Az iráni gazdaság lehetőségei és kihívásai a 2021-es elnökválasztás után
	80	<i>Csicsmann László</i> : A szankciók mint a nyomásgyakorlás eszközei a nemzetközi kapcsolatokban: a Közel-Kelet és Irán esete
	113	<i>Ablaka Gergeby</i> : Transznacionális Irán. Nem állami szereplők a Közel-Keleten – militáns partnerek Teherán „szolgálatában”
	145	<i>N. Rózsa Erzsébet</i> : A Közel-Kelet nukleáris kérdései – középpontban az iráni nukleáris program
Külpolitika	171	<i>Salamin Géza, Megyesi Zoltán és Klemensits Péter</i> : Az Eurázsia-narratíva kibontakozásának vizsgálata a magyar kormányzati nyilatkozatok és fejlesztéspolitikai dokumentumok tükrében
	199	<i>Sipos Xénia Zsuzsanna</i> : A gazdasági marginalizáció és a szélsőséges ideológiák iránti fogékonyság közötti kapcsolat
	227	<i>Szabó Orsólya Katalin</i> : A kisebbségi nyelvvédelem normatív fejlődése Olaszországban
	249	<i>Udvarvölgyi Zsolt András</i> : A magyar–közel-keleti tudományos-kulturális kapcsolatok egy epizódja. Germanus Gyula egyiptomi és szíriai útjainak háttere a magyar diplomáciai jelentések tükrében (1954–1960)
Könyvismertetés	282	A geopolitikai elemzés a nemzetközi hatalmi viszonyok vizsgálatának szolgálatában (Sashalmi Ádám)

E számunk szerzői:

Ablaka Gergely: politológus, egyetemi oktató, ELTE-ÁJK, ELTE-TÁTK, Milton Friedman Egyetem, NKE; külső tudományos segédmunkatárs, EJKK SVKI

Csicsmann László: habilitált egyetemi docens; tanszékvezető, BCE Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék; akadémiai ügyekért felelős rektorhelyettes, Budapesti Corvinus Egyetem

Fórián-Szabó Viktor: közgazdász és keletkutató; doktorandusz-hallgató asszisztens és oktató, Bécsi Egyetem

Klemensits Péter: tudományos főmunkatárs, Eurázsia Központ, Neumann János Egyetem

Kovács Tamás: egyetemi docens, Soproni Egyetem Lámfalussy Sándor Közgazdaság-tudományi Kar

Megyesi Zoltán: kutató, Nemzetstratégiai Kutatóintézet; PhD-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem Geopolitika és fenntartható fejlődés doktori program

N. Rózsa Erzsébet: az MTA doktora; egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem; tudományos tanácsadó, ELKH KRTH Világgazdasági Kutató Intézet; a KKI külső szakértője

Salamín Géza: intézetvezető egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi, Politikai és Regionális Tanulmányok Intézet; a Magyar Urbanisztikai Társaság elnöke

Sashalmi Ádám: PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola

Sipos Xénia Zsuzsanna: PhD-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudományi Doktori Iskola

Szabó Miklós: adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Kulturális Antropológia Tanszék

Szabó Orsolya Katalin: nemzetközi kapcsolatok szakértő; beosztott diplomata, konzul, Magyarország milánói főkonzulátusa

Szálkai Kinga: adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Nemzetközi és Európai Tanulmányok Tanszék; a biskeki EBESZ Akadémia vendégkutatója

Udvarvölgyi Zsolt András: történész, szociológus; főiskolai tanár, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete

Az Iránnal foglalkozó tanulmányok elé

To the Studies on Iran

Az 1979-es iszlám forradalom óta Irán szinte folyamatosan a nemzetközi napirenden szerepel. Előbb maga a forradalom, majd az iraki–iráni háború (1980–1988), a 2000-es években pedig elsősorban a nukleáris program okán. A nemzetközi közösség részéről kötelezővé tett, valamint az egyes országok által egyoldalúan meghozott szankciók, a 2015-ös nukleáris megállapodás, majd Donald Trump amerikai elnök 2018-as döntése, hogy kilépteti az Amerikai Egyesült Államokat a megállapodásból, és újabb, harmadik országokat is sújtó szankciókat vezet be, ismét a nemzetközi napirend egyik vezető kérdéskörévé emelte Iránt. Mindemellett a 2020-ban kezdődött Covid19-járvány mellett 2021-ben tüntetéseket is kiváltó szárazság is sújtotta az országot, amelynek augusztustól új – konzervatív – elnöke is van, Ebrahim Raiszi személyében.

Az Iráni Iszlám Köztársaság – amely a nevében hordozza az identitása három fő elemét: irániság, (síita) iszlám, politikai modernitás – az iszlám forradalmat követően egy olyan sajátos modellként jött létre, amelyben a legfőbb törvényhozó Isten, akinek az akaratát és a törvényeit az iráni iszlám forradalom legfőbb vezetője, Ruholláh Khomeini ajatollah halála óta Ali Khamenei értelmezi. A nép akarata – minden 18 év feletti iráni állampolgár választó és választható – közvetlen választásokon keresztül érvényesül, amelyek során a parlament tagjaira, illetve az ország elnökére adják le a szavazatokat. Az elnök a kormány és a végrehajtó hatalom feje, a miniszterei kinevezését azonban a parlamentnek jóvá kell hagynia. A 2021. évi elnökválasztás – a sokak által vitatott körülményei ellenére – új helyzetet teremtett: immár minden hatalmi ág, minden fontosabb szerv az ún. konzervatívok irányítása alatt áll. Joggal merül fel tehát a kérdés, hogy az Iráni Iszlám Köztársaság kül- és biztonságpolitikájában folytonosság vagy változás, együttműködés vagy konfrontáció várható-e. Bár egyelőre korai lenne végső következtetéseket levonni, az új iráni vezetés „üzenetei” inkább a folytonosság tényét, ha nem is a mikéntjét ígéri.

A *Külügyi Szemle* Iránnal foglalkozó blokkjának tanulmányai olyan kérdéseket is vizsgálnak, amelyek az ország vonatkozásában meghatározóak, ugyanakkor általánossággal is bírnak. Ide tartozik a víz és vízszűkösség kérdése, a gazdaság és a szankciók, a hibrid hadviselés (a nem állami szereplők), s végül, de nem utolsósorban, a nukleáris energia kettős felhasználású jellegéből fakadó fenyegetés és műszaki fejlettség kérdőjelei.

A perzsa nevek átírásában kettős kihívást jelent az arab betűkészlet perzsa alkalmazása, illetve annak a magyar hangzáshoz legközelebb álló hangalakban való megfeleltetése. A nemzetközi szakirodalomból, hírekből ismert neveket, valamint az angolul publikáló iráni szerzők nevét azonban az angolos átírásban hagytuk meg.

N. Rózsa Erzsébet

Az iráni vízválság a klímaváltozás és a növekvő társadalmi elégedetlenség árnyékában

The Iranian Water Crisis in the Shadow of Climate Change and Growing Social Discontent

Szálkai Kinga¹ és Szabó Miklós

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2021.3.1

Összefoglaló: Az elhúzódó és egyre súlyosbodó szárazság 2021 nyarán több halálos áldozatot követelő tüntetésekhez vezetett Iránban. A jelen interdiszciplináris tanulmány célja, hogy a hidropolitika és a kulturális antropológia perspektíváiban vizsgálja meg az iráni vízválság természeti és antropogén kiváltó okait, valamint a politikai, gazdasági és társadalmi következményeit. Elsőként a szárazsághoz vezető fő tényezőket tárjuk fel, s bemutatjuk, hogy a klímaváltozás hatásai mellett a közvetlenül az emberi tevékenységből származó következmények is nagy szerepet játszottak a helyzet kialakulásában. Ezután két konkrét esettanulmányt, az Orumije-tó és a Zájanderud folyó példáját vizsgáljuk meg, amelyek jól tükrözik a válsághelyzet általános jellemzőit. A következő szakaszban a vizsgálódás fókuszát kiterjesztjük a válság által leginkább érintett két tartományra, Huzesztánra, valamint Szisztán és Beludzsisztánra, míg végül, de nem utolsósorban az iráni vízválság regionális vonatkozásait elemezzük az Irakkal és Afganisztánnal fenntartott vízügyi kapcsolatok esetében.

Kulcsszavak: Irán, vízválság, klímaváltozás, szárazság, tüntetések, Orumije-tó, Irak, Afganisztán

Abstract: *In the summer of 2021, the protracted and worsening droughts in Iran led to protests that have already claimed several lives. The aim of this interdisciplinary study is to examine the natural and anthropogenic causes of the Iranian water crisis and to discuss its political, economic, and social consequences from the perspectives of hydropolitics and cultural anthropology.*

1 A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

First, we analyse the main factors leading to the current severe conditions of drought, demonstrating that beside the impacts of climate change, the direct consequences of human activities also play a significant role in the deteriorating situation. Then we investigate into two specific case studies: the examples of Lake Orumiyeh and the river Zayanderud, which both thoroughly reflect the general characteristics of the current water crisis. In the next section, we extend the focus of the study to the two provinces most affected by the crisis, namely, Huzestan and Sistan and Balochistan. Finally, we map the regional implications of the water crisis by examining Iran's water relations with Iraq and Afghanistan.

Keywords: *Iran, water crisis, climate change, drought, protests, Lake Orumiyeh, Iraq, Afghanistan*

Bevezetés

A 2021 első felében tapasztalt extrém szárazság korábban nem látott mértékű vízügyi válságot okozott Irán területén. Az egyes régiókban kialakult vízhiány és az annak következményeként megindult tüntetések komoly kihívást jelentenek a koronavírus-járvány ötödik hullámával, a nemzetközi elszigeteltséggel és a gazdasági szankciók hatásaival (Csiesmann, 2021), valamint a nukleáris megállapodás tárgyalási fordulataival (N. Rózsa, 2021) küzdő állam számára. Az augusztus elején hivatalba lépett Ebrahim Raiszi és rendszerre szempontjából kulcsfontosságú lesz, hogy a keményvonalasként számon tartott új elnök a vízválság kezelésére milyen megoldási javaslatokkal áll majd elő.

A tüntetéshullám július 15-én, az évek óta egyre nagyobb gondot jelentő szárazság és a kormányzati intézkedések hiánya által leginkább érintett Huzesztán tartományban robbant ki. Jól tükrözi a kétségbeesést, hogy az első tüntetők elsősorban nem politikai változásokat, gazdasági támogatást vagy fenntarthatóbb környezetgazdálkodást, hanem csupán „több vizet” követeltek (Fassihi, 2021). A biztonsági erőknek a tüntetések felszámolása érdekében történt erőszakos beavatkozása csak olaj volt a tűzre: július 28-ára már Eszfahán utcáin is Ali Khamenei ajatollahot ábrázoló transzparenszeket égettek, a

huzesztáni tüntetők iránti szimpátiát kifejező megmozdulások pedig Teheránra és az északnyugati tartományokra is kiterjedtek. A tüntetések július végére legalább kilenc halalos áldozatot is követeltek, és tömeges letartóztatások kezdődtek (*Human Rights Watch*, 2021). A társadalmi elégedetlenség akkor már főként a kormánnyal, a hatalomhoz közel álló körökkel és a Forradalmi Gárdával szemben fogalmazódott meg, az utcára vonulók pedig több politikai kérdésben is változást követeltek (Esfandiari és Zarghami, 2021). A felgyülemlett elégedetlenséget kétségtelenül súlyosbította a koronavírus-járvány, továbbá a riál elértéktelenedésének az újabb hulláma és a gazdasági nehézségek (Főrián-Szabó és Kovács, 2021), valamint a társadalmi törésvonalak – mint a szélsőséges egyenlőtlenségek vagy az etnikai feszültségek jelenléte –, de az addig fennállt törékeny egyensúly egyértelműen a száraz folyómedrek, a kiszáradt tavak, a kevés öntözővíz és az ivóvízhiány kapcsán billent ki.

Iránnak a vízhez fűződő viszonya meglehetősen sajátos. Az ország nagy folyókkal és számos tóval rendelkezik, és az is sokatmondó, hogy a Teheránba látogató utazók egyik első benyomása már évszázadok óta a víz jelenlétéhez kötődik. A fővárosban ugyanis meghatározó elem a víz: mossák az utcákat, vízpermettel hűtik a növényeket, mindenhol fák, lugasok, parkok és nedves árnyék. Ez a kép igen meglepő kontrasztban áll a kiszáradt folyómedrek körül kialakult vitákkal és a vizet követelő tüntetésekkal. A helyi társadalmi körökben általános vélekedés, hogy Iránban alapvetően nem a kevés víz, hanem a nem megfelelő elosztás jelenti a problémát.

A tudományos vizsgálatok is ezt támasztják alá: az ún. Falkenmark-indikátor szerint, amely az egy főre jutó megújuló vízkészletek éves mennyiségét mutatja, a FAO Aquastat legutolsó adatai alapján (2017) Iránban nem lehet abszolút vízszűkösségről beszélni, sőt az akkor mért 1699 m³/fő/év érték éppen a határértéket jelenti a vízstressz tekintetében is (Brown és Matlock, 2011, 1–2. o.). Ez arra utal, hogy bár a vízellátottsági tendenciákra vonatkozó mutatók folyamatosan romlanak, jelenleg – az állam számára összességében rendelkezésre álló vízmennyiséget figyelembe véve – elvben nem okozhatna súlyos

problémát az iráni társadalom és gazdaság megfelelő mennyiségű vízkészlethez való hozzáférése. A gazdasági ágazatok korántsem hatékony vízfelhasználása, valamint az állami beavatkozás hiánya, illetve téves irányai azonban – az erőforrások egyenlőtlen megoszlásával és a klímaváltozás következményeivel tetézve – relatív vízszűkösséget teremtenek. Az elmúlt néhány évtizedben olyan mértékben romlott a vízellátás, hogy ma Irán 85 milliós lakosságából 28 millió fő él vízhiány sújtotta területen, és nyolcezer települést érint valamilyen szinten állandó vagy időszakos vízhiány (Vatanka, 2021).

A társadalmi elégedetlenségre válaszul az iráni vezetés általában az Amerikai Egyesült Államokkal való feszült viszonyt, az évtizedek óta fennálló nemzetközi szankciókat, a gazdaság elszigeteltségét, a szomszédos államok vízpolitikáját, valamint a klímaváltozás hatásait jelöli meg a kialakult vízválság fő okaiként. Tény, hogy az állam az utóbbinak különösen is kitett térségek közé tartozik, a határon átnyúló folyók függőségi rendszert alakítanak ki az alvízi és a felvízi államok között, a szankciók és az elszigeteltség pedig csökkenti Iránnak a külső környezeti hatások kezelésére való képességét: e tényezők hatásai tehát valóban megsokszorozhatják az ország vízkészletét érintő problémákat. A jelenlegi vízválság okainak egy része azonban nem pusztán ezekre vezethető vissza, inkább az államnak a vízügyi kihívásokra adott elégtelen válaszáira, valamint az évtizedek óta propagált, de fenntarthatatlan gazdasági gyakorlataira – a természeti erőforrások nem elég hatékony és átgondolt felhasználására, amely a politikai vezetés támogatásával és közreműködésével zajlik. Irán ráadásul számos határon átnyúló vízfelülettel is rendelkezik, amelyek egyrészt szoros kapcsolatban állnak a hazai problémás térségekkel, másrészt pedig komoly feszültségeket okoztak egyes szomszédos államokkal, különösen Irakkal és Afganisztánnal, ami már államközi és regionális vízellátási és vízbiztonsági kérdéseket is felvet.

A vízválság tehát jóval túlmutat a helyi hidropolitikai kérdések elemzésén, és belépési pontot kínál az iráni politikai, gazdasági és társadalmi rendszer átfogó megértéséhez is. A vízkészletek és a felhasználóik viszonyrendszerét megvizsgálva összetett képet kaphatunk

azokról a törésvonalokról, amelyek meghatározzák az állam és a társadalom működését, kapcsolatát. Ez az összefüggés ugyanakkor kölcsönhatásként is értelmezhető: az iráni politikai, gazdasági és társadalmi rendszer megértése nélkül nem lehetséges az ottani vízválság komplexitásának az értelmezése sem. A vízkérdések vizsgálata tehát egy hasznos gondolati eszközt jelent: a víz mint egyfajta elméleti keret egyszerre absztrakcióként és az empiriában létező valóságként is megjelenik (Helmreich, 2009, 95. o.). Ebben az interdiszciplináris tanulmányban a hidropolitika és a kulturális antropológia perspektíváiban vizsgáljuk meg az iráni vízválság természeti és antropogén kiváltó okait, valamint politikai, gazdasági és társadalmi következményeit.

Az iráni vízválság kialakulásának okai

Irán nagy területű ország, amelyet előnyös stratégiai helyzetet teremtő hegységek fognak körül, de a klímaváltozás, a népességnövekedés és a mezőgazdasági területeket közvetlenül érintő elsivatagosodás veszélye ellen nem jelentenek védelmet. Irán jelentős része lefolyástalan, vagyis vízgyűjtő területei nem állnak kapcsolatban a világ tengerekkel. A folyók nagy részének vízjárása ingadozó vagy időszakos, mivel nagyrészt vagy teljes mértékben a magasabb területek csapadékából és gleccsereinek olvadékából származnak. Hasonlóan problémás, hogy az édesvízkészlet nem egyenletesen oszlik meg, ráadásul a legkedvezőbb vízellátású területek számos esetben a határokon kívül eső vízgyűjtő területekből táplálkoznak, miközben az Iránban találhatóknak a vize gyakran a szomszédos országokba áramlik.

Az állam területén számos tó is található, ám azok nagy része sós vízű. Az elmúlt tízezer év földtörténeti változásai, például az éghajlati övek északra mozdulása következtében a jégkorszakban kialakult kiterjedt tórendszerek a vízellátás megváltozásának hatására nagyrészt eltűntek. A megmaradt tavak lassú vízszintesökkenése bizonyos értelemben természetes folyamat, vagyis környezeti adottság, hasonlóan a folyók időszakos vagy erősen ingadozó vízjárásához. Földtörténeti távlatban a terület emberi behatás nélkül is az elsivatagosodás felé

haladna (Emadodin, Reinsch és Taube, 2019, 1. o.), a klímaváltozás gyors üteme, valamint az emberi tevékenység azonban igen jelentősen fokozza a tavak kiszáradásának a sebességét. Az elmúlt években Irán legnagyobb tava, az Orumije-tó mellett számos kisebb – mint például az ország középső területén található Mahárlu- és Bakhtegán-tó, a keleti Hámun-tó, valamint a délen elterülő Sádegán- és Hur al-Azim mocsárvidék – esetében is jelentős környezeti változásokat figyeltek meg (Moshir Panahi, Kalantari, Ghajarnia, Seifollahi-Aghmiuni és Destouni, 2020, 1. o.).

Irán területén az éghajlat és a csapadékmennyiség tekintetében három nagy földrajzi egység különíthető el. A Kaszpi-tenger partvidékén és Észak-Iránban enyhe és csapadékos éghajlat (akár 1600 mm-es évi átlag) jellemző, míg a Zagrosz hegyláncai között a hőmérséklet és a csapadék mennyisége is alacsonyabb, de kielégítőnek mondható (450 mm). Az állam nagy részén (különösen a keleti és déli tájakon) eközben igen száraz és meleg az éghajlat (a csapadék akár 50 mm-nél is kevesebb lehet) (Afshar és Fahmi, 2019, 56. o.) – az ország területének közel 90 százalékát fésivatagok és sivatagok teszik ki. A hosszú távon számolt átlagos csapadékmennyiség Irán egész területére nézve nem éri el az évi 250 mm-t, pedig az a globális átlagos csapadékmennyiségnek csupán a harmada (Maghrebi *et al.*, 2020, 2. o.). Az ország területének nagy részén tehát már a jelenlegi helyzet kialakulása előtt sem kedveztek a körülmények a mezőgazdasági termelésnek – az elmúlt évtizedek fejleményei azonban nagymértékben átrajzolták Irán hőmérsékleti és csapadéktérképét.

Irán tehát a klímaváltozásnak fokozottan kitett államok közé tartozik. Bebecslések szerint 1977 és 2012 között az átlaghőmérséklet átlagosan 1,1°C-kal növekedett, és vannak olyan szakértők, akik úgy vélekednek, hogy egyes területeken 2050-re 2–3°C-os hőmérséklet-emelkedés is végbemehet. A jelenlegi csapadékmennyiség eközben a szintén 1977 és 2012 között számolt átlagnak csupán 43 százalékát teszi ki, ami igen komoly terhet jelent (Afshar és Fahmi, 2019, 57. o.). Az iráni meteorológiai szolgálat jelentése szerint a 2020 októberétől 2021. június közepéig tartó hónapok az elmúlt 53 év legszárazabb

időszakát jelentették (Hein, 2021). A csapadékmennyiség csökkenése következtében kevesebb eső- és olvadékvíz jut a folyókba, a problémát pedig tovább súlyosbítja a hőmérséklet-emelkedés miatt egyre növekvő párolgás is. Az aktuális statisztikák szerint az évi átlagos csapadékmennyiség 71 százaléka elpárolog, mielőtt elérné a folyókat (Afshar és Fahmi, 2019, 56. o.). A klímaváltozás nemcsak extrém szárazságot jelent Iránban, hanem olyan időszakokat is, amikor rövid idő alatt nagy mennyiségben zúdul le csapadék, annak következményeként pedig árvíz alakul ki.

Az iráni vízválság azonban nem pusztán a természeti tényezők megváltozására vezethető vissza: az emberi tevékenység közvetlenül és közvetetten is számos területen befolyásolja a rendelkezésre álló vízkészletek mennyiségét. Ennek kapcsán elsőként a nagyarányú népességnövekedést kell megemlíteni: 1960 és 2020 között az ország lakossága 22 millió főről 84 millióra nőtt, vagyis közel megkétszereződött (*The World Bank*, 2020). Eközben igen jelentős urbanizációs tendenciák zajlanak, amelyek a városi életmód és fogyasztási szerkezet miatt szintén hatást gyakorolnak a vízkészletek felhasználásának a növekedésére, míg a vidéki népesség elvándorlását tovább gyorsítja a növekvő szárazság (Keshavarz, Karami és Vanclay, 2013, 121. o.). A kulturális jellegzetességek következtében az egyre gyarapodó népesség nemcsak több vizet használ, hanem az is elmondható, hogy a vízfelhasználás módja igen pazarló, legyen szó akár az egyénekről, akár a gazdaság legjelentősebb szereplőiről (Nazari, Liaghat, Akbari, Reza és Keshavarz, 2018).

Az iparágak közül a kiemelkedő stratégiai jelentőségű kőolaj-, földgáz- és acélipar jelentős vízfelhasználó, a szankciókra adott gazdaságpolitikai válaszok pedig 2000 után tovább (1,2-ről 3 százalékra) növelték az ipari és bányászati szektor arányát az állam vízfelhasználásában (Vatanka, 2021). A felhasznált vízmennyiség több mint 90 százalékát azonban a mezőgazdaság hasznosítja (Meshgaran, Madani, Hashemi és Azadi, 2016, 5. o.), ami egyrészt azt jelenti, hogy ez a szektor (illetve az abban foglalkoztatott munkaerő) szélsőséges mértékben kiszolgáltatott a fenti tendenciáknak, másrészt pedig azt, hogy

a mezőgazdaság modernizációja és fenntarthatóvá tétele nélkül nem lehetséges a vízválság kezelése. A megművelt területek 52 százalékán öntözéses földművelés zajlik (FAO, 2017), melynek nagy része árszétasos öntözéssel történik. Ez egy hagyományos, és kicsit sem hatékony módszert jelent: a felhasznált víz átlagosan 65 százaléka kárba vész, miközben a szállítás további 12 százalékkal növeli a veszteséget (Amerian, 2018). A földművelők eközben állami támogatással biztosíthatják maguknak az öntözéshez szükséges vízkészleteket (Michel, 2017, 172. o.). 1981 és 2013 között a felhasználható vízkészletek mennyisége folyamatosan csökkent, míg a mezőgazdasági terményeké jelentősen nőtt, ami jól mutatja a jelenlegi gyakorlat fenntarthatatlanságát (Maghrebi *et al.*, 2020, 1. o.).

Az öntözővíz túlzott használata eközben több területen is a termőtalajok elszikesedéséhez vezetett, a kiszáradt folyó- és tómedrek alján összegyűlt só és port pedig szabadon szállítja a szél az ország más tájaira is, légúti megbetegedéseket és további talaj- és környezetpusztulást okozva (Michel, 2017, 174. o.). A kiterjedt öntözési tevékenység és a gyorsan növekvő szárazság együttes nyomásának eredményeképpen a felszín alatti vizek is veszélyben vannak. Az utóbbi évtizedek során egyre növekvő vízhiány arra kényszerítette a gazdálkodókat, hogy a felszín alatti vízkészletek kiaknázásával pótolják a termeléshez szükséges mennyiséget, a kormányzat pedig engedélyezte is az egyre mélyebb kutak ásását. 1970 óta éves átlagban 0,51 méterrel csökkent a felszín alatti vizek vízszintje, 2002 és 2015 között pedig megkétszereződött a vízkivételi pontok száma. Irán 1965-ben 66 millió köbméternyi felszín alatti vízkészletet használt fel, ez a mennyiség 2019-re 133 milliárdra emelkedett (Noori *et al.*, 2021, 1. o.). Ha a felszín alatti vizek felhasználása továbbra is a jelenlegi ütemben folytatódik, Irán harmincegy tartományából tizenegy 50 éven belül elfogyasztja a készleteit (Michel, 2017, 170. o.). A talajban lévő vizek szintjének csökkenése miatt az iráni lakosság 71 százaléka már jelenleg is olyan területen él, amelyet a megsüllyedés veszélye fenyeget (Shokri, 2021). E vizek nagy része ugyanakkor a földbirtokosok magántulajdonát képezi, így ellenszolgáltatás nélkül igénybe vehető (Michel, 2017, 172. o.).

A mezőgazdasági vízfelhasználás mértékét és az annak szabályozására létrehozott állami stratégiákat az elmúlt évtizedekben az határozta meg, hogy a nemzetközi rendszerben elszigetelt Irán számára rendkívül fontos prioritást jelentett az élelmezési biztonság megteremtése. Ezt a politikai vezetés hosszú időn át a teljes önellátás és önállóság megvalósításával képzelte el, amihez az is hozzájárult, hogy a bankrendszer és az olajexportot sújtó szankciók megnehezítették az élelmiszeripari termékekhez való hozzáférést is. A Khamenei által 2012-ben meghirdetett, jelenleg is meghatározó ún. „ellenállási gazdaság” (*resistance economy*; ld. N. Rózsa, 2020a, 5. o.) programja újraértelmezte és megerősítette a korábbi időszakokra is jellemző olyan gazdasági célkitűzéseket, mint az önellátás és a külső gazdasági hatások elutasítása. Teherán tehát az utóbbi évtizedekben ennek megfelelően alakította az élelmiszer-termelő mezőgazdaság fejlesztését, ami a természeti erőforrások, különösen a vízkészletek fenntarthatatlan mértékű hasznosításához vezetett. Bár a teljes önellátás nem valósult meg, az ország mezőgazdasági szektora napjainkban a felhasznált élelmiszer-mennyiség 90 százalékát biztosítja, ott dolgozik a foglalkoztatottak 20 százaléka, miközben 10 százalékkal járul hozzá a bruttó nemzeti össztermékhez (Mesgaran *et al.*, 2016, 5. o.) – mindezért azonban Teherán nagy árat kényszerült fizetni.

Mivel a népességnövekedés és a klímaváltozás együttes hatásai az 1960-as évektől megfigyelhetőek voltak, az állam már azóta igyekezett beavatkozni a termelés bővüléséhez szükséges vízkészletek biztosítása érdekében. Az iráni iszlám forradalom óta az újabb és újabb ötéves tervek mindegyike a mezőgazdasági terméshozamok növelését célozza. Azt azonban az állam továbbra is öntözéssel kívánta elérni, méghozzá hosszú ideig főként a már említett hagyományos árasztásos öntözés kiterjesztése révén. A vízgazdálkodás átalakítása – amely leginkább a természetes vízfolyások eltérítésében, gátrendszerek, víztározók és öntözőcsatornák kiépítésében nyilvánult meg – egy ideig (az 1979 utáni földreformot, majd az 1989-es nemzetközi nyitást követő időszakban) valóban hatékonyabbá tette a korábban főként esővízre támaszkodó iráni mezőgazdaságot, ez a stratégia azonban csak rövid távon váltotta be a hozzá fűzött reményeket (Fathollah-Nejad, 2019).

Irán 2012-ben a világ harmadik legnagyobb gátépítő állama lett: a területén akkor 316 gát állt. 2018-ban ez a szám már 647 volt, egyes becslések szerint pedig hamarosan eléri az 1330-at (Hoominfar és Radel, 2020, 1–2. o.). Ez a hatalmas ütemű fejlesztés és az azt kísérő természet-átalakítás nagymértékű környezeti és társadalmi károkkal is együtt járt. A vizek felduzzasztása és nyitott csatornába vezetése megnövelte a párolgás mértékét, az eltérített vízkészleteknek az államon belüli szállítása pedig szintén nagy veszteséget jelentett. A vízfelületek ökoszisztémája átalakult, a folyók a csökkentett vízhozamuk miatt kevésbé képesek táplálni a tavakat, amelyek részlegesen, illetve időszakosan (szélsőséges esetben teljesen) kiszáradnak. A mocsarak és erdők vízellátottságának a megváltozása szintén széles körű ökológiai hatásokkal jár, a víztározók kiépítéséhez pedig nagy területek elárasztása szükséges, ami azonban nemcsak a környezetre, hanem a térségben élő lakosság életmódjára is jelentős átalakító hatást gyakorolhat. A legtöbb szakértő véleménye szerint napjaink iráni vízváltásának az egyik fő oka éppen a mezőgazdaságban felhasználható vízmennyiség megnövelése érdekében kiépített gát- és csatornarendszerek működtetése (Hoominfar és Radel, 2020, 4. o.). A megoldási stratégia kontraproduktív hatását jól mutatja, hogy a szárazság növekedése napjainkban egyértelműen veszélyt jelent Irán élelmezésbiztonságára is (Maghrebi *et al.*, 2020, 1. o.).

A fenti tényezők együttes hatására kialakult szélsőséges szárazság tehát több szempontból is komoly fenyegetésként jelenik meg. Számos, korábban jelentős mezőgazdasági régióban ellehetetlenül a gazdálkodók munkája, s nemcsak a növénytermesztés, de az állattenyésztés terén is. A szárazság az energiatermelésre is hatást gyakorol: ha a vízerőművek működtetéséhez szükséges vízmennyiség nem áll rendelkezésre, a lakosság és a gazdasági szektor egyre több váratlan áramkimaradással számolhat (Rivlin, 2021; Hanna, 2021). A vízhiány miatt egyes területek akár teljesen lakhatatlanná is válhatnak a közeljövőben. Az elvándorlás már az elmúlt évek szélsőséges körülményei miatt is mindinkább számottevővé vált, és további társadalmi feszültségeket kelt, különösen azokban az esetekben, amikor egy kisebbség

tagjai kényszerülnek a korábbi lakóhelyük elhagyására. A nagyvárosokba érkező emberek pedig az életmódjuk megváltozása révén tovább növelik a természeti erőforrásokra nehezedő nyomást.

A válság első jelei: az Orumije-tó és a Zájanderud

Az iráni vízválság nem 2021-ben kezdődött, a jelenlegi tüntetések csupán a jéghegy csúcsát jelentik. Az elmúlt évtized során számos jele volt az egyre súlyosbodó szárazságnak, amelyek közül a két legismertebb és leginkább szimbolikus jelentőségű ügyet, az Orumije-tó és a Zájanderud folyó kérdését szeretnénk kiemelni.

Az Északnyugat-Iránban található, egykor 6100 km²-en elterült Orumije-tó valaha a világ egyik legnagyobb sós vizű tava volt, 1995 és 2013 között azonban a területének alig több mint 10 százalékára, 700 km²-re zsugorodott össze, sós pusztaságot hagyva maga után (UNEP, 2017, 1. o.). A tó pusztulásának oka igen összetett. A klímaváltozás következtében növekvő hőmérséklet és csökkenő csapadék egyértelműen hatással volt a vízszint változására, a hatalmas mértékű vízvesztéshez azonban közvetlen emberi tevékenység is hozzájárult. Az 1990-es évektől kezdve számos gátat építettek a tavat tápláló folyókra, a vizet pedig egyre nagyobb mértékben használták fel a környező mezőgazdasági területek öntözéséhez. Az infrastruktúrális fejlesztések, a csatornák, utak, hidak építése, valamint a felszín alatti vizek mind nagyobb arányú kitermelése is hatást gyakorolt a vízmennyiség csökkenésére (Khazaei *et al.*, 2018).

A tavon vezet át Irán leghosszabb hídja, amely közvetlen összeköttetést biztosít Tabriz és Orumije városa között. A 2008-as átadásán Mahmud Ahmadinezsád még egy hajóról csodálta meg az építményt, néhány évvel később azonban már gyalog át lehetett sétálni alatta. A híd eredetileg részben a közlekedésből fakadó környezetszennyezés csökkentésének a szándékával is épült, azonban hamarosan kiderült, hogy felgyorsítja a tó kiszáradását, és egyéb káros hatásokkal is jár. A pillérei alá emelt alapzat ugyanis megzavarja a vízáramlást, és alacsony vízállás esetén tulajdonképpen kettévágja a tavat (Ghadimi és Nezammahalleh, 2016).

A tó részleges kiszáradása hatalmas károkat okozott a régió számára, különösen a turizmus terén, és katasztrofális következményekkel járt a bioszférára nézve. Az Orumije-tó helyzete eközben Irán bonyolult etnikai problémáival is összekapcsolódott, mivel az azeri és a kurd kisebbséget fokozottan érintette a kialakult környezeti válság. Egyes kritikus hangok azt a szándékot vélelmezték Teherán ezzel kapcsolatos, hosszan tartó tétlensége mögött, hogy a környezeti katasztrófa okán szükségessé váló áttelepítésekkel akarja a tartomány etnikai heterogenitását felszámolni (Michel, 2017, 176. o.). Tekintve, hogy a 12 milliós azeri kisebbség az iráni lakosság 16 százalékát teszi ki (*Minority Rights Group*, 2017b), és jellemzően számos fontos pozíciót töltenek be az államigazgatásban és a haderőben, Teheránnak radikális lépéseket kellett tennie a teljes bizalomvesztés elkerülése érdekében.

Az Orumije-tó nemcsak azért jelent kiváló esettanulmányt az iráni vízválság értelmezéséhez, mert egy pontba sűrűsödnek a fentebb áttekintett általános problémák, hanem azért is, mert az esetben viszonylag hathatós megoldási kísérletekkel is találkozunk. A 2010-ben elfogadott ötödik ötéves terv óta nagy hangsúlyt fektetnek a vízi élővilág megőrzésére és a környezettudatos gyakorlatok bevezetésére. 2013-ban külön kormányzati munkacsoport is alakult a tó helyzetének a megoldására. A javuló állapotokban a külpolitikai nyitás is szerepet játszott: az ENSZ Fejlesztési Programja (*United Nations Development Programme*, UNDP), a Globális Környezeti Alap (*Global Environment Facility*, GEF), az Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Világszervezet (*Food and Agriculture Organization of the United Nations*, FAO), valamint a japán állam is együttműködik az iráni vezetéssel a probléma megoldásában. A folyómedrek kotrásával, a gátak magasabb vízátengedésével, a mezőgazdasági vízhasználat racionalizálásával 2013 után sikerült megfordítani a kiszáradás folyamatát: 2017-re a vízfelszín 1600 km²-rel növekedett (UNEP, 2017), 2020-ra pedig elérte a 3134 km²-t (Dudley, 2020). Nyugat-Azerbajdzsán tartomány vezetése már a turizmus újjáélesztését tervezi, de a tó még korántsem nyerte vissza a korábbi kiterjedését, és az évek óta száraz meder rehabilitációjához hosszú időre lesz szükség.

Hasonlóan nagy jelentőségű, ámde kevés gyakorlati eredménnyel járó társadalmi párbeszédet váltott ki a Zájanderud kérdése. A 400 km hosszú Zájanderud Közép-Írán legnagyobb folyója, a neve pedig azt jelenti: „életadó”. A folyó évszázadokon keresztül valóban életet vitt a száraz éghajlatú területre, igazi oázissá téve Eszfahán városát. Az Allahverdi Khánról elnevezett, 17. században épült híres, harminchárom ívű híd alatt azonban napjainkban gyakran csak a kiszáradt meder látható, mivel a folyó vize elapad, mielőtt elérné a várost. Ennek egyik oka, hogy az Eszfahántól 80 km-re található szabályozó gátat a vízhozam szezonális csökkenésének kezdetekor lezárják. A gát a város vízellátásának a biztosítása céljából épült, vagyis éppen a lakosság érdekében zárják el a Zájanderud útját (Motevali, 2019), a teljesen száraz folyómeder képében megjelenő következmények azonban nagyon nyugtalanítják Iszfahán lakóit. A kiszáradt folyón átívelő, népszerű történelmi hídról készült fotók és videók a nemzetközi médiában is gyorsan elterjedtek, és világszerte látványos bizonyítékul szolgálnak az iráni vízválság súlyosságára. A város vezetése úgy igyekszik javítani a közhangulatot és a turizmus vonzerejét, hogy a perzsa újév idején néhány napra megnyitják a gátakat (*Tehran Times*, 2019). Az, hogy a víz rövid időre ismét visszatér a városba, valójában csak még inkább kiemeli a helyzet abszurditását.

A vizekhez kapcsolódó társadalmi-kulturális terek megőrzése szimbolikus jelentőséggel bír. A vizes területek ideális állapotának a visszaállítása kétféleképpen is összekapcsolódik az iráni identitással. A vízbő időszakok egybeesnek a történelmi aranykorokkal, amelyek akkor is jelentőséggel bírnak a nemzeti önkép és identitás szempontjából, ha azok a síita iszlám modell szempontjából nem minden esetben kedvesek (N. Rózsa, 2020b). Másrészt a turizmus kialakulása, az ország megismerésére való törekvés egybeesett a 20. századi modernizációs folyamatokkal és a nyugatos városi középosztály kialakulásával. Így a víz közelében töltött szabadidő, az őshonos természet szépsége a közvetlen családi emlékezet és a nemzeti öntudat szintjén is jelentőséggel bír. A mezőgazdaság és az ipar ellátásán túl tehát a belvizeknek fontos identitásképző szerep is jut, ami Teheránt érdekeltté teszi azok megőrzésében.

Az Orumije-tó és a Zájanderud azonban az idén Orumije és Eszfahán tartományra is kiterjedt tüntetések után már nem csak szimbolikus példát jelent a vízválság súlyosságára. Orumije tartományban az azeri és a kurd kisebbség részéről a kormányzattal szemben érzett bizalmatlanságnak a növekedése lehet aggasztó (Najafi, 2012), míg Eszfahánt a politikailag kiegyensúlyozott területek között tartják számon, így a vízhiány miatt tüntető földművelők komoly figyelmeztetést jelentenek Teherán számára. Az iráni vezetésnek egyszerre kell megfelelnie az elmúlt évtizedek fejlesztéseivel növekvő vízigényűvé lett mezőgazdaságnak, a szintén jelentős vizet felhasználó és nagymértékben a Forradalmi Gárda érdekköréhez tartozó iparnak, s nem utolsósorban a szimbolikus szükségletei kielégítésén túl stabil ivóvízellátást elváró városi lakosságnak. Az Orumije-tó és a Zájanderud helyzete jól mutatja a feladat nehézségét: egy ilyen összetett, évtizedek óta félrekezelt és romló tendenciát mutató probléma nem orvosolható gyorsan, még ha meg is van rá a központi akarat, és rendelkezésre állnak a szükséges erőforrások is.

A jelenlegi események azonban nem azt mutatják, hogy a hosszú távú, békés gazdasági megoldásokra kerülne a hangsúly. Az ország számos pontján fellángoló tüntetések az autoriter iráni vezetés számára egyértelműen a rezsim politikai biztonságát és stabilitását fenyegető kihívássá teszik a vízválságot, amelyet már a korábbi, mérsékeltebb kormányzat is erőszakos fellépéssel, a fegyveres erők bevetésével, illetve az információk és az internet-hozzáférés korlátozásával igyekezett kezelni (*Human Rights Watch*, 2021) – mindeddig sikertelenül.

A válság által leginkább érintett területek

A vízválság egyik gócpontja az Irán gazdasága számára kiemelt fontossággal bíró Huzesztán, amely az állam délnyugati részén fekszik, és 4,7 millió főt számlál (Knoema, 2016). Ott található a kőolaj- és földgázlelőhelyek jelentős része, mezőgazdasági szempontból pedig az ország egyik „éléskamrájának” tekinthető. A tartomány azonban stratégiaileg a legkiszolgáltatottabb helyen, Irakkal határosan terül el,

és az iraki–iráni háborúban a legtöbbet szenvedett régiók közé tartozik. Huzesztánt a földrajzi elhelyezkedése nemcsak a korábbi háborús konfliktusokban tette kiszolgáltatottá; a környezetterhelés és a természeti erőforrások nem kellően hatékony kiaknázása a klímaváltozással és a csökkenő vízhozammal párosulva idén nyárra drámai helyzetet teremtett. Bár a válság a vízen keresztül fogalmazódik meg, a vízhiány miatt pedig már 2020 májusában is zavargások törtek ki, az ok nem önmagában a víz hiányában rejlik.

Irán arab kisebbségének a jelentős része is Huzesztánban él. Teherán ellentmondásos kapcsolatot ápol az „arab világgal”, ami a tartomány arabságával való viszonyában is visszatükröződik. Az ország lakosságának körülbelül a fele perzsa, és csupán 3 százaléka arab (*Minority Rights Group*, 2017a) – tehát lényegesen nagyobb kisebbségi csoportok (pl. a már említett azerik és kurdok) is élnek az országban –, mégis velük az egyik legkonfliktusosabb a viszony. Az arab kisebbség tagjai nemcsak másodrendű állampolgárnak érzik magukat, hanem az is gyakori vádként merül fel Teheránnal szemben, hogy csak a határain kívüli arab közösségeket támogatja, míg a belföldi arab kisebbség problémáira nincsenek megoldásai (Esfandiari, 2018). Huzesztánban komoly felháborodást keltett, hogy Eszfahán tartomány mezőgazdaságának a megsegítésére jelentős vízkészleteket irányítottak át a már egyébként is vízhiány sújtotta térségből, ami azt mutatta, hogy a közép–iráni perzsa területek nagyobb prioritást élveznek (Michel, 2017, 176. o.). A huzesztáni lakosság szempontjából a mellőzöttség azért is feltűnő, mert Teherán után a második legnagyobb GDP-vel rendelkező tartományról van szó (*Iran Open Data*, 2019).

Miközben Iránban az arab kisebbség tagjainak vagy az iraki menekülteknek korántsem kell olyan előítéletességgel szembesülniük, mint például az afgánoknak, mégis általános a bizalmatlan légkör és a rendszerszintű hátrányok érzete. Ezek a feszültségek megnehezítik az arab kisebbség munkaerőpiaci elhelyezkedését és az országon belüli migrációs lehetőségeit. A tartomány lakóinak egy része etnikai és sorsközösséget is inkább Irak irányába érez. Jó indikátora ennek, hogy az 1920-as évek óta létező huzesztáni arab szeparatista mozgalom

a mai napig aktív; utoljára 2018-ban, egy katonai parádén elkövetett terrortámadás kapcsán merült fel a neve (RFE/RL, 2020).

A mellőzöttség érzése, a gazdasági problémák, az etnikai feszültségek, a koronavírus-járvány és a szárazság okozta nehézségekért a huzesztáni többség szemében Teheránt terheli a felelősség. Az akuttá vált vízválság tovább súlyosbította a körülményeket, és fiatalok tömegei találják magukat csapdahelyzetben, egy gazdasági és most már környezeti válság által is sújtott tartományban. Nem véletlen, hogy az állami fejlesztések és támogatások elmaradása, az elszáradó termés, az üres vízvezetékek és a tartálykocsik előtt álló sorok ott vezettek először az elégedetlenségnek a tüntetések formájában történő kirobbanásához.

A vízválság másik gócpontját az Afganisztánnal határos területek képezik, különösen a 2,8 millió fős Szisztán és Beludzsisztán tartomány (Knoema, 2016). E területeken eddig nem jelentkezett a huzesztánihoz hasonló tüntetéshullám, az egyre súlyosbodó vízproblémára főként az elnéptelenedés, az ország nagyvárosaiba történő elvándorlás volt a válasz. A legjelentősebb feszültségeket az okozta, hogy a Szisztán és Beludzsisztán tartomány területén lévő, az iráni–afgán határon átnyúló, egykor 5800 km²-en elterült Hámun-mocsárvidék nagy része az utóbbi két évtized során kiszáradt. A Helmand folyó által táplált terület katasztrófája nagymértékben összefonódik az iráni vízstratégia részeként az 1990-es években létrehozott Csáh-e Nime-i víztározó rendszer feltöltésével, amit jelenleg – paradox módon – a helyi vízhiány kezelésének az egyik sarokpontjaként tartanak számon (Stone, 2018).

Szisztán és Beludzsisztán Irán második legnagyobb tartománya, Afganisztán mellett Pakisztánnal is határos. Stratégiai szempontból kiemelt fontosságú: ott található az ország egyetlen óceáni kikötője, a geopolitikailag globálisan is jelentős szerepet betöltő Csábahár (N. Rózsa, 2020c, 124–125. o.). A tartomány azonban a legkevésbé fejlett iráni régiók közé tartozik, a lakói főként vidéken élnek, és mezőgazdasági tevékenységgel, földműveléssel foglalkoznak. A lakosság fele már 2016-ban is a szegénységi küszöb alatt élt, illetve gyakran víz- és

élelmiszerhiányról számoltak be. A szárazság növekedése miatt azóta még többen veszítették el a megélhetési forrásaikat, és kényszerültek a lakóhelyük elhagyására (Garrett, 2021).

Szisztán és Beludzsisztán lakosságának többségét a beludzsok alkotják; a tartományban él az irániak 7-10 százalékát kitevő szunnita népesség nagy része. A határ túloldalán, Afganisztánban és Pakisztánban is jelentős a beludzsok száma, ami szeparatista törekvéseknek ad alapot (Rehman, 2014). A keleti tartományokban is jelen van tehát egy olyan etnikai kisebbség, amely a vízválságra és az elszegényedésre, illetve az állami fejlesztések hiányára az önállósodást tartaná a megfelelő válasznak. A Hámun-tó kiszáradása hasonló feszültséget teremtett a beludzsok körében, mint az Orumije-tó vízfelületének a csökkenése az azeri és kurd kisebbség esetében: annak bizonyítékként értelmezték, hogy a teheráni vezetés vízügyi politikája szándékosan hátrányos helyzetet teremt számukra, ez pedig a kormányzat és a kisebbségek közötti viszony további erodálódásához vezetett (Nada, 2021).

A határ menti tartományokban kialakult vízügyi feszültségekhez számottevően hozzájárul a jelentős afgán jelenlét is, amely a legális és illegális migráció révén tovább növekedett. Az iráni-afgán viszonyrendszer az iráni közgondolkodásban egyértelmű hierarchiába rendeződik, amelyben Irán egy több ezer éves civilizációként jelenik meg, amely a történelem során a mai Afganisztán nagy részét magának tudhatta, Afganisztán pedig olyan alárendelt helyzetű területként, ahonnan számos természeti erőforrás és többnyire szakképzetlen munkaerő áramlik a perzsa gazdaságba. Az Iránban élő afgánoknak ezért erős sztereotípiákkal, diszkriminációval, esetenként a jogaik korlátozásával is szembe kell nézniük. Az iráni lakosság gyakran a folyóik felső szakaszát birtokló Afganisztánt hibáztatja a vízválságért, az afgán bevándorlókkal és menekültekkel kapcsolatban pedig sokszor felmerül az a kritika, hogy túl sok vizet fogyasztanak, amikor a helyiek számára sem elegendő a rendelkezésre álló vízmennyiség (Aman, 2020).

Mind Huzesztán, mind Szisztán és Beludzisztán esetében egyértelműen megfigyelhető, hogy a határok mentén élő, a szomszédos államokban többséget alkotó etnikai csoportok jelenléte olyan törésvonalakat képez, amelyek nagy hatással vannak a vízválság társadalmi visszhangjára és következményeire. A határon átnyúló vízfelületek problémái összekapcsolják az etnikai csoportok területeit, míg az egymással terhelt viszonyokat fenntartó államok egyoldalú vízügyi döntései akadályozzák a környezeti kérdések egységes és hatékony kezelését. Iránnak a vízválság kezelésére tett belpolitikai lépései a kisebbségek érintettsége révén közvetlenül hatással lehetnek az Irakkal és Afganisztánnal fenntartott külpolitikai kapcsolatokra. A válság hatásai eközben jóval túlnyúlnak az állam határain, és a vízmegosztás kérdése kapcsán szintén jelentős tényezőjét képezik a környező államokkal való viszonyoknak.

Az iráni vízválság határon átnyúló vonatkozásai

Irán tíz nagyobb vízgyűjtő területen osztozik a szomszédaival (Michel, 2017, 177. o.). A forrásvidékhez és a torkolathoz viszonyított elhelyezkedése alapján egyes folyókon felvízi, másokon pedig alvízi szerepet tölt be, de olyan is akad, amikor ugyanaz a folyó a határokat többször érintve keletkeztet kölcsönös függőséget az államok között. E komplex vízügyi viszonyok nagy részét nem, vagy csupán felületesen szabályozzák bilaterális vagy nemzetközi megállapodások, ami megnehezíti a főként az államiság kezdeteire, de esetenként akár több száz évre is visszanyúló vízmegosztási feszültségek rendezését. A klímaváltozás felvázolt folyamatai szintén nem állnak meg a határokon, és a környező államokat is érintik, ami már napjainkban is jelentősen hozzájárul a vízkészletek körül kialakult viták elmélyüléséhez, a megfigyelhető tendenciák alapján pedig a jövőben fenyegetésmultiplikátorként tovább sokszorozhatja a hagyományosan is instabil régióban jelen lévő konfliktusokat. Irán vízügyi kapcsolatai a belpolitikai helyzettel való összefonódás miatt különösen Irak és Afganisztán esetében terheltek.

Vízügyi feszültségek Irak és Irán között

Iránt és Irakot komplex vízügyi rendszer kapcsolja össze, amelynek a két legfontosabb pontja a Tigris felső folyása, illetve a Tigris és az Eufrátesz folyását egyesítő Satt al-Arab, amely a Perzsa-öbölbe torkollik, és egy 95 km-es szakaszon határként is szolgál a két ország között. Irán felvízi államként stratégiaileg kedvező pozíciót tölt be ebben a viszonyrendszerben. Az Északnyugat-Iránban eredő folyók a Tigris éves átlagos vízhozamának a 25 százalékát adják, míg délen a Karkhe és a Kárun 41 százalékban járul hozzá a Satt al-Arab által szállított vízmennyiséghez (Michel, 2017, 177. o.). Irak és Irán 1975-ben sikeresen megállapodott a határon átnyúló kisebb folyók vízmegosztásáról, a nagyobbakról való döntést azonban egy később felállítandó közös bizottságra hagyták, amely soha nem jött létre (Michel, 2017, 177. o.). Szintén akkor egyeztek meg arról is, hogy a Satt al-Arab esetében elfogadják a nemzetközi jog vonatkozó szabályozásait, és a fő sodorvonal (*thalweg*) mentén húzzák meg a határokat. Irak később megkérdőjelezte a döntést, ami az egyik fontos kiváltó oka lett az iraki–iráni háborúnak (Keynoush, 2018, 5. o.).

Az elhúzódó háborúk, majd 2014 után az Iszlám Állam tevékenységei súlyos károkat okoztak az iraki vízügyi infrastruktúrában. Az utóbbi 40 év során az instabilitás különböző formáival és az erőforrások hiányával küzdő Irak nem volt képes hatékony vízigazgatási rendszer kiépítésére, ami napjainkig főként a vízminőség szélsőséges mértékű romlásában (Wille, 2019) volt tetten érhető. A klímaváltozás hatásai azonban ott is érvényesülnek: akárcsak szomszédja, Irak is különösen érintett térségnek számít, ami a hőmérséklet emelkedése és a csapadékmennyiség csökkenése szempontjából igen hasonló helyzetet teremt, mint Iránban, és a gazdasági–társadalmi hatások terén is egyre mélyülő feszültségekre lehet számítani a közeljövőben (Price, 2018).

A vízügyi kérdések komplexitását csak fokozza, hogy az utóbbi évtizedek során az egyre komolyabb problémát okozó vízhiány gyors enyhítésére Teherán a Tigris vízgyűjtő területén kezdett nagyszabású

gátépítési beruházásokba: a 45 jelentősebb, határon átnyúló folyóból csupán három esetén nem történt meg a vízügyi infrastruktúra ilyen irányú fejlesztése (Keynoush, 2018, 7. o.). 2011 és 2019 között Irán tizenkét gátat épített a Szirván, ötöt a Karkhe folyón, valamint 2012-ben egy nagyméretű gátrendszert a Kárunon (Badawi, 2020). A két állam között azonban a Tigris felső szakaszán, főként a Dijala folyón kiépített iráni gátrendszerek okoznak problémákat. Az infrastrukturális fejlesztések ott ugyanis hosszú távon a korábban Irakba jutott vízmennyiségnek átlagosan több mint 50 százalékát tartják vissza, a jelenleg folyó beruházások pedig valószínűleg még tovább növelik ezt az arányt (Al-Faraj és Scholz, 2014). A megélhetésük elvesztésétől féltő iraki gazdálkodók rendszeresen tüntetnek a jogaikért, az alvízi Irak azonban csak kevés nyomást tud kifejteni Iránra a vízkészletei biztosítása érdekében. A kérdést tovább bonyolítja, hogy a Dijala folyó Iraki Kurdisztánon keresztül érkezik meg az állam területére (Michel, 2017, 177. o.). A Satt al-Arab esetében hasonló a helyzet: a felvízi Irán öntözési és energiatermelési célokra igen jelentős vízmennyiséget tart vissza. Ennek a leglátványosabb jele a folyó vízszintjének csökkenése mellett a határon húzódó Hur al-Azim mocsárvidék pusztulása: a területe 1991 és 2009 között a kétharmadával csökkent (Michel, 2017, 177. o.).

Irán számára kulcsfontosságú, hogy megfelelő vízmennyiséget biztosítson lakossága számára az újra és újra fellángoló vízválság csillapítása érdekében, különösen az Irakkal határos Huzesztánban, amelynek problémáit fentebb már tárgyaltuk. Irakban eközben szintén súlyosodik a vízválság. Törökország – Iránhoz hasonlóan – jelentős gátépítésekkel kívánja kezelni a saját vízproblémáit, így Irak folyóinak a vízellátása mindkét irányból csökken, ami a háborúban megsemmisült infrastruktúra és a klímaváltozás egyre érzékelhetőbb hatásai következtében katasztrofális helyzetet teremthet. Bár ebben Teherán sem érdekelt, egyelőre nem kíván együttműködni Bagdaddal a probléma megoldásában. A két állam közötti kapcsolatok ambivalensek: míg a 8 évig elhúzódott iraki–iráni háború az Iszlám Köztársaság identitásának az egyik alapköve, addig a síita vallás Irakot és Iránt

összeköti, illetve a kereskedelmi kapcsolatok által diktált szükségszerűségek hozzájárulnak a feszültségek enyhítéséhez. Habár Irán érdekelt abban, hogy Irak stabil gazdaságú felvevőpiacává váljon, a nyugati befolyás térségbeli megnövekedését illetően azonban ellenérdekelt.

A határon átnyúló folyók kérdését is ez a kettősség határozza meg. Mivel nem született kötőerővel bíró bilaterális vízmegosztási megállapodás a két állam között, a határvizekről szóló nemzetközi jogi rendelkezések pedig nem elegendőek a helyzet rendezéséhez, nincs olyan, mindkét fél számára elfogadható szabályozás, amely megfelelő útmutatást adna. Irak szerint Irán nemzetközi jogot sért a határon átnyúló, megosztott folyók vízének az elterelésével, a gátrendszerek kiépítésével. Irán visszautasítja a vádat, s arra hivatkozik, hogy nem a Tigris természetes folyását akadályozza, hanem azon folyók vízháztartását szabályozza, amelyek a saját területén erednek (Majidyar, 2018). Teherán a saját belpolitikai nyomása alatt olyannyira nem veszi figyelembe Bagdad aggályait, hogy évről évre újabb gátrendszerek kiépítését jelenti be. Az iráni nyitási politika kudarca szintén abba az irányba mutat, hogy az együttműködés helyett maradnak a rész megoldások és a feszültségek, illetve az azok nyomán mindkét államban potenciálisan súlyosabbá váló belpolitikai problémák.

Az iráni–afganisztáni vízvita

Irán Afganisztánnal való vízügyi kapcsolatait főként a Helmand folyó kérdése határozza meg, amely 30 km-en keresztül a két állam határát is jelenti. Ebben a viszonyrendszerben Afganisztán a felvizi ország, tehát Kabul rendelkezik előnyös stratégiai pozícióval a térség nagy folyóinak jelentős része esetében. Az is tény azonban, hogy az elmúlt 40 év során kaotikus instabilitásba süllyedt Afganisztán számára a víz az egyetlen erőforrás, amelynek révén erősebb alkupozíciót teremthet magának a szomszédos államokkal, köztük Iránnal szemben, amelyek minden más szempontból előnyösebb helyzetben vannak nála.

A vízkészletek Irán és Afganisztán közötti megosztása és felhasználása bel- és külpolitikai szempontból szintén igen terhelt. Az Afganisztán rendelkezésére álló vízkészletek mennyisége évi 75 milliárd

köbmétert tesz ki, amely elvben elegendő lenne az afgán gazdaság és társadalom megfelelő vízellátásának a biztosításához. Az ország azonban alacsony vízmegtartó képességgel rendelkezik: a víztározó kapacitása az egyik legkisebb a világon. Megfelelő infrastruktúra hiányában vizei anélkül jutnak a szomszédos országokba, hogy az afgán mezőgazdaság számottevően profitálhatna belőlük (Sadat és Sayed, 2020). A klímaváltozás hatásai is egyre érzékelhetőbbek: 2018-ban a mezőgazdasági termelés 45 százalékkal esett vissza, ami mögött nagyrészt időjárási okokat találunk (Austin, 2018). A növekvő környezeti nyomás hatására egyre nyugtalanabbá váló afgán földművelők a Helmand vidékén arra panaszkodnak, hogy a vizet „ellopják tőlük” az irániak, és a két állam közötti „vízháborúról” beszélnek (Glinski, 2020). A kétségbeesés szülte felháborodásnak van racionális alapja is: Irán, kihasználva a szovjet bevonulással kezdődött, majd a tálib uralommal és az afganisztáni háborúval kicsúcsosodott kaotikus helyzetet, vízelvezető csatornák építésével és a folyóvíz aktív elszivattyúzásával valóban jelentős vízmennyiségre tudott szert tenni (Glinski, 2020). Mindez összekapcsolódik az Iránnak az afgán kisebbség által lakott keleti tartományaiban tapasztalható – fentebb tárgyalt –, a vízügyekkel összefüggő feszültségek jelenlétével is.

A Helmand folyó kérdése már az 1870-es években is konfliktusforrást jelentett a két állam között, amikor Afganisztán még brit uralom alatt állt. Az első vízmegosztási szerződés 1939-ben született, az afgán fél azonban nem ratifikálta azt. A Helmand vizének felhasználásáról jelenleg egy 1973-as államközi megállapodás rendelkezik, azonban annak a ratifikációja sem történt meg, és nem hoztak létre a betartását ellenőrző mechanizmust sem. A megállapodás másodpercenként 26 m³ víz garantálására kötelezi Afganisztánt (ebből 4 m³-re a jó szándék kifejezésének jegyében). Irán e mennyiségnél átlagosan 40 százalékkal többet tudott felhasználni az elmúlt évtizedekben (Sadat és Sayed, 2020).

A konfliktus aktualitását a Kamál Khánról elnevezett gát kérdése adja. A 2021 tavaszán átadott afganisztáni gát- és víztározó rendszer 52 millió m³-es kapacitásával elvben 175.000 hektáron biztosíthat megfelelő háttérrel az öntözéses gazdálkodáshoz (Saif, 2021). Kabul

úgy vélekedik, hogy a Kamál Khán-gát, illetve a hasonló rendszerek kiépítése garantálja majd az 1973-as vízmegosztási megállapodás érvényesítését számára. Az iráni kormányzat a munkálatok 2011-es megkezdésétől következetesen szembehelyezkedett a projekttel, amellett érvelve, hogy az hatalmas környezeti károkat okoz, és jelentős vízkészletektől fosztja meg az országukat, amivel veszélybe sodorja annak biztonságát. A már említett Hámun-mocsárvidék fő táplálója a Helmand folyó, Teherán így az ottani válságot is összekapcsolta a Kamál Khán-gát kérdésével. Az afgán infrastrukturális fejlesztések az iráni vízellátásban nagy szerepet játszó, ám a vízkivételt a szerződéses mennyiségnél jóval nagyobb mértékben megnövelő Csáh-e Nime-i víztározó rendszer működését is veszélyeztetik.

A vízkérdés önmagában is jelentős probléma, de a kölcsönös bizalmatlanság kifejezésére is lehetőséget ad. Az afgán elnök 2021 márciusában egyértelműen összekapcsolta a Helmand kérdését azzal a váddal, hogy Irán a tálibok támogatásával az afganisztáni instabilitás fenntartásában érdekelt. Asraf Gháni ellenszolgáltatást követelt Irántól az 1973-as megállapodásban vállalt vízmennyiségen felüli „fogyasztásért”, elsősorban kőolaj formájában – a követelés behajtásához azonban nincsenek eszközei. A belügyekbe való beavatkozás vádjára válaszul Teherán úgy érvelt, hogy a tálibokkal pusztán a konfliktus rendezésének a segítése céljából tartanak fenn kapcsolatot (Gul, 2021).

Irán szempontjából eközben valóban kényelmesnek mondható Afganisztán helyzete e téren. Az afgánokkal és az országgal kapcsolatos, kulturálisan beágyazott sztereotípiák pedig különösen elfogadhatóvá teszik az iráni lakosság számára a vízválság felelősségének Kabulra hárítását. Iránt a tervezett afgán gátrendszerek nagy valószínűséggel további lépésekre fogják kényszeríteni, az amerikai csapatok kivonulását követően pedig várhatóan tovább fog erősödni Teherán érdekérvényesítő képessége. Az viszont az erőforrások, elsősorban a vízkészletek csökkenésével egyre kétségesebb lesz, hogy tud-e olyan ajánlatokat tenni az afganisztáni döntéshozóknak, helyi vezetőknek vagy maguknak a táliboknak, hogy azok Irán érdekeinek megfelelően cselekedjenek.

Iránnak mind az Afganisztánnal, mind az Irakkal kialakult vízügyi feszültségei azt mutatják, hogy a regionális hidropolitikai helyzet meglehetősen érzékeny. Teherán rendkívül szűklátókörű ebben a kérdésben, amit jól jellemez az a tény, hogy 2018-ban a szárazság következtében kialakult iráni homokviharak 80 százalékaért a szomszédos országokat tette felelőssé, kiemelve, hogy a homok és a por is tőlük származik (Majidyar, 2017). Khamenei vezető katonai tanácsadója már akkoriban arra figyelmeztetett, hogy a vízhiány konfliktusok forrása lehet a régióban, és hangsúlyozta, hogy az ország nem kíván katonai eszközöket bevetni a vízkészletei biztosítása érdekében – amit több szakértő is burkolt fenyegetésként értelmezett (Majidyar, 2018). Az egyáltalán nem hatékony, ráadásul egyoldalú vízügyi lépések, a vízmegosztásról való megállapodások hiánya, valamint a klímaváltozás fenyegetésmultiplikátorként megjelenő hatásai a közeljövőben tovább mélyíthetik a hagyományosan is instabil régióban jelen lévő konfliktusokat.

Összegzés

Az iráni vízválság okait áttekintve jól látható, hogy a rendkívüli vízszűkösség kiváltó tényezői igen összetettek, és részben közvetlenül (demográfiai változás, nem hatékony vízigazgatási rendszerek, a regionális együttműködés hiányosságai), részben pedig közvetetten (a klímaváltozás révén) nagyrészt az emberi tevékenységnek tulajdoníthatók. Mivel hosszú távú és gyakran visszafordíthatatlan folyamatokról van szó, az okok feltárása nem jelent közvetlen megoldást a következmények kialakulásának a megakadályozására, illetve azok kezelésével kapcsolatban is számos megválaszolatlan kérdés merül fel.

Az iráni társadalom eközben azonnali megoldásokat követel. A lakosság nagy része tisztában van azzal, hogy a kialakult vízválság kerekei között nem pusztán a környezeti változások következményeivel kell szembenéznie. Mivel a Teherán által az utóbbi évtizedek során folytatott vízigazgatási és mezőgazdasági stratégia, valamint a kormányzat bel- és külpolitikai tevékenysége igen nagy mértékben hozzájárult

a katasztrofális helyzet kialakulásához, így annak megoldására az államtól várják a segítséget. Az iráni állam számára eközben a politikai stabilitás megőrzése jelenti a kulcsfontosságú prioritást, azt azonban a jelenlegi kielezett víz helyzetben csak komplex gazdasági-társadalmi intézkedésekkel biztosíthatná hosszú távon, a rövid távú intézkedések csupán az aktuális tüntetések lecsillapításában segíthetnek.

Az eddig bemutatottak alapján nem kérdés, hogy Teheránnak hosszú távú stratégiát kell összeállítania a vizsgált tényezők együttes kezelésére. Az államnak egyrészt szembe kell néznie a klímaváltozás pusztító hatásaival, enyhítenie a károkat, kárpótolnia a károsultakat, és felkészülnie az újra és újra jelentkező akut kihívások elhárítására. A konstans módon jelen lévő fenyegetések – mint a vízhiánytól szenvedő mezőgazdaság helyzete –, az elvándorló népesség révén kialakuló feszültségek csökkentése, illetve a helyben maradó, de gazdaságilag ellehetetlenülő földművesek támogatása szintén kiemelkedő jelentőséggel bír az állami stabilitás biztosítása szempontjából. Emellett szükség van az iráni vezetés korábbi vízügyi intézkedéseinek a felülvizsgálatára, és – többek között – a gát- és csatornarendszerek építésével kapcsolatos, láthatóan téves irányvonalak újragondolására.

A fenntartható vízgazdálkodáshoz azonban elsődleges fontossággal bírna a megfelelő anyagi háttér és a technológiai *know-how* biztosítása. Miközben az előbbihez Irán bizonyos mértékben a szankciókból és a nemzetközi elszigeteltségből fakadó gazdasági nyomás ellenére is hozzáfér, a források korszerű elköltését lehetővé tevő nemzetközi kapcsolatrendszerhez és az azon keresztül bevonható szakértelemhez azonban már sokkal kevésbé. Az állam nemzetközi megítélése így a technikai és technológiai innovációs lehetőségek korlátozottságát, valamint a külföldi befektetések elmaradását vonja maga után. Az Irán számára leginkább elérhető kínai befektető csoportok viszont kevés hangsúlyt fektetnek a környezettudatosságra, a fenntartható megoldásokra vagy a „zöld” innovációkra. Ilyen körülmények között nem valószínű, hogy Teherán túl tud lépni a problémát jelentős mellékhatásokkal kezelni próbáló nagyberuházások megoldásain.

A vízhiány a nemzetközi feszültségeket is kielezi, illetve hozzájárul azok kialakulásához. A határvizekkel kapcsolatos, több esetben sok-sok éve tartó viták kielégítő rendezése, a határon átnyúló vízkészletek kezelésének lehetőség szerint minden releváns területre kiterjedő szabályozása nélkül a már fennálló konfliktusok a vízszűkösség növekedésével tovább súlyosbodhatnak. Eközben más nemzetközi tényezők, különösen a nukleáris megállapodás válsága, illetve a gazdasági szankciók is negatívan hatnak a vízhelyzetre. A hosszú évtizedek óta politikai és gazdasági válságoktól sújtott Iránnak tehát összességében kevés eszköz áll rendelkezésére a felsorolt problémái megoldására. Ebből a szempontból valóban elmondható, hogy a nemzetközi elszigeteltség nemcsak Irán, hanem a környező országok és az egész globális közösség számára is jelentős károkat okoz.

Az állam vezetőinek az attitűdje azonban szintén nem könnyíti meg a vízválságra adható válaszok megtalálását. Miközben az ország több területén szó szerint megnyílik a föld a szárazság miatt, épületek repednek ketté, és több száz éves tradíciót követő földművesek veszítik el a megélhetésüket, Teherán árnyékos utcáin tovább folyik a víz – a vízválság eddigi kezeléséről pedig elmondható, hogy az még inkább kielezi a gazdasági egyenlőtlenségeket és az etnikai viszonyokat. Bár nem állíthatjuk, hogy a megoldás kizárólag az iráni belpolitika kezében lenne, tény, hogy a vízhiányért az Egyesült Államokkal való feszült viszonyt, a szomszédos országok szintén nem igazán hatékony vízgazdálkodását, valamint a klímaváltozást egyoldalúan felelőssé tevő politikai vezetés mostanáig figyelmen kívül hagyta a korábban elkövetett stratégiai tévedéseket és rendszerszintű problémákat, illetve a társadalomnak az azokra vonatkozó visszajelzéseit, és nem látott neki az egyre súlyosbodó feszültségek érdemi kezelésének.

Nem segíti a megoldást az sem, hogy Teherán rendkívül érzékeny a kritikákra, az ország vízhelyzetét és a környezetvédelmi kérdéseket pedig biztonságpolitikai ügynek tekinti. A környezeti válságot a nemzetközi sajtó elsősorban Irán politikai kudarcaként találja, ami még inkább kielezi a helyzetet. Kérdéses az is, hogy a vezetés meddig tolerálja a kutatóknak és a civil aktivistáknak a

vízválság kezelése érdekében folytatott munkáját. Jó példa erre, hogy 2018 májusában több mint negyven környezetvédőt tartóztattak le, Kaveh Madani mérnök és vízügyi szakértő, a szárazság elleni küzdelem egyik legmeghatározóbb szószólója pedig kémkedés vádja miatt elhagyni kényszerült az országot (*Center for Human Rights in Iran*, 2018; Tamman, 2021). Teherán prioritása tehát inkább a vízválság súlyosságát és körülményeit érintő információáramlás korlátozása, akár azon az áron is, hogy még jobban elszigeteli magát a nemzetközi közösségekben; a látszólag illogikus lépéseit pedig a hosszú távú megfontolások helyett a közvetlen politikai racionalitás határozza meg.

Az Iránban kialakult vízválság összességében nem pusztán egy környezeti katasztrófa, hanem egy olyan keretet is jelent, amelyen keresztül tömegek tudják megfogalmazni a politikai rendszer működésével szembeni elégedetlenségüket. A krízis, amelyért elsődlegesen a kormányzatot teszik felelőssé, az ország egészét érintő problémává nőtte ki magát. A külpolitikai nyomással együtt egyre inkább kérdéses, hogy Teherán meddig képes a belpolitikai stabilitás fenntartására úgy, hogy közben elkerüli a nyílt vízügyi konfliktust a szomszédos országokkal. A tüntetéshullám, valamint a közvetlenül jelentkező gazdasági kihívások gyors kezelése jelenleg egyértelműen prioritást élvez – az állam jövője szempontjából azonban a legfontosabb kérdés az, hogy az új iráni vezetés hogyan reagál a hosszabb távú vízügyi kihívásokra, és hogyan kezeli azok társadalmi beágyazottságát.

Irodalomjegyzék

- Afshar, Nasser Rostam és Fahmi, Hedayat (2019). Impact of Climate Change on Water Resources in Iran. *International Journal of Energy and Water Resources*, 3(9), 55–60.
- Al-Faraj, Furat és Scholz, Miklas (2014). Assessment of Temporal Hydrologic Anomalies Coupled with Drought Impact for a Transboundary River Flow Regime: The Diyala Watershed Case Study. *Journal of Hydrology*, (517), 64–73.

- Aman, Fatemeh (2020). Afghan Migrants: Unwanted in Iran and at Home. *Atlantic Council*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/afghan-migrants-unwanted-in-iran-and-at-home/>.
- Amerian, Sirous (2018). Inefficient Agriculture is Killing Iran. *Atlantic Council*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/inefficient-agriculture-is-killing-iran/>.
- Austin, Rod (2018). UK Pledges £35m to Afghanistan As Food Crisis Worsens. *The Guardian*. A letöltés ideje: 2021. július 29. <https://www.theguardian.com/global-development/2018/nov/27/uk-pledges-35m-to-afghanistan-as-food-crisis-worsens>.
- Badawi, Tamer (2020). Iran's Upstream Hegemony and Its Water Policies Towards Iraq. *ISPI*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.ispionline.it/en/publicazione/irans-upstream-hegemony-and-its-water-policies-towards-iraq-25173>.
- Brown, Amber és Matlock, Marty D. (2011). A Review of Water Scarcity Indices and Methodologies. *Sustainability Consortium*, (106). A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.sustainabilityconsortium.org/downloads/a-review-of-water-scarcity-indices-and-methodologies/>.
- Center for Human Rights in Iran* (2018). Dozens of Environmentalists Arrested in Southern Iran in Widening Crackdown. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.iranhumanrights.org/2018/05/dozens-of-environmentalists-arrested-in-southern-iran-in-widening-crackdown/>.
- Csicsmann, László (2021). A szankciók mint a nyomásgyakorlás eszközei a nemzetközi kapcsolatokban: a Közel-Kelet és Irán esete. *Külügyi Szemle*, 20(3), 80–112.
- Dudley, Dominic (2020). Iran's Lake Orumije: How A Dying Salt Lake Is Being Brought Back From The Brink. *Forbes*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.forbes.com/sites/domicidudley/2020/05/14/irans-lake-Orumije-how-a-dying-salt-lake-is-being-brought-back-from-the-brink/?sh=440e566e165d>.
- Emadodin, Iraj, Reinsch, Thorsten és Taube, Friedhelm (2019). Drought and Desertification in Iran. *Hydrology*, 6(66), 1–12.
- Esfandiari, Golnaz (2018). Poverty, Separatism, and Bloody Memories of War: Why Iran's Khuzestan Matters. *RFE/RL*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.rferl.org/a/iran-khuzestan-poverty-separatism-bloody-war-memories/29515269.html>.

- Esfandiari, Golnaz és Zarghami, Mohammad (2021). 'Hopeless and Dissatisfied': Growing Anger At Iranian Officials As Protests Spread. *RFE/RL*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.rferl.org/a/iran-protests-spread-shortages/31379977.html>.
- FAO (2017). AQUASTAT Database. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <http://www.fao.org/aquastat/statistics/query/index.html>.
- Fassihi, Farnaz (2021). 'I Am Thirsty!' Water Shortages Compound Iran's Problems. *The New York Times*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.nytimes.com/2021/07/21/world/middleeast/iran-protests-drought-violence.html>.
- Fathollah-Nejad, Ali (2019). Order from Chaos: Four Decades Later, Did the Iranian Revolution Fulfill Its Promises? *Brookings*. A letöltés ideje: 2021. július 29. <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/07/11/four-decades-later-did-the-iranian-revolution-fulfill-its-promises/>.
- Fórián-Szabó Viktor és Kovács Tamás (2021). Terhelő örökség. Az iráni gazdaság lehetőségei és kihívásai a 2021-es elnökválasztás után. *Külügyi Szemle*, 20(3), 38–79.
- Ghadimi, Mehrnoosh és Nezammahalleh, Mohammad Ali (2016). Construction of a Causeway Bridge across the Lake Orumije and Its Influence on Drying Trend of the Lake. *The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences*, XL-1/W5, 211–213.
- Glinski, Stefanie (2020). God, Gas and Heroin. Now, the Fight's Over Water. *The Los Angeles Times*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.latimes.com/world-nation/story/2020-02-06/afghanistan-and-iran-battle-over-water-with-spies-bribes-and-threats>.
- Gul, Ayaz (2021). Afghan Leader Demands Iranian Oil in Exchange for River Water. *VOA*. A letöltés ideje: 2021. július 29. <https://www.voanews.com/south-central-asia/afghan-leader-demands-iranian-oil-exchange-river-water>.
- Hanna, Andrew (2021). Iran Suffers Twin Power & Water Crises. *The Iran Primer*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://iranprimer.usip.org/blog/2021/jul/13/iran-suffers-twin-power-water-crises>.
- Hein, Shabnam von (2021). Iran: Drought, Water Shortages Spark Protests. *Deutsche Welle*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.dw.com/en/iran-drought-water-shortages-spark-protests/a-58651779>.

- Helmreich, Stefan (2016). *Sounding the Limits of Life: Essays in the Anthropology of Biology and Beyond*. Princeton: Princeton University Press.
- Hoominfar, Elhan és Radel, Claudia (2020). Contested Dam Development in Iran: A Case Study of the Exercise of State Power over Local People. *Sustainability*, 12(5476),1–19.
- Human Rights Watch (2021). Iran: Deadly Repression of Khuzestan Protests. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.hrw.org/news/2021/07/29/iran-deadly-repression-khuzestan-protests>.
- International Water Law (1973). The Afghan-Iranian Helmand-River Water Treaty. A letöltés ideje: 2021. július 29. https://www.internationalwaterlaw.org/documents/regionaldocs/1973_Helmand_River_Water_Treaty-Afghanistan-Iran.pdf.
- Iran Open Data (2019). Khuzestan Generates Significant Wealth for Iran, But Its People Suffer. A letöltés ideje: 2021. július 29. <https://iranopendata.org/en/pages/khuzestan-generates-significant-wealth-for-iran-but-its-people-suffer>.
- Keshavarz, Marzieh, Karami, Ezatollah és Vanclay, Frank (2013). The Social Experience of Drought in Rural Iran. *Land Use Policy*, 30(1), 120–129.
- Keynoush, Banafsheh (2018). “Water Diplomacy” It is Not Enough to Fix Iran-Iraq’s Water Dispute. *Rasanah International Institute for Iranian Studies*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://rasanah-iiis.org/english/centre-for-researches-and-studies/water-diplomacy-not-enough-to-fix-iran-iraq-water-dispute/>.
- Khazaei, Bahram *et al.* (2018). Climatic or Regionally Induced by Humans? Tracing Hydro-Climatic and Land-Use Changes to Better Understand the Lake Orumije Tragedy. *Journal of Hydrology*, (569), 203–217.
- Knoema (2016). World Data Atlas: Iran. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://knoema.com/atlas/Iran>.
- Maghrebi, Mohsen *et al.* (2020). Iran’s Agriculture in the Anthropocene. *Earth’s Future*, 8(9), 1–15. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://agupubs.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1029/2020EF001547>.
- Majidyar, Ahmad (2017). Growing Environmental Problems Strain Iran’s Ties with Its Neighbors. *Middle East Institute*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.mei.edu/publications/growing-environmental-problems-strain-irans-ties-its-neighbors>.

- Majidyar, Ahmad (2018). Water Crisis Fueling Tension Between Iran And Its Neighbours. *Middle East Institut*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <http://education.mei.edu/content/article/io/water-crisis-fueling-tension-between-iran-and-its-neighbors>.
- Meshgaran, Mohsen, Madani, Kaveh, Hashemi, Hossein és Azadi, Pooya (2016). Evaluation of Land and Precipitation for Agriculture in Iran. *Stanford Iran 2040 Project, Working Paper#2*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://stanford.app.box.com/s/0215daidqdyfblfdyolc4c7bi8vu3139>.
- Michel, David (2017). Iran's Impending Water Crisis. In David Reed (szerk.), *Water, Security and U.S. Foreign Policy* (168–188.)
- Minority Rights Group* (2017a). Iran. Arabs. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://minorityrights.org/minorities/arabs/>.
- Minority Rights Group* (2017b). Iran. Azeris. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://minorityrights.org/minorities/azeris-2/>.
- Moshir Panahi, Davood, Kalantari, Zahra, Ghajarnia, Navid, Seifollahi-Aghmiuni, Samaneh és Destouni, Georgia (2020). Variability and Change in the Hydro–Climate and Water Resources of Iran over a Recent 30–Year Period. *Nature Scientific Reports*, 10(7450), 1–9.
- Motevali, Javad (2019). Isfahan Farmers: Where Is Our Water? *IranWire*. A letöltés ideje: 2021. július 29. <https://iranwire.com/en/features/5759>.
- N. Rózsa Erzsébet (2020a). Az iráni gazdaság meghatározói, kihívásai és jelenlegi helyzete. *KKI Elemzések*, E-2020/50.
- N. Rózsa Erzsébet (2020b). *Hagyomány és modernitás. Az iráni külpolitika kihívásai a 21. század elején*. Budapest: Nemzeti Közsolgálati Egyetem.
- N. Rózsa Erzsébet (2020c). Irán és az ázsiai nagyhatalmak: konnektivitás és aszimmetrikus egymásrautaltság. *Külügyi Szemle*, 19(Különszám), 108–138.
- N. Rózsa Erzsébet (2021). A Közel-Kelet nukleáris kérdései – középpontban az iráni nukleáris program. *Külügyi Szemle*, 20(3), 145–170.
- Nada, Garrett (2021). Iran's Troubled Provinces: Baluchistan. *The Iran Primer*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://iranprimer.usip.org/blog/2020/aug/06/irans-troubled-provinces-baluchistan>.
- Najafi, Areh (2012). Socio–Environmental Impacts of Iran's Disappearing Lake Orumije. *Center for Climate and Security*. A letöltés ideje: 2021. július 29. <https://climateandsecurity.org/2012/05/socio-environmental-impacts-of-irans-disappearing-lake-Orumije/>.

- Nazari, Bijan, Liaghat, Abdolmajid, Akbari, Mohammad Reza, és Keshavarz Marzieh (2018). Irrigation Water Management in Iran: Implications for Water Use Efficiency Improvement. *Agricultural Water Management*, 208, 7–18.
- Noori, Roohollah *et al.* (2021). Anthropogenic Depletion of Iran's Aquifers. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 118(25). A letöltés ideje: 2021. szeptember 7. <https://www.pnas.org/content/118/25/e2024221118>.
- Price, Roz (2018). Environmental Risks in Iraq. K4DHelpdesk Report. Brighton, UK: Institute of Development Studies. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/handle/20.500.12413/13838>.
- Rehman, Zia Ur (2014). The Baluch Insurgency: Linking Iran to Pakistan. The Norwegian Peacebuilding Resource Centre, *NOREF Report, May 2014*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.files.ethz.ch/isn/180927/31c68a20991b5a98b0dece4fd929c9c8.pdf>.
- RFE/RL (2020). Iran Arrests Separatist Leader Accused of Deadly Attack on Military Parade. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.rferl.org/a/iran-arrests-separatist-leader-accused-of-deadly-attack-on-military-parade/30944729.html>.
- Rivlin, Paul (2021). The Forgotten Crises in the Gulf: Electricity and Water in Iran and Iraq. *Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies*. A letöltés ideje: 2021. július 29. <https://dayan.org/content/forgotten-crisis-gulf-electricity-and-water-iran-and-iraq>.
- Sadat, Said Hashmat és Sayed, Nasrat (2020). Afghanistan and Iran: From Water Treaty to Water Dispute. *Lowy Institute*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.lowyinstitute.org/the-interpretor/afghanistan-and-iran-water-treaty-water-dispute>.
- Saif, Shadi Khan (2021). Afghanistan Successfully Tests Water Flow at Major Dam. *Anadolu Agency*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/afghanistan-successfully-tests-water-flow-at-major-dam/2132935>.
- Shokri, Omid (2021). Iran Faces Its Driest Summer in Fifty Years. *Atlantic Council*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/iran-faces-its-driest-summer-in-fifty-years/>.
- Stone, Richard (2018). Can Iran and Afghanistan Cooperate to Bring an Oasis Back from the Dead? *Science*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.sciencemag.org/news/2018/02/can-iran-and-afghanistan-cooperate-bring-oasis-back-dead>.

- Tamman, Maurice (2021). The Hot List: Kaveh Madani. *Reuters*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.reuters.com/investigates/special-report/climate-change-scientists-madani/>.
- Tehran Times* (2019). Euphoria In Isfahan as Water Flows Into Zayanderud. A letöltés ideje: 2021. július 29. <https://www.tehrantimes.com/news/432478/Euphoria-in-Isfahan-as-water-flows-into-Zayanderud>.
- The World Bank* (2020). Population, Total – Iran, Islamic Rep. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?view=chart&locations=IR>.
- UNEP (2017). Lake Urmia: Signs of Recovery. *UN Environment Foresight Brief*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/22312/Foresight_%20Brief_%20004_2017.pdf.
- Vatanka, Alex (2021). Iran's Biggest Problem Is Water. *Middle East Institute*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.mei.edu/blog/irans-biggest-problem-water>.
- Wille, Belkis (2019). Basra is Thirsty: Iraq's Failure to Manage the Water Crisis. *Human Rights Watch*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.hrw.org/report/2019/07/22/basra-thirsty/iraqs-failure-manage-water-crisis>.

Terhelő örökség. Az iráni gazdaság lehetőségei és kihívásai a 2021-es elnökválasztás után

A Burdensome Legacy: Opportunities and Challenges for the Iranian Economy After the 2021 Presidential Election

Fórián-Szabó Viktor és Kovács Tamás

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2021.3.2

Összefoglaló: Irán a 2021-es elnökválasztás után az 1979-es iszlám forradalom óta az egyik legnagyobb kihívással néz szembe. A gazdasági szankciók, a küszöbön álló vízválság és a világjárvány komolyan próbára teszik a fejlődő ország gazdaságát. A jelenlegi válságok kezeléséhez döntő fontosságú lesz, hogy Teherán hogyan helyettesíti az olajjövedelmet stabilabb bevétellel, és hogyan teszi hatékonyabbá a gazdaságát. E kérdések tekintetében elemeztük a 2008-ban megkezdett iráni privatizációs folyamatnak a gazdasági szektorokra vonatkozó hatásait. Arra a következtetésre jutottunk, hogy összességében a reformok szükségesek és eredményesek voltak, mivel növelték az állami jövedelmet, jelentősen hozzájárultak a gazdaság bővüléséhez, és csökkentették az országnak az olajtól való fiskális függőségét. A reformokat azonban találmásra hajtották végre, a külföldről másolt politikákat úgy alkalmazták, hogy a döntéshozók nem vették figyelembe Irán gazdasági és társadalmi valóságát. Ezért a reformok többé-kevésbé „félúton” megragadtak.

Kulcsszavak: Irán, olajfüggőség, ágazati elemzés, reformok

Abstract: *After the presidential election of 2021, Iran faces one of its greatest challenges since the 1979 Islamic Revolution. Economic sanctions, an imminent water crisis and a global pandemic seriously test the developing country's economy. To cope with the current set of crises, it will be crucial how the country will replace oil income with more stable revenue and how it will make its economy more effective. In this regard, we have analysed Iran's privatisation process commenced in 2008, and its effects on Iran's economic sectors. We have concluded that, overall, the reforms were necessary and fruitful, as they increased state income, significantly contributed to economic growth and reduced the country's fiscal dependence on oil. However, the reforms were carried out haphazardly, policies were implemented from abroad*

and policymakers didn't take the country's economic and societal reality into account. Therefore the reforms have more or less stuck 'half-way'.

Keywords: Iran, oil dependence, sectoral analysis, reforms

Bevezetés

Irán a világ egyik legősibb civilizációja, több mint 2500 éves múlt-ra tekint vissza. Gazdag kultúrája és öröksége ellenére azonban csak az 1960-as években kezdte meg a korszerűsítést.¹ Addig a megfelelő intézményi keret is hiányzott (pl. a banki és biztosítási rendszeren belül), és Mohammad Reza Pahlavi sah azokat Nyugatról, különösen Franciaországból kívánta importálni.² Az 1960-as és 1970-es évekbeli erőltetett modernizációs terv – más néven: a „fehér forradalom” – a lakosság egy részének az ellenszenvét váltotta ki, és a tüntetések az iráni iszlám forradalomhoz vezettek – amelynek a jelentősége a mai napig heves viták tárgya. Az 1979-es hatalomátvétel szembeállította az országot a Nyugattal, és Irán egy különálló gazdasági utat igyekezett követni, amely az iszlám társadalmi igazságosság doktrínáját vette alapul, és a még abban az évben elfogadott, majd 1989-ben módosított alkotmányba is belekerült (*Eslam.de*, 2006).

A szakirodalom elsősorban az 1979-es forradalom utáni korszak „iszlám” jellegére összpontosít, gyakran szembeállítva a régi rezsimet az új berendezkedéssel, s kevesebb figyelem irányul az olyan, eddig megválaszolatlan kérdésekre, hogy például hogyan lehetne megszüntetni az Irán és az iparosodott világ közötti, leküzdhetetlennek tűnő

1 Gazdasági szempontból előtte igencsak fejletlen volt az ország, lásd Hans Bobek osztrák földrajztudós 1967-ben íródott átfogó tanulmányát (Bobek, 1967). Ennek oka az volt, hogy bár az ország nyersanyagkincseinek a kiaknázása már a 20. század elején megkezdődött, az állam az 1950-es évekig nem, illetve csak csekély mértékben részesedett azok bevételeiből (Abrahamian, 2018, 127. o.).

2 Ilyen volt például a törvényi keretrendszer – amely szinte kivétel nélkül olyan francia mintákon alapszik, mint az 1929-től kezdődően, több lépcsőben elfogadott Polgári törvénykönyv vagy a Kereskedelmi törvénykönyv (1932) –, illetve, mint arról később e tanulmányban szó lesz, a pénzügyi szervezetek felügyeleti keretrendszere, amit az 1960-as évek végétől kodifikáltak.

fejlődési szakadékokat, és hogy miért nem lett az ország az iszlám Japán. (Sharifi, 2014).

Az iráni vezetés 2005-ben egy kormányzati ciklusokon átívelő, húszéves nemzeti célkitűzést fogalmazott meg, amely szerint a fejlődési időszak végéig hazájuk „fejlett országgá válik, és a régióban első helyen lesz a gazdaság, a tudás és a technológia terén” (Khameni, 2005). Már csak négy és fél év maradt ennek az időszaknak a végéig, és Irán igen csak távol van a kívánt céltól.

A 2021-es elnökválasztás óta – a virágzó gazdaság helyett – a Trump-adminisztráció által visszaállított szankciók (Csicsmann, 2021), a történelmileg alacsony olajárak, a globális koronavírus-járvány, valamint a küszöbön álló vízkrízis (Szálkai és Szabó, 2021) következtében Irán valószínűleg az öbölháború óta az egyik legnagyobb kihívással küzd. Az ország látszólagos és látens gazdasági képességei határozzák meg, hogy túljut-e a jelenlegi válsághalmazon, és ha igen, milyen módon (Iszlámi, 2019).

A tanulmányunkban megpróbálunk egy pillanatképet adni Irán gazdaságának jelenlegi állapotáról. A szakirodalom feldolgozásánál túlnyomórészt iráni forrásokra támaszkodtunk, a statisztikáknál igyekeztünk a legfrissebb adatokat begyűjteni, ám néhány esetben nem állt rendelkezésünkre a folyó naptári évre³ vonatkozó információ, de akkor is megpróbáltunk a legfrissebb tényekre támaszkodni.

A tanulmány elsődleges fókuszát az iráni túlterhelt közszféra liberalizációs és deregulációs folyamata jelenti. A közszféra csökkentésének a kérdése a világ közgazdászai körében – különösen a washingtoni konszenzus⁴ fényében – mindig visszatérő téma (Fukuyama, 2004. 5. o.), és fölöttébb igaz ez a Közel-Kelet legtöbb,

3 Az iráni statisztikák az iráni naptári évet veszik alapul, így a folyó év március 21-étől a következő év március 20-ig tart.

4 A washingtoni konszenzus egy, a Világbank és az IMF által támogatott, 10 pontban megfogalmazott 1989-es eszközcsoomag, amely többek között a gazdaság globális deregulációját és a gazdaságban játszott állami szerep csökkentését tartalmazta. Az eredeti formájában Latin-Amerika problémái álltak a fókuszban, de később a különböző iskolák és pénzügyi szervezetek révén külön életet kezdett el élni, és ma már sokféle kontextusban használják. Az utóhatásai erősen vitatottak, a vele kapcsolatos gazdasági doktrínát gyakran „neoliberalizmusnak” is nevezik.

nyersanyagokon alapuló gazdaságával kapcsolatban.⁵ Ugyanakkor e helyen röviden megjegyezzük, hogy az elmúlt évtizedben éppen a nyugati demokráciák azok, amelyek kiemelték annak a kockázatát, hogy túlságosan támaszkodnak a piacvezérelt globalizációra, és a globális pénzügyek nagyobb szabályozását szorgalmazták (Birdsall, Fukuyama, 2011), továbbá az IMF és a Világbank 2021 tavaszi ülésén sem az állami kiadások visszafogása lett a legfőbb tanulság: szükség lehet az állami beruházások növelésére, erősíteni kell a digitalizációt és a zöldgazdaságot érintő fejlesztéseket. Mindenesetre az iráni program bejelentése óta 16 év telt el, így mára látható, hogy ez a politika a gazdaság egészére hatást gyakorolt.

Gazdasági áttekintés

Egyes gazdasági mutatók, ágazati teljesítmények és a regionális összehasonlítás

Először néhány statisztikát kívánunk ismertetni az iráni gazdaság általános szerkezetéről. A következő diagramok a gazdaságnak az 1338 és 1393-as naptári évek közötti⁶ fejlődését mutatják be, valamint annak a szénhidrogén-erőforrásoktól való függőségét. Továbbá a közvetett adók (pl. áfa, vámok) alakulása és az ország kereskedelmi mérlege is látható az ábrán.

Az első két diagramról könnyen leolvasható, hogy az ötvenes években részlegesen államosított olajszektor a következő évtizedekben jelentősen hozzájárult az iráni GDP-hez, és a hetvenes évek közepére már az ország bruttó hazai termékének a felét adta. Az ábrákon látszik, hogy a 1979-es forradalom és az Amerikai Egyesült Államok által kiszabott szankciók megszakították az ország gazdasági fejlődését. Míg addig annak szerkezete egy tipikus járadékos gazdaságra emlékeztetett – hagyományosan magas kereskedelmi hiánnyal és

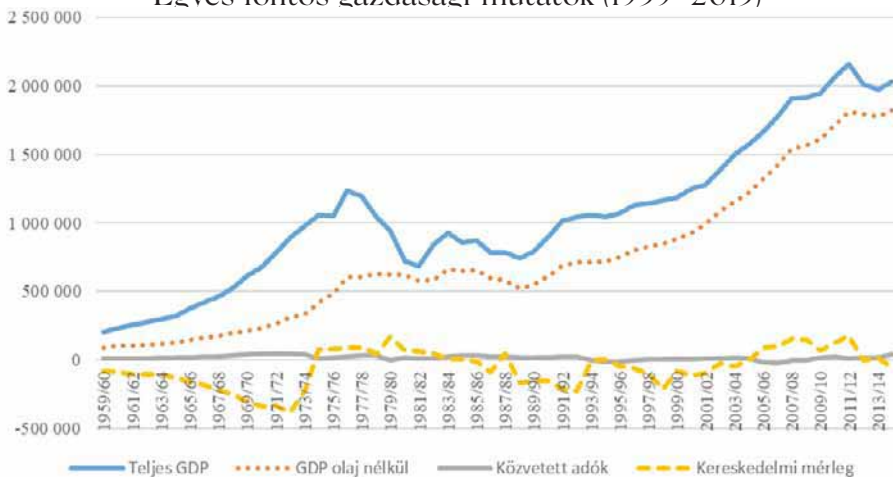
5 Példaként lehetne említeni Szaúd-Arábia *Vision 2030* programját, az Egyesült Arab Emírségek liberalizációs politikáját, de az iszlám világ többi államában (pl. Üzbegisztánban) is megfigyelhető ez a tendencia.

6 Ez a mi naptárunk szerint az 1959. március 22. és 2015. március 20. közötti időszakot jelenti.

rendkívüli jelentőségű szénhidrogén-ágazattal –, a helyzet 1979 után megváltozott. Az ország gazdasági fejlődését már nem annyira az olaj-szektor húzta, hanem – mint az a 2. ábrán is látható – más ágazatok, főleg a szolgáltatások. Mivel Irán a hetvenes évekig kezdetleges ipari kapacitásokkal rendelkezett, jelentős mértékben külföldi behozatalra szorult, és ez látszott az évtized elejéig egyre növekvő külkereskedelmi hiányán is. A forradalom után és az iraki–iráni háború (1980–1988) alatt a gazdaság stagnálással és visszaeséssel küzdött ugyan, de az látszólag kevésbé érintette a produktív ágazatokat, 1990-ben pedig lassú fellendülési fázis vette kezdetét, amelyben nem az olajszektor volt a gazdaság elsődleges húzóágazata. A hozzáadottérték-adó (héta)⁷ 2008-as bevezetése (*International Labour Organization*, 2008) eredményeként pedig lassan elkezdtek emelkedni az ország adóbevételei is, és a költségvetésnek már rendelkezésére állnak az olajnál sokkal kiszámíthatóbb bevételek is.

1. ábra⁸
Egyes fontos gazdasági mutatók (1959–2015)

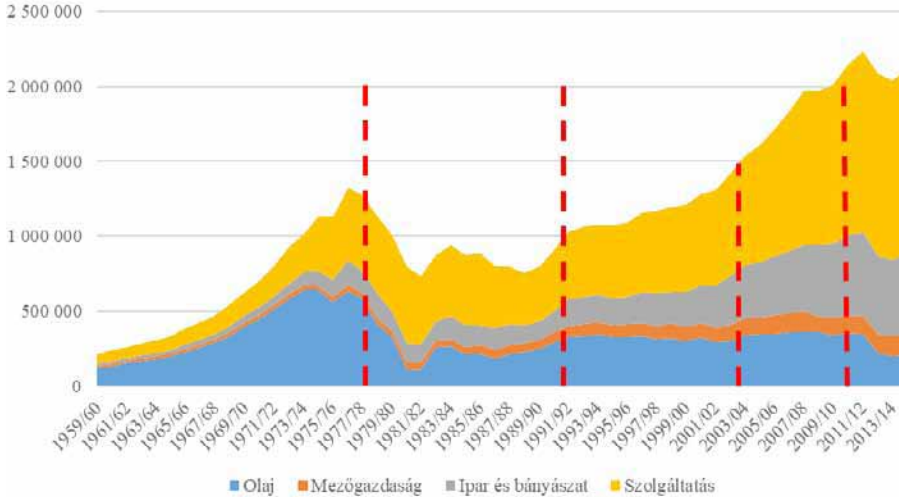
Megjegyzés: Az árak az 1383-as iráni naptári évi (2004. március 20.–2005. március 20.) szinten, milliárd iráni riálban értendők.

7 Ami Magyarországon megfelel az általános forgalmi adó (áfa) fogalmának, és a köznyelvben is inkább ez a fogalom honosult meg.

8 Forrás: *Central Bank of the Islamic Republic of Iran*, 2020b.

2. ábra⁹

Az iráni gazdasági ágazatok teljesítménve (1959–2015)

Megjegyzés: Az árak az 1383-as iráni naptári évi (2004. március 20.–2005. március 20.) szinten, milliárd iráni riálban értendők.

Az ábrák alapján megállapíthatjuk, hogy az elmúlt 60 évben az iráni gazdaság teljes körű átalakuláson ment keresztül. Míg 1960-ban a szénhidrogén-ágazat a GDP 56 százalékát adta, addig ez az arány 2014-ben már csak 10 százalék volt. A mezőgazdaság a vizsgált időszakban abszolút értékben jelentős bővülésen ment keresztül, de az összgazdaságon belüli 7–8 százalékos aránya nagyjából ugyanazon a szinten maradt, mint a forradalom előtt. Viszonylagosan az ipari és bányászati termelés nőtt a legnagyobb mértékben: 1960-ban a GDP 7, 1979-ben 13, 2015-ben pedig már 26 százalékát adta. 1960-ban a szolgáltatásokból származott a gazdasági termelés mintegy 30, 2015-ben pedig már a 60 százaléka. Abszolút számokban a kibocsátás viszont majdnem a hússzorosára nőtt.

Ezen a ponton érdemes egy pillantást vetni a Perzsa-öböl túloldalán fekvő, szintén olajexportőr Szaúd-Arábia és az Egyesült Arab Emírségek gazdaságának a szerkezetére. Szaúd-Arábiában a gazdaság diverzifikálása érdekében a közelmúltban tett erőfeszítések (Vision

9 Forrás: *Central Bank of the Islamic Republic of Iran*, 2020b.

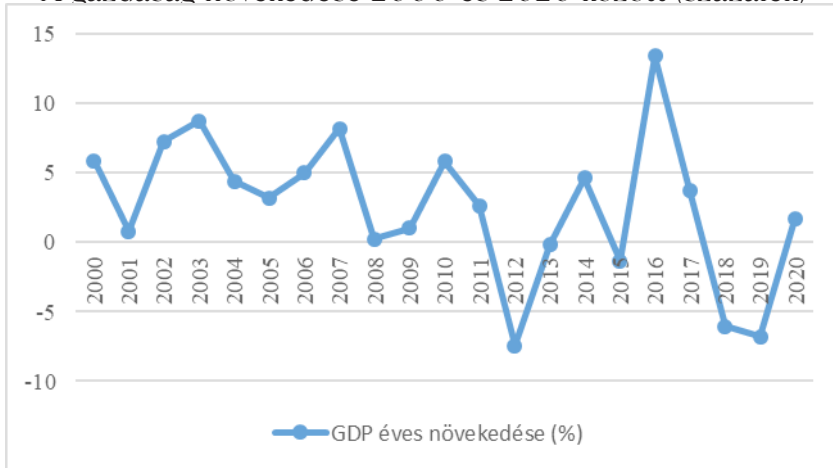
2030) ellenére az olaj továbbra is a GDP közel 40, a költségvetési bevételek 70 és az export 80 százalékát teszi ki (*International Monetary Fund*, 2019). Az Egyesült Arab Emírségek esetében a szénhidrogén-erőforrásoktól való meglehetősen hasonló gazdasági függőséget láthatunk. Ott az olajiparnak a GDP-hez viszonyított aránya 30 százalék (*Theodora.com*, 2020).

Gazdasági növekedés és olajfüggőség

Habár az iráni gazdaság bővülése az elmúlt 50 évben az egész periódust tekintve folyamatos volt, az utóbbi évtizedekben jelentős ingadozások jellemezték. Ez akkor lesz szembetűnő, ha csak az elmúlt 20 év növekedését vesszük görcsö alá. A stagnálás időszakát (1980–1989), akárcsak az Ahmadinezsád-érát (2005–2013), gazdasági fellendülés követte. 2016-ban, az iráni nukleáris megállapodás (N. Rózsa, 2021) hatályba lépését követően, a McKinsey & Company globális tanácsadó cég előrejelzése szerint 2035-ig 6 százalékos éves növekedés volt várható Iránban. Egyes iráni közgazdászok bizonyos feltételek mellett akár 8 százalékos éves növekedést is elképzelhetőnek tartottak (Dargáhi, 2018, 21. o.). Miután Donald Trump adminisztrációja 2018-ban visszaállította a szankciók egy részét, az iráni gazdaság ismét recesszióba került, és a Világbank adatai szerint nem valószínű, hogy a következő években jelentősen javulna a helyzete (*The World Bank*, 2021c). A Nemzetközi Valutaalap (*International Monetary Fund*, IMF) adatai szerint a koronavírus-járvány a térségbeli államok közül Irán gazdaságát sújtja a leginkább. Bár azt is hozzá kell tenni, hogy az ország gazdasága sokkal jobban teljesített, mint azt korábban várták: a 2020-as előrejelzés ugyanis 6 százalékos zsugorodást prognosztizált (*International Monetary Fund*, 2020, 23. o.), ehhez képest 1,7 százalékos bővülés következett be (*International Monetary Fund*, 2021), ami a riál értékvesztésének és a hazai ipar jobb teljesítményének volt köszönhető (*The World Bank*, 2021b).

3. ábra¹⁰

A gazdaság növekedése 2000 és 2020 között (százalék)

Ha az utóbbi három év negyedéves adatait nézzük, akkor jól láthatóvá válnak a Trump-adminisztráció által kiszabott szankcióknak az iráni gazdaságra gyakorolt hatásai, bár a nem olajra épülő szektorok 2019 első negyedétől lassú kilábalásnak indultak. A 2020-ban elkezdődött Covid19-válság ezt a növekedést akasztotta meg, bár összességében a statisztikákból az látszik, hogy a járványnak nem volt olyan megrendítő hatása, mint azt az elemzők várták. A 2020. március 20-tól 2021. március 20-ig tartó iráni naptári évben az ország statisztikai hivatala szerint a gazdaság 0.7 százalékkal nőtt, míg az olajra épülő-kön kívüli szektorok stagnáltak (*Statistical Center of Iranian*, 2021).

Ennek ellenére azt láthatjuk, hogy bár a jelenlegi szankciók és a koronavírus okozta válság összességében nem roppantották meg az iráni gazdaság szerkezetét, de jelentősen befolyásolják annak növekedését, így az országnak a 2000-es évek óta a leghosszabb recessziójával és stagnálásával kell szembenéznie.

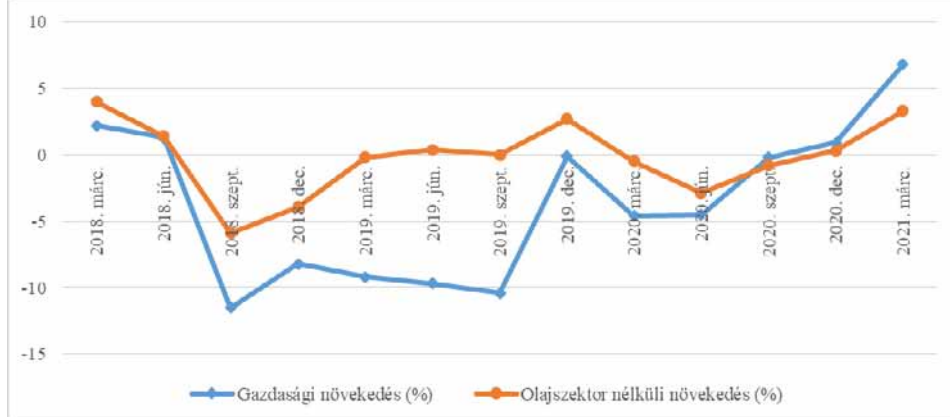
¹⁰ Forrás: *The World Bank*, 2021a.

4. ábra^{II}

A gazdaság növekedése (százalékban)

az iráni hatóságok által megadott negyedéves bontásban (2018–2021)

Ezért döntő fontosságú lesz, hogy a közel-keleti ország sikeresen tudja-e tovább mérsékelni az olajtól való függését, amely az állami bevételeknek még mindig az 50 százalékát teszi ki. Bár ez az arány az 1970-es évek óta sokat javult – akkor még több mint 70 százalék volt (Nili, 2010–2011, 271. o.) –, most is nagyon magas, és sebezhetővé teszi az ország gazdaságát (Nili, 2010–2011, 273. o.). Az állami jövedelmek biztosítása érdekében elkerülhetetlen, hogy Irán a jövőben kiszámíthatóbb bevételeket teremtsen. Ebbe az irányba mutat a héa 2008-as bevezetése, valamint a liberalizációs törekvések is, amelyekkel a következő fejezetben foglalkozunk.

Liberalizációs folyamatok az iráni gazdaságban

Az állam hagyományosan fontos szerepet játszik Irán gazdaságában: más fejlődő országokhoz hasonlóan (Nili és Dargáhi, 2010–2011, 251. o.) a fejlődése és modernizációja motorjaként szolgált (Rostow, 1991, 36. oldaltól). A sah adminisztrációja a szocialista országokban alkalmazott ötéves gazdaságfejlesztési terveket vezetett be, amelyek célja

II Forrás: *Iranian Statistical Office*, 2021.

Irán modernizálása, a kulcsfontosságú gazdasági ágazatokba történő befektetés, illetve banki és biztosítási intézmények létrehozása volt. Ezek a tervek nagyszabású infrastrukturális és iparosítási projekteket irányoztak elő, hogy segítsék az ország tradicionális gazdaságának a fellendülését. Számos olyan iparág, amely jelenleg az iráni gazdaságot alakítja (mint például az autóipar), még a forradalom előtt alakult ki és vált jelentőssé (lásd Rahmánzáde Heravi, 2019).

Ezt a fajta gazdasági tervezési rendszert az iszlám köztársasággá alakulás után is megtartották. Az 1979-es forradalom a nagyszabású államosítási programokkal – részben a kiterjedt etatista befolyás eredményeként – megerősítette az állam szerepét a gazdaságban (Rahmánzáde Heravi, 2019). E tekintetben a legszélesebb körű intézkedés az új alkotmány bevezetése (1979) volt, amely előírja, hogy a gazdaságnak három – állami, magán- és vállalati szektorból kell állnia (*Constituteproject.org*, 2021, 44. cikkely). Az alkotmány szerint minden fő iparág az állam irányítása alá tartozik (*Constituteproject.org*, 2021, 44. cikkely), így megközelítőleg azok 31,2 százalékát államosították a forradalmat követő években (Rahmánzáde Heravi, 2019, 45. o.).

A kilencvenes években azonban ez az államszocialista megközelítés (Rahmánzáde Heravi, 2019, 40. o.) és az államról alkotott pozitív kép elhalványult. Ennek oka főként a nagymértékű bürokrácia, az állami vállalatok alacsony hatékonysága (ebből kifolyólag a magas állami költségek), az állam gyenge teljesítménye, az alacsony gazdasági növekedés és a gyenge közigazgatás volt (ld. Abrismi, Dorudiján és Nuri, 2016–2017, 183–184. o.). A lehetséges okok között találjuk továbbá a nemzetközi környezet megváltozását, a Szovjetunió összeomlását és a washingtoni konszenzus következtében Iránnak a globális gazdaságban betöltött szerepének az újragondolását. A döntéshozók remélték, hogy – a nyugati országokhoz hasonlóan – egy átfogó privatizáció után hatékonyabb lesz a gazdaság, a költségvetési terhek és a bürokrácia pedig csökkenni fog. Végül, de nem utolsósorban, úgy gondolták, hogy az állam is képes lesz jobban odafigyelni a legfontosabb gazdasági feladataira, például a monetáris és fiskális politikára (Abrismi *et al.*, 2016–2017, 185–193. o.). Ennek hatására a privatizáció kérdése egyre inkább közéleti vitatéma lett.

E viták 2007-ben érték el a tetőpontjukat, amikor Ali Khamenei, az ország legfőbb vezetője ígéretet tett az iráni alkotmány 44. §-ának az újraértelmezésére (*Khamenei.ir*, 2006). Ezt nem sokkal később követte is az új általános irányelv végrehajtásáról szóló, 2008. január 28-án elfogadott törvény (*Surá-je Eszlámi*, 2008), amelyet az Örök Tanácsa 2008. június 14-én erősített meg. E szerint a negyedik fejlesztési terv végéig (2009) a kormány felhatalmazást kap arra, hogy eladja az állami cégek részvényeinek 80 százalékát (*Surá-je Eszlámi*, 2008, 3. cikk). A törvény többek között a bankok, a távközlés, a közlekedés (kivéve: vasút) és a biztosító társaságok privatizációját is tartalmazta (*Surá-je Eszlámi*, 2008, 2. cikk).

Az átfogó privatizáció során részben a kilencvenes évekbeli kelet-európai, főként az oroszországi és lengyelországi „kuponos privatizációs” modellt vették alapul (Abrismi *et al.*, 2016–2017, 113. o.). A korábbi állami cégek kuponokat, úgynevezett „igazságossági részvényt” (*szahm-e adálat*) adtak magánszemélyeknek. Ahogy azt a névválasztás (*adálat* = társadalmi igazságosság) is jelzi, a cél az volt, hogy a lakosság zöme részvényes legyen, s ezáltal csökkenjen a társadalmi egyenlőtlenség (*Surá-je Eszlámi*, 2008). E politikai irányelv eredményessége azonban vitatható, sőt úgy tűnik, számos ponton egyáltalán nem érte el a kívánt célokat.

Akáresak Kelet-Európában, a lakoságnak Iránban sem voltak meg sem a képességei, sem az anyagi forrásai ahhoz, hogy részvényes legyen. (Az oroszországi példát ld. Burawoy, 1994.) Így azoknak a vállalatoknak, amelyek magántulajdonba kerültek, komoly nehézségekkel kellett megküzdeniük, hogy friss tőkéhez jussanak (lásd Abrismi *et al.*, 2016–2017, 119. o.). Kelet-Európában a külföldről érkező tömeges tőkebeáramlás meg tudta oldani ezt a problémát, azonban Iránban a 2012-től, azaz még az Ahmadinezsád-érában kezdődött, egyre növekvő szankciók következtében a vállalatoknak csak korlátozott lehetőségeik voltak, hogy a külföldi és belföldi piacokról fedezzék a tőkeigényüket. A tőzsdére lépés után jó néhány cég akár 80 százalékos értéknövekedést is tapasztalt a mérlegében – de nem a tőkebeáramlás, hanem a megváltozott értékelési módszerek miatt (Rahmánszáde Heravi, 2019, 65. o.).

Ráadásul, mivel a forradalom után több korábbi menedzser elhagyta az országot, a szakértelem is hiányzott a cégek irányításához (Rahmánzáde Heravi, 2019, 64. o.). Tulajdonképpen sok esetben az új magántulajdonosok rosszabb szolgáltatást nyújtottak az ügyfeleknek, mint az államiak (ahogy azt Hoszejn Dorudiján és társai szemléltetik a teheráni tömegközlekedési rendszer részleges privatizációja kapcsán (Atrkar Roshan, Shirinbakhsh, Esfandyar és Doroudian, 2015).

Ezek a kérdések döntő szerepet játszottak abban, hogy az iráni privatizációs folyamat a hiányzó politikai és társadalmi támogatás miatt az átalakuló közép- és kelet-európai országokéhoz képest „félúton” megrekedjen. Habár az alkotmány 44. cikkére vonatkozó, az általános irányelv végrehajtásáról szóló törvény számos olyan feltételt tartalmaz, amely tisztességes versenyt biztosít, és korlátozza a monopóliumokat (*Constituteproject.org*, 2021, 43–84. cikkely) – mint az 1890. évi amerikai Sherman trösztellenes törvény átültetése (ld. *Dunjá va Iqtisád*, 2017) –, azok a gyakorlatban kevésbé jutottak érvényre.

A privatizációs hullám következtében az államnak a gazdaságban betöltött szerepe mindezek ellenére jelentősen csökkent. Míg az 1383-as naptári évben (2004–2005) az aránya 33,7 százalék volt, a negyedik ötéves terv végére 19,5 százalékra csökkent (Kordbaccse, 2010–2011. 168. o.). Ez a változás az ország egyik legnagyobb gazdaságtörténeti eseménye az iszlám forradalom óta (lásd Rahmánzáde Heravi, 2019, 64. o.).

Egyes gazdasági ágazatok elemzése

Tanulmányunk következő részében az iráni gazdaság egyes ágazatait elemezzük, és megpróbáljuk nyomon követni, hogy a felsorolt események hogyan hatottak a gazdaság egészére, valamint igyekszünk arról teljes képet adni. Az Iráni Statisztikai Központ négy kategóriába gyűjti az egyes gazdasági ágazatokat. Ezek: mezőgazdaság, olaj, ipar és bányászat, illetve szolgáltatások. E cikkben – az egyszerűség kedvéért – ezt a kategorizálást követjük, de fontos megjegyezni, hogy némely adat pontatlan lehet, és az egzakt besorolás is megkérdőjelezhető (Rahmánzáde Heravi, 2019, 317. o.).

A következő táblázat a teljes bruttó értéket mutatja (milliárd iráni rialban, rögzített áron), továbbá a négy szektornak az iráni bruttó nemzeti jövedelemhez viszonyított százalékos arányát az iráni 1392–1396. naptári évek között (2013. március 21.–2018. március 20.).

1. táblázat¹²

A GNI alakulása és megoszlása a négy szektor között,
1392–1396 [2013–2018]
(az 1390. évi árszínvonalon rögzítve, milliárd rialban)

Év	1392 (2013–14)		1393 (2014–15)		1394 (2015–16)		1395 (2016–17)		1396 (2017–18)	
Szektor	Összeg	%	Összeg	%	Összeg	%	Összeg	%	Összeg	%
Mezőgazdaság	405	6,7	424	7,1	442	6,6	456	6,7	452	6,9
Olaj	880	14,6	943	15,9	1524	22,8	1539	22,2	1260	19,1
Ipar	1646	27,2	1546	26,0	1580	23,6	1660	23,9	1588	24,1
Szolgáltatások	3277	54,2	3202	53,8	3316	49,6	3462	49,9	3442	52,4
Összesen	6043	100	5947	100	6691	100	6941	100	6565	100

A legfrissebb adatok azt mutatják, hogy a szankciók visszaállításaig a mezőgazdaság, az ipar és a szolgáltatási szektor növekedése többé-kevésbé állandó volt, de az olajágazat mérete majdnem a duplájára nőtt, és az aránya meghaladta az iráni bruttó nemzeti jövedelem 20 százalékát. Ez annak köszönhető, hogy a 2016-ban feloldott szankciókkal Irán jelentősen növelhette az olajexportját, és az olajárak is kedvezően hatottak az ország gazdaságára.

A szankciók ismételt bevezetése után egy érdekes tendencia volt megfigyelhető: míg az olajágazatnál jelentős, majdnem 20 százalékos zuhanás történt, addig a többi ágazatnál korántsem mutatható ki ilyen mértékű visszaesés, tehát az iráni gazdaság egésze sokkal krízisállóbbnak bizonyult, mint azt sokan gondolták. Hozzá kell tenni, hogy

12 Forrás: *Central Bank of the Islamic Republic of Iran*, 2020a; Iran Chamber of Commerce, Industries, Mines & Agriculture, 2018, 51. o., 2. és 3. táblázat; *Presidency of the I.R.I. Plan and Budget Organization*, 2021, 49. o., 2. táblázat.

természetesen végső értékelést ez ügyben csak a 2020–2021. évi statisztikák rendelkezésre állását követően adhatunk.

A következőkben kicsit behatóbban fogjuk megvizsgálni az iráni gazdaság egyes szektorait és a liberalizációs politika hatásait.

A szolgáltatási szektor

Az Iráni Központi Bank meghatározása szerint a szolgáltatások „olyan nem tárgyiasult javak, mint például az egészségügy, az oktatás, a szállítás és a lakhatás” (*Central Bank of the Islamic Republic of Iran*, 73. o.). Amint azt korábban bemutattuk, a három klasszikus gazdasági ágazat közül Iránban a szolgáltatási szektor a legerősebb. Az adja a GDP több mint 50 százalékát. Az iráni statisztikai hivatal ezt a nagy területet hét alkategóriára osztja:

- kereskedelem, vendéglátás és szállodaipar;
- szállítás, raktározás és kommunikáció;
- pénzügyi szolgáltatások (banki, biztosítási stb.);
- ingatlan- és egyéb speciális szolgáltatások;
- közszolgáltatások (egészségügy, munkanélküli biztosítás stb.);
- szociális szolgáltatások.

Az 5. ábra a szolgáltatási szektornak az iráni naptár szerinti 1338–1393 közötti években (1959. március 22. és 2015. március 20.) történt fejlődését mutatja, a különböző alkategóriák szerint. A szaggatott vonal az iszlám forradalmat jelöli.

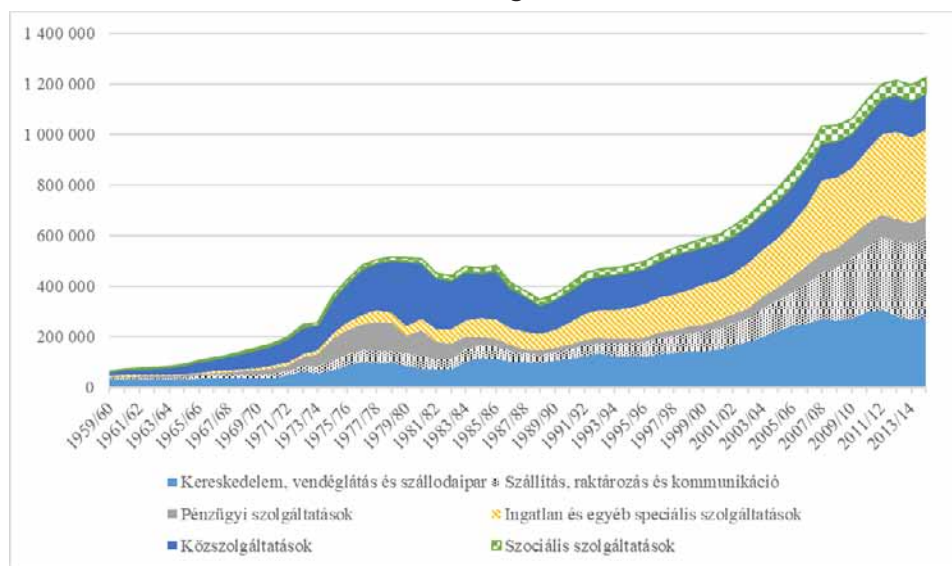
Az első tendencia, amit az ábráról leolvashatunk, hogy a szolgáltatási szektor az iráni–iraki háború vége óta folyamatosan növekedett. Ez igaz a nettó kibocsátására éppúgy – amely az iszlám forradalom óta több mint a duplájára nőtt –, mint az iráni gazdaságban elfoglalt helyzetére. Míg 1978-ban a szolgáltatásokból eredt az ország GDP-jének körülbelül 50 százaléka, 2015-ben ez az arány 60 százalékra emelkedett. Ha azonban összehasonlítjuk az ország GDP-jének a nem olajból származó arányát, akkor csökkenést tapasztalhatunk: 1978-ra 83-ról 67 százalékra csökkent. A második tendencia a szolgáltatási

szektoron belüli jelentős átszervezésekre utal. Míg a hetvenes évek közepén a köz- és a pénzügyi együtt az összes szolgáltatás körülbelül 60 százalékát adta, 2015-ben a 20 százalékot sem érték el. Másrészt a szállítás és a kommunikáció viszont óriási növekedést mutatott, különösen a 2000-es évek közepe óta, a piac liberalizálását követően. Az ingatlanokkal kapcsolatos és egyéb szolgáltatások is jelentősen bővültek.

5. ábra¹³

A szolgáltatási szektor fejlődése Iránban, 1959–2015
(milliárd riál, rögzített áron)

Kereskedelem, éttermek és szállodaipar

Az 1394-es iráni statisztikai évben (2015–2016) a kereskedelemből, az éttermekből és a szállodaiparból származó forgalom 859.819 milliárd riált tett ki, ebből az utóbbi kettő együttesen is csak elenyésző

13 Forrás: *Central Bank of the Islamic Republic of Iran*, 2020c.

mértékben, 23.126 milliárd riál értékben (2,7 százalék) vette ki a részét.¹⁴ A bejegyzett kereskedelmi egységek túlnyomó többségét egy-személyes vállalkozások (pl. bazári üzletek) képviselték. Az arányuk 72 százalék volt. Az ötnél több főt foglalkoztató szolgáltatóvállalatok aránya nem érte el az 1 százalékot sem – legalábbis a 2003-as statisztika szerint, azóta ugyanis e területtel kapcsolatosan nem állnak rendelkezésre adatok (Rahmánzáde Heravi, 2019, 442. o.). A „nyugati stílusú” bevásárlóközpontok és szupermarketek megjelenése következtében ez a szám talán már növekedett (Rahmánzáde Heravi, 2019, 442., 445. o.), de ezt újabb adatok még nem bizonyítják.

Továbbá megfigyelhető a turizmusszektor folyamatos növekedése is: a 2018–2019-es naptári évben az iráni szállodák 245.718 ágyat biztosítottak vendégeiknek a különböző kényelmi kategóriákban. Ez 2000-hez képest több mint négyszeres növekedés, bár az ágykapacitás egy Iránhoz hasonló, rendkívül jelentős kulturális örökséggel és idegenforgalmi potenciállal rendelkező országhoz viszonyítva még mindig nagyon alacsony. Összehasonlításképpen: a kisméretű európai átalakuló gazdaságú országnak számító Magyarországon 838.398, a nála jóval nagyobb Németországban 6.947.260, míg az idegenforgalom szempontjából kiemelkedő Olaszországban 10.626.340 férőhelyet tudnak biztosítani (European Commission, 2020).

Az alábbi táblázat a kiválasztott szálláshelyek minőség szerinti eloszlását mutatja.

2. táblázat¹⁵

A GNI alakulása és megoszlása a négy szektor között

Kategória	Hostel	Egyéb (apartman, panzió stb.)	Alacsony kategóriás (1–2 csillagos hotel)	Közép-kategóriás (2–3 csillagos hotel)	Prémium kategóriás (4–5 csillagos hotel)
Év					
1380	Nincs adat	Nincs adat	19,4%	13,5%	13,8%
1396	25%	27%	17,0%	15,0%	16,0%

14 Az 5. ábrával ellentétben ezek folyóáras adatok, tehát nem veszik figyelembe az inflációt – innen adódnak különbségek.

15 *Presidency of the I.R.I. Plan and Budget Organization*, 2021, 446. o.

A legtöbb ágy alacsony kategóriás hosteleekben, az úgynevezett *mihmanpazir*ban található, a leggyakrabban 2–3 ágyas szobákban. Az utóbbi 16 évben azonban a prémium kategóriás létesítmények száma is enyhe növekedést mutat.

Szállítás és kommunikáció

Az 1396-os iráni naptári év végére (2018. március) a szállítás és a kommunikáció alszektor a teljes szolgáltatásnak 18,24, Irán GDP-jének pedig körülbelül 10 százalékát tette ki (*Central Bank of the Islamic Republic of Iran*, 2020a, 48. o.). 2016-ban a közúti, vasúti, hajóval vagy repülőgéppel történő szállítás az ágazat forgalmához 83,4 százalékban járult hozzá (*Central Bank of the Islamic Republic of Iran*, 2020b), míg a kommunikációs cégek 13,5 százalékban – közülük is főként a mobilszolgáltatók.

Az alábbi táblázat az egyes közlekedési eszközök teljesítményét és azok eloszlását mutatja.

3. táblázat¹⁶
A közlekedési eszközök teljesítménye

Forgalom Szállítóeszköz	Utások (millió ember)	Az összeshez viszonyított aránya	Áru (millió tonna)	Az összeshez viszonyított aránya
Közúti	154,00	65,90%	480,00	70,20%
Vasúti	24,50	10,50%	46,80	6,80%
Tengeri	19,40	8,30%	156,80	22,90%
Légi	35,80	15,30%	-	-

Iránban a szállítás nagyobb része ma közúton történik. Ez nem csoda, ha az ország infrastruktúrájának a fejlődését nézzük. Az utóbbi években a legtöbb infrastrukturális beruházás az úthálózatot célozta. Az ezredforduló óta a jó minőségű utak (autópályák és országutak) teljes hossza megnégyszereződött: 5.000-ról 20.000 km-re emelkedett (*Presidency of the I.R.I. Plan and Budget Organization*, 2021, 455. o.).

16 *Presidency of the I.R.I. Plan and Budget Organization*, 2021, 7. o.

Másrészt a többi közlekedési eszköz óriási fejlesztési potenciállal rendelkezik. Irán vasúti hálózata csupán 11.061 km hosszú (*Presidency of the I.R.I. Plan and Budget Organization*, 2021, 455. o.) – ami nagyjából a kis területű Cseh Köztársaság pályahosszának felel meg. Az állami vasúttársaság elavult infrastruktúrával és gépekkel rendelkezik. Az elmúlt években tervezett nagyberuházások többnyire nem valósultak meg (Rahmánezade Heravi, 2019, 453–454. o.). Irán felújításra szoruló vasúthálózata más szempontból is szűk keresztmetszetet jelent, mivel jelentősen akadályozza a déli országrész kikötőinek a tervezett fejlesztését (Rahmánezade Heravi, 2019, 456. o.).

Ugyanez igaz Irán légi közlekedésére is. Annak ellenére, hogy az ország légitársaságai az iszlám forradalom előtt a legjobbnak számítottak, manapság a repülőgépek elavultak, és többnyire már használatlan szerzik be őket (Rahmánezade Heravi, 2019, 495. o.). Pozitív tendenciának tekinthető, hogy az utóbbi 20 évben a vidéki repülőterek egymást követő fejlesztése zajlott, így – látszólag – javult a belföldi járatok minősége. 2018 márciusáig az összes légi utas kétharmada hazai útra vett jegyet (*Central Bank of the Islamic Republic of Iran*, 2020d).

Az iráni távközlési ipar komoly változáson ment keresztül az első távíró vonal 1877-es kiépítése óta (Rahmánezade Heravi, 2019, 474. o.). Hosszú ideig az ország egyik kulcsfontosságú iparága volt, s az alkotmány 44. §-a szerint állami igazgatás alá tartozott. Azok az idők azonban elmúltak az iparág 2009-es privatizálásával. Habár magát a privatizációs folyamatot sokszor kritizálták az átláthatóság hiánya miatt (Rahmánezade Heravi, 2019, 474. o.), manapság a három fő magán-szolgáltató – a Hamrah Avval, az Irancell és a Raytel – szinte teljes hálózati lefedettséget biztosít az országban, és az irániak 70 százaléka rendelkezik internet-hozzáféréssel (*United Nations Development Programme*, 2020).

A pénzügyi szektor

A 1396-os (2017–2018) pénzügyi év teljes bevétele 482.000 milliárd riálra tehető folyó áron, így a pénzügyi szolgáltatások az iráni GNI 3,9 százalékát tették ki (*Central Bank of the Islamic Republic of Iran*, 2020a, 48. o.). Ebből az összegből a banki üzletág részaránya 83, míg a biztosításé 15 százalék volt. Ha csak a számokat vesszük figyelembe, a pénzügyi szektornak a teljes gazdasági teljesítményhez viszonyított aránya körülbelül a fejlett Németországnak felel meg (*Statista*, 2021), míg más mutatók esetében, mint pl. az egy főre jutó ATM-ek számában, még meg is haladja azt (Dobbs, Hatami, Allas, Arab és Mahtafar, 2016, 9. o.). A többi esetben azonban világossá válik, hogy Irán pénzügyi szektora számos nehézséggel küzd (*Iqtisad Online*, 2016). Ahogy arra az IMF 2018-as, Irán pénzügyi szektorával kapcsolatos jelentése rámutatott, a bankszektort a nemteljesítő hitelek, a zárolt tőke magas aránya és a nem megfelelő felügyelet jellemzi (*IMF eLIBRARY*, 2018, 14. o.). A lakosság pénzügyi műveltsége minimális, a biztosítási penetráció még mindig nagyon alacsony a fejlett országokéhoz képest (De Souza Rodrigues Cabral, Dornigg, Kubli és Staib, 2020).

Az iráni bankipar története a 19. század végére nyúlik vissza, amikor a britek megalapították az első kereskedelmi bankot Teheránban. A bankjog alkalmazása 1955-ben kezdődött (*Majlis.ir*; 1955), majd 1972. július 9-én elfogadták „az ország monetáris és banki törvényét”, amely a mai napig meghatározza az iráni bankszektor jogviszonyát (*Majlis.ir*; 1972). A forradalom előtt összesen 35 bank működött az országban, 8300 fiókkal. Az intézmények nagy része magánkézben volt, több külföldiben vagy közös vállalkozásban (Rahmánzáde Heravi, 2019, 490–491. o.).

A bankszektor átszervezése a forradalom után három nagy lépésben történt. Az első törvényt 1979. június 7-én rendelte el a forradalmi tanács, amellyel gyakorlatilag államosították az egész bankszektort (*Majlis.ir*; 1979c). Az iparvédelmi és fejlesztési törvényt egy hónappal később, 1979. július 1-jén hozták meg, amely megerősítette a korábbi döntést (*Majlis.ir*; 1979b). A harmadik, a banki ügyek kezeléséről

szóló törvényt 1979. szeptember 4-én fogadták el, s az meghatározta a központosított bankrendszer szerkezetét (2. §), és előkészítette az utat a bankszektor iszlamizálásához (22. §) (*Majlis.ir*; 1979a), ami hivatalosan 1983. augusztus 30-án történt meg, a kamatmentes banki műveletekre vonatkozó törvény elrendelésével (*Majlis.ir*; 1983). E két törvény nagyjából kialakította a bankszektor működését a következő húsz évre.

A bankrendszer liberalizálása a harmadik gazdaságfejlesztési tervvel (2000–2004) vette kezdetét, amely a forradalom óta először tette lehetővé a magánbankok létrehozását. A banktörvény módosítására azért volt szükség, hogy „fokozzák a versenyfeltételeket a pénzügyi piacokon, ösztönözzék a megtakarításokat és a befektetéseket, megteremtsék a talajt az ország gazdasági növekedéséhez és fejlődéséhez, és minimalizálják a társadalmi költségeket” (*Majlis.ir*; 2000, 98. §). A felügyeleti szerv 2000-ben engedélyezte a magánbankok létrehozását.

A 2008-ban kezdődött privatizációs hullám a bankszektort is elérte: három bankot magánosítottak, tizenhetet újonnan alapítottak, és nyolc állami kézben maradt. A privatizációs folyamat ellenére sem beszélhetünk azonban piacorientált bankszektorról. A legnagyobb jegyzett tőkével rendelkező bankok állami kézben maradtak, és 2016 márciusában az állam piaci részesedése 46,38 százalék volt (Rahmáznáde Heravi, 2019, 499. o.). Ha pedig figyelembe vesszük a különböző félállami formációknak a különböző bankokban való részesedését, akkor biztosan kijelenthetjük, hogy a bankszektort gyakorlatilag az állam irányítja (a Sina Bank esetében például a Mostazafan Alapítvány az összes részvény 81,9 százalékát birtokolja) (*Sahamyab.com*, 2020).

Ami a biztosítási ágazatot illeti, hasonló képet kapunk: Iránban jelenleg 32 aktív biztosítótársaság működik, de nyolc uralja a piac kb. 80 százalékát. Az állami kézben lévő Bimeh Iran vállalat rendelkezik a legnagyobb piaci részesedéssel, 42,5 százalékkal (*Central Bank of the Islamic Republic of Iran*, 2020d, 243. o.).

Az ágazat legfontosabb gazdasági feladata, hogy számszerűsítetűve tegye a kockázatokat, és segítse a gazdasági szereplőket abban, hogy jobban előre tudják látni a jövőbeli bevételeiket, és felszabadíthassák az erőforrásaikat egyéb célokra. Jelenleg Irán biztosítási szektora csak korlátozott mértékben tudja ellátni ezt. A vonatkozó jogszabályok régiek és elavultak. E téren a biztosítási törvény (1937) és a biztosítási felügyeleti törvény (1971) – mindkettő a francia jogból átvett jogszabály – elfogadása óta nem történt komoly változás.

A kiterjedt állami szerepvállalás miatt nincs valódi termékválaszték, és alapvetően nincs hatékony verseny a cégek között – ez pedig sem a marketingre, sem az ügyfél-kommunikációra nem hat ösztönzőleg (Hásemi, 2018–2019 [1397], 17–18. o.). Az iráni biztosítási piacot nagyrészt az autókkal kapcsolatos szegmens uralja (gépjármű-, felelősség- és balesetbiztosítás), amely 2018-ban az összes biztosítási díj 47,7 százalékát tette ki (*Presidency of the I.R.I. Plan and Budget Organization*, 2021, 543. o.).¹⁷ Az önrész és a díjak megfelelő kombinációjával a biztosítás az ügyfelek kevésbé veszélyes magatartását erősítené. Iránban ugyanis rendkívül magas a közúti balesetek száma (4.920.100 évente) – és növekvő tendenciát mutat (Iran Chamber of Commerce, Industries, Mines & Agriculture, 2018, 103. o.) –, míg a hasonló lélekszámú Németországban 2,64 millió (*Gefahrenstellen.de*, 2021), amelyek közül halálos kimenetelűvé válik Iránban 17.000, Németországban pedig 3.100. Ez részben szomorú összegzés Irán nem megfelelően működő biztosítási rendszeréről is.

Végül, de nem utolsósorban a szankciók megakadályozzák az iráni biztosítókat abban, hogy külföldről kapjanak viszontbiztosítási fedezetet, ezért szinte minden kockázat az országon belül marad. Mivel az országot évente több súlyos természeti katasztrófa is éri (pl. földrengések és árvizek), ez megterhelő az állami szektor számára, a biztosítótársaságok pedig vonakodnak attól, hogy növeljék a kötvények számát, mivel egy súlyos katasztrófa csődbe viheti őket. Hatalmas kihívás mindemellett a technológiatranszfer is, ugyanis az

¹⁷ A fejlett ipari országokban az életbiztosítások uralják a piacot: a részarányuk meghaladja az 50 százalékot is (De Souza Rodrigues Cabral, Dornigg, Kubli és Staib, 2020).

iráni biztosítók csak nehezen juthatnak hozzá a kárkalkuláció elkészítéséhez szükséges korszerű szoftverekhez, ami szintén hátráltatja a szektor hatékony működését (*Central Insurance of the Islamic Republic of Iran*, 2019). Az iráni szállítók nem köthetnek biztosításokat sem a nemzetközi piacokon, így ez további többletterhet jelent a hazai biztosítási szektorra.

Összefoglalásként kijelenthető, hogy az iráni szolgáltatási szektor az utóbbi fél évszázadban nagy átalakuláson ment keresztül. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy az ágazat növekedése azt jelzi, hogy Irán népe a hagyományos modell követése helyett modern társadalommá alakul át. A mobilalkalmazás segítségével történő ételrendelés és az online fizetés manapság több millió iráni életének a szerves része. A legtöbb család számára a legközelebbi ATM alig 10 percnyi sétára található – de miért is foglalkoznának a pénzfelvétellel, ha a helyi bazár és zöldséges is elfogad hitelkártyát?

Ugyanakkor az ágazatnak komoly kihívásokkal és elégtelenséggel kell szembenéznie. A korábban állami tulajdonban állt vállalatok 2000-es évekbeli privatizációja, a távközlést kivéve, még nem könyvelhető el sikertörténetként. Hiányos és elavult jogszabályok, hiányzó üzleti kultúra és vezetői képességek jellemezték a szolgáltatásokat az elmúlt 10 évben. A pénzügyi szektornak, amelynek a magánvállalkozások számára anyagi forrásokat és biztonságot kellene nyújtania, a feladata ellátásához csak korlátozott lehetőségei vannak. Mind a banki, mind a biztosítási ágazatot *de facto* az állam ellenőrzi, és a termékpórtfóliójuk nem felel meg a valós piaci igényeknek. Ez komolyan akadályozza az ország modernizációs törekvéseit, mivel sem az államnak, sem a magánvállalkozásoknak nem igazán kínálkozik módjuk arra, hogy hitelekhez és biztosításhoz jussanak.

Ipar

A bruttó hazai termékhez való általános hozzájárulása alapján az ipar és a bányászat a szolgáltatási szektor után az iráni gazdaság második legnagyobb szegmense.

A helyi statisztikákban az ágazat négy alcsoportra oszlik. Ezek: a feldolgozóipar, a bányászat, a villamos energia, vízgazdálkodás és gáztermelés, valamint az építőipar. A 4. táblázat áttekintést nyújt az e kategóriákon belüli, 2013. március 21. és 2018. március 20. közötti megoszlásról és trendekről.

4. táblázat¹⁸
A közlekedési eszközök teljesítménye
(forgalom, 1000 milliárd riálban)

Iráni év	1393		1394		1395		1396		1397	
	Forg.	%	Forg.	%	Forg.	%	Forg.	%	Forg.	%
Bányászat	56	3,4	50	3,2	51	3,2	53	3,2	53	3,3
Feldolgozó- ipar	766	46,5	731	47,2	781	49,4	823	49,6	757	47,7
Villamos- energia	402	24,4	416	26,9	444	28,1	477	28,7	488	30,7
Építőipar	421	25,6	349	22,6	303	19,1	307	18,5	290	18,3
Összesen	1646	100	1546	100	1580	100	1660	100	1588	100

A legutóbbi statisztikai adatok szerint az utolsó válság előtti évben az ágazat egésze 1,66 százalékos éves növekedést produkált. Azon belül a legnagyobbat, 6,43 százalékot, a villamos energiát, a vízgazdálkodást és a gáztermelést tartalmazó szegmens érte el. A szankciók kicsúcsosodásának hatására az ágazat a 2019–2020-as naptári évben több mint 4 százalékos visszaesést szenvedett el – ez az olajágazaté utáni legnagyobb mértékű recessziónak számított. Az is megfigyelhető, hogy a szankciók nem egyformán érintették a különböző ágazatokat. Míg a bányászat és a villamos energia stagnált vagy enyhe növekedést ért el, addig az építőiparnak gyenge (5,5%), a feldolgozóiparnak pedig jelentősebb (8%) visszaeséssel kellett szembesülnie.

A következőkben mélyrehatóbban foglalkozunk a feldolgozóiparral, mivel a közel 50 százalékos arányával ez a csoport legjelentősebb alágazata.

¹⁸ Forrás: Iran Chamber of Commerce, Industries, Mines & Agriculture, 2018, 51. o. 2. táblázat.

Irán legjelentősebb iparága az autógyártás. Jelenleg ez biztosítja a legtöbb munkahelyet az országban. Az autóipar az iszlám forradalom előtti időkben alakult ki. Valójában mindkét fő vállalat, a Khodro Pars és az Iran National (az Iran Khodro elődje) a hatvanas években alakult meg, még magáncégeként. Eleinte dzsipekre és katonai járművekre összpontosítottak (Rahmáznáde Heravi, 2019, 272. o.), és a hetvenes évekbeli virágzásuk idején (az iszlám forradalom előtti utolsó 10 évben) az éves forgalmuk meghaladta az 1.1 millió járművet (Rahmáznáde Heravi, 2019, 272. o.).

A forradalom után az egész iparágat államosították, és a nem megfelelő hatékonyság és a nagy bürokrácia miatt – az irányított gazdaság más ágazataihoz hasonlóan – komoly kihívásokkal kellett szembenéznie. Sok kisebb cég bezárt, illetve kínai vagy koreai vállalatoknak adták el őket (Rahmáznáde Heravi, 2019, 269. o.).

Teljesítmény tekintetében napjainkban Irán a világon a 18., a Közel-Keleten pedig Törökország után a második legtöbb autót gyártó ország. Jelenleg azonban az iparág csak a belföldi keresletet fedezi, nemzetközileg nem versenyképes. Az országgal szemben fennálló nemzetközi szankciók következtében az ellátásbeli problémák, a befektetési lehetőségek hiánya, a politikai instabilitás, a következetlen vámpolitika és a rossz irányítás egyaránt komoly problémákat okoz az autóiparban (*Tehran Times*, 2019).

Ami a többi iparágat illeti, az Iráni Statisztikai Központ jelentése szerint az 1396-os iráni naptári évben (2017–2018) 31.309 gyár működött az országban, amelyben összesen 1.788.651 munkavállalót foglalkoztattak. Ez a teljes munkaerő 5,7 százalékát tette ki. A gyárak túlnyomó többsége (körülbelül 80 százalék) maximum 50 főt alkalmazó kisvállalkozás volt, s mindössze 9,6 százalékuk foglalkoztatott 100 vagy annál több munkást, azonban így is ők biztosították a megélhetést az összes munkavállaló 58,7 százalékát. Megfigyelhető ugyanakkor a nőknek a foglalkoztatásban képviselt alacsony aránya is, ami – a legtöbb MENA-országhoz¹⁹ hasonlóan – többé-kevésbé az

19 *Middle East and North African countries*, azaz a Közel-Kelet és Észak-Afrika országai.

egész iráni gazdaságot jellemzi (Cseh, Varga és Bánkuti, 2019). Míg az iráni statisztikák szerint az ezredfordulón az ágazat összes dolgozójának mindössze 5,33 százaléka volt nő, 2017-ben ez az arány 9,07 százalékra nőtt (*Presidency of the I.R.I. Plan and Budget Organization*, 2021, 321. o.), ami azonban még mindig meglepően alacsony a fejlett országokéhoz képest.

Az iszlám forradalom és az ezredforduló között az iráni iparágakat nagy állami szerepvállalás jellemezte, amelynek alapja két kulcsfontosságú 1979-es törvény volt.

Az elsőt, az iparvédelmi és fejlesztési törvényt a forradalmi tanács nem sokkal a hatalomátvétel után, 1979. július 1-jén fogadta el. A szövegezése szerint a régi rezsim a felelős azért, hogy az iparpolitikájával elpusztította az ország mezőgazdaságát, és a külföldi tőkétől tette függővé az országot. A megfogalmazott cél ezért többek között az iráni gazdaságnak az olajfüggőségtől való megszabadítása, az ön-ellátás elérése és az összes kulcsfontosságú ipari ágazat és nagyobb gyár államosítása (*Majlis.ir*; 1979b). A második az iráni alaptörvény volt, amelynek a 44. cikkelye kikötötte, hogy minden kulcsfontosságú iparágnak az államhoz kell tartoznia.

A politikai irányváltás mellett a 2005–2012 közötti privatizációs hullám is jelentősen érintette a szektort, mivel a nagyobb termelési egységeket és gyárakat magánosították. A statisztikai adatok szerint jelenleg a gyárak túlnyomó része magánkézben van. Az előző 16 évhez képest egyértelmű elmozdulás volt megfigyelhető a magánszektor felé, és az állam tulajdonában lévő gyárak száma folyamatosan csökkent. Ha összehasonlítjuk az iráni 1380-as (2001–2002) és az 1395-ös (2016–2017) naptári év adatait (5. és 6. táblázat), akkor a következő derül ki.

5. táblázat²⁰

A gyárak számának eloszlása méret és tulajdonviszony alapján
az 1380-as naptári évben (2001–2002)

Méret	10–49 alkalmazott		50–99 alkalmazott		100-nál több alkalmazott		Összesen	
	Számuk	%	Számuk	%	Számuk	%	Számuk	%
Tulajdon jellege								
Magán	7852	97	1146	92	1205	74	10.203	93
Állami	258	3	103	8	424	26	784	7
Összesen	8110	100	1249	100	1629	100	10.987	100

6. táblázat²¹

A gyárak számának eloszlása méret és tulajdonviszony alapján
az 1395-ös naptári évben (2016–2017)

Méret	10–49 alkalmazott		50–99 alkalmazott		100-nál több alkalmazott		Összesen	
	Számuk	%	Számuk	%	Számuk	%	Számuk	%
Tulajdon jellege								
Magán	24.813	99	3282	98	2847	95	30.942	98
Állami	169	1	51	2	148	5	368	2
Összesen	24.982	100	3333	100	2995	100	31.310	100

Az iráni gyárak nagy része kisvállalkozás volt, legfeljebb tíz embert alkalmaztak. Ebben a szegmensben a tulajdonosi szerkezet alig változott. Ha azonban a 100-nál több embert foglalkoztató gyárakat nézzük, látható, hogy azok közül egyre több került magántulajdonba. Míg 2002-ben a nagyüzemek 26 százaléka (többnyire olyan kulcsfontosságú iparágak, mint az autó- és az acélipar) közvetlenül az állam, az önkormányzatok vagy a félig állami vállalatok tulajdonában volt, 2017-re az arányuk 5 százalékra csökkent.

20 Forrás: *Iranian Statistical Office*, 2002, 317 – Diagram 8-8.

21 Forrás: *Presidency of the I.R.I. Plan and Budget Organization*, 2021, 317 – Diagram 8-8.

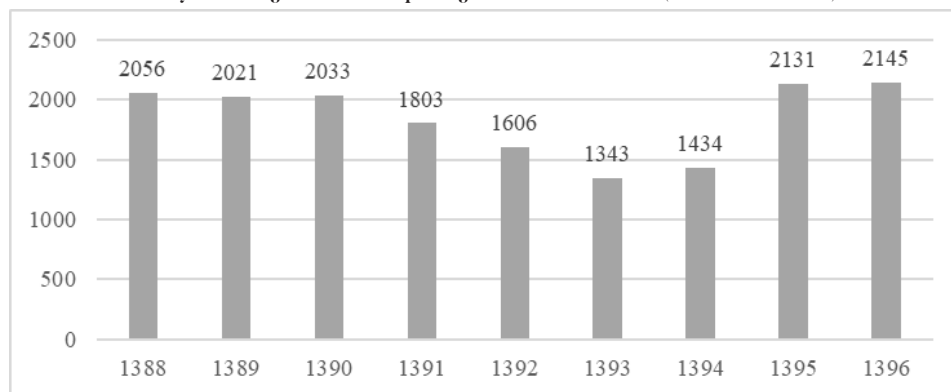

Olajszektor

Az iráni gazdaságnak nincs még egy olyan ágazata – talán a mezőgazdaság kivételével –, amely olyan nagy hatást gyakorolt volna Irán jelenlegi történelmére, mint az olaj. Nem csupán nyersanyag, hanem az iráni függetlenség szimbóluma, valamint a nemzet fejlesztési programjainak a motorja és pénzügyi forrása volt. A legfrissebb statisztikai adatok szerint az olajszektorban a bruttó hazai termékhez viszonyított aránya a hetvenes évek eleji kb. 60 százalékról az ötödére csökkent. Az olajszektor mégis a meghatározó tényezője maradt az ország gazdaságának. Az iráni 1397-es naptári év (2018–2019) végén az ágazat termelése a mezőgazdaságénak közel a háromszorosát tette ki, és majdnem elérte az iparét. Az alábbi ábra az 1388-as iráni naptári évtől (azaz 2009. március 21-től) 1396-ig (2018. március 20-ig) számított nettó olajexport alakulását mutatja. Valószínűsíthető, hogy Donald Trump *maximum pressure* politikája következtében ez jelentős mértékben csökkent, amit tükröz az olajszektor majdnem 20 százalékos visszaesése is. Sajnos, az iráni hatóságok nem publikáltak erre vonatkozóan pontos adatokat, így csupán 2018-ig tudjuk szemléltetni a nyersolaj nettó exportját.

6. ábra²²

A nyersolaj nettó exportja, 2010–2018 (1000 hordó)

22 Forrás: *Central Bank of the Islamic Republic of Iran*, 2020a, 58. o.

Az olajszektornak az iráni gazdaságra gyakorolt valódi befolyását nehéz megbecsülni, és a közgazdászok körében ez a kérdés heves viták tárgya (ld. Dargáhi, 2018, 22. o.). Habár a GDP-hez viszonyítva ez az ágazat Iránban lényegesen kisebb arányt tesz ki, mint a régió más járadékgazdaságaiban, az elmúlt öt naptári évben az olaj értékesítéséből származó jövedelem a teljes állami költségvetés több mint egyharmadát, egyes években majdnem 50 százalékát adta!

7. táblázat²³

Az olajból származó bevétel a teljes iráni költségvetésben
(1000 milliárd riál)

Iráni költségvetési év	1392	1393	1394	1395	1396	1397
Összes állami bevétel	1329,50	1609,50	1737,30	2203,50	2598,90	2947,7
Olajból és ahhoz kapcsolódó termékből származó bevétel	609,40	629,20	670,40	793,80	919,20	1105,4
Az olajból származó bevétel százalékban	45,83%	39,09%	38,59%	36,02%	37,67%	37,5%

Az olajból származó jövedelem magas aránya ellenére még mindig kisebb Iránnak a Közel-Kelet arányától való függősége, mint a hetvenes évek közepén volt, amikor az az összes állami bevétel közel 80 százalékát tette ki. Egy másik pozitív jel, hogy az 1393-as naptári évben (2014. március–2015. március) az adókból eredő bevételek már meghaladták az olajból származó jövedelmet. Noha a forradalom egyik célja (például az iráni iparvédelmi és fejlesztési törvényben és számos más fejlesztési programban meghatározottak szerint), az olajfüggőség teljes felszámolása nem valósulhat meg, azonban erős törekvés mutatkozik annak csökkentésére.

A 2019–2020-as adatokból az is kitűnik, hogy az 1397-es iráni naptári évben (2018–2019) tovább növekedtek az olajbevételek. Ez elég ellentmondásosnak tűnik annak fényében, hogy az olajszektor GDP-arányos bezuhanása jelentős volt. Ennek egyik oka az iráni belső

23 Forrás: *Central Bank of the Islamic Republic of Iran*, 2021. 72. o., 41. ábra.

elszámolási rendszerre vezethető vissza, amely az olajbevételeket az államiaktól különválasztja, és egy külön alapba csatornázza. A másik az, hogy Iránnak a trumpi szankciók megkerülésével, egyéb módon sikerült értékesítenie az olajkészleteit. A rendelkezésre álló adatokból azonban nem tudunk egyértelmű választ adni erre a kérdésre.

Az ötvenes évektől, azaz a Moszaddegh-éra²⁴ óta az olajszektor nagyrészt az állam uralja, és az közvetlenül a kőolaj-minisztérium alá tartozik. Amikor a forradalom után a nagy államosítási hullámok elkezdődtek, az ágazat legnagyobb vállalatai (Iráni Nemzeti Olajtársaság, Iráni Nemzeti Gázvállalat, Iráni Nemzeti Olajtermék-forgalmazó Vállalat, Nemzeti Petrolkémiai Vállalat) már központi ellenőrzés alatt álltak. A minisztérium közvetlenül ellenőrzi azokat, s így többé-kevésbé az egész szektort (*Islamic Republic of Iran, Ministry of Petroleum*, 2021).

A vállalatok közül a legjelentősebb az Iráni Nemzeti Olajtársaság, amelyet 1951-ben alapítottak, és azóta is kulcsszerepet játszik az ország szénhidrogéniparában. Tevékenységei közé tartozik a „feltárás, fúrás, gáz- és olajtermelés, kutatás és fejlesztés, olaj, gáz és olajtermékek finomítása és forgalmazása, valamint az export”, és a cég 2018-as éves jelentése szerint „a második legnagyobb olajtársaság a világon” (*N.I.O.C.*, 2018, 2. o.).

A négy óriásvállalaton kívül számos kisebb is létezik, amelyek története részben a sah idejére nyúlik vissza. Ilyen például a különböző olajtermékeket (köztük motorolajat és fagyállót) gyártó Behran Olajtársaság. A céget 1963-ban, Exxon-licencként alapították, és a forradalomig az amerikai vállalatnak 25 százalékos részesedése volt a társaságban, amely később a Mosztazefán és Dzsánbazán Alapítványhoz²⁵ került (Rahmánezade Heravi, 2019, 355. o.). Egy másik példa

24 Mohammed Moszaddegh Irán miniszterelnöke 1951 és 1953 között. Nevéhez köthető az ország olajszektorának az államosítása, amely akkoriban többségében külföldi tulajdonban volt. 1953-ban az angol és amerikai titkosszolgálatok közreműködésével zajlott puccs buktatta meg.

25 A Közel-Kelet egyik legnagyobb gazdasági alapítványa. Iránban az egyik legjelentősebb gazdasági szereplő, közvetlenül Ali Khamenei irányítása alatt áll. (Miközben a *mosztazefán va dzsánbazán* jelentése „elesettek és hadirokkantak”.)

az 1976-ban alapított, állami tulajdonban lévő Esfahan Olajfinomító Vállalat, amely az összes, olajjal kapcsolatos iráni termék 23 százalékát állítja elő (*Esfahan Refinery*, 2021). Bár e vállalatok többnyire állami vagy félállami tulajdonban vannak, az utóbbi 10 évben már a magánszektor is némi szerephez jutott, és néhánynak a részvényeit „igazságossági részvény” formájában osztották szét, noha kevés sikerrel (Rahmáznáde Heravi, 2019, 350. o.).

Mezőgazdaság

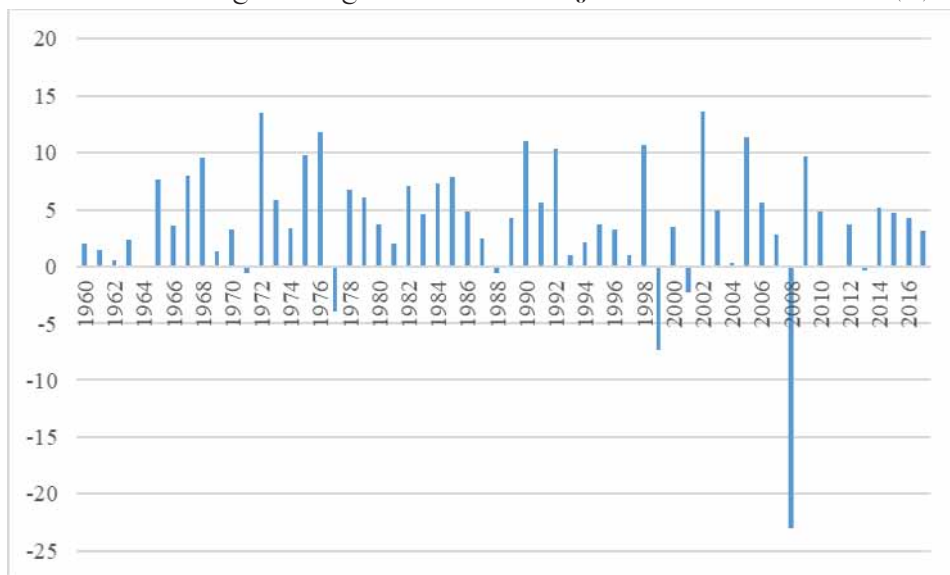
Habár a legfrissebb statisztikai adatok szerint Irán mezőgazdasága az ország teljes bruttó nemzeti jövedelmének mindössze 6,7 százalékát teszi ki, a stratégiai jelentősége aligha hagy kétséget. Az olajszektor mellett ez az ágazat formálta át a leginkább a 20. századi iráni politikát. Míg az olajipar a modernitás, a nemzeti függetlenség és a haladás, addig a mezőgazdaság a hagyomány szimbóluma volt. A hatvanas és a hetvenes évek legbefolyásosabb iráni gondolkodói – Ali Shariati és Jalal Al-e Ahmad – a hagyományos, vidéki gazdálkodást a modern, nyugati és gépesített élelmiszer-előállítási módszerek ellenpontjaként ábrázolta mint lehetséges alternatívát (pl. Lenze, 2008, 123. o.). A második világháború után az ágazat, amelynek a szerkezete még a hatvanas években is feudális jellegű volt (ld. Bobek és Puls, 1964), a különböző politikai csoportok közötti harcterrére változott.

Míg a liberálisok az amerikai mintájú földreformot és a magánvállalatok létrehozását sürgették, addig a kommunista Tudeh Párt a kollektív gazdaságok létrehozásában látta a megoldást, ahogy az a Szovjetunióban történt. Ezeket a reformtörekvéseket a hagyományos földtulajdonosok ellenezték – márpedig a hatvanas évekig ők uralták az iráni parlamentet. Mohammad Reza Pahlavi hatvanas évek közepén kezdődött „fehér forradalmának” kellett volna az iráni félf feudális mezőgazdaságot a modernitás felé lendítenie. A program nagyszabású földreformot irányzott elő, a régi tulajdonosok földjeinek egy része független gazdákhöz került, és számos élelmiszer-előállító gyárat létesítettek (Katouzian, 1992, a 303. oldaltól; Majd, 1987).

7. ábra²⁶

Az iráni mezőgazdaság növekedési rátája 1960 és 2017 között (%)

Az iráni mezőgazdasági szektor kapcsán hosszú távon azt láthatjuk, hogy a hatvanas évek közepén végbement reformok lendületet adtak az ágazatnak, és az az iszlám forradalom után is folyamatos növekedést mutatott, míg az új rendszer többé-kevésbé a régi struktúrára építkezett. Nagyjából ugyanez a következtetés vonható le, ha a mezőgazdasági földterületek méretét és a termelési mutatót hasonlítjuk össze (8. ábra).

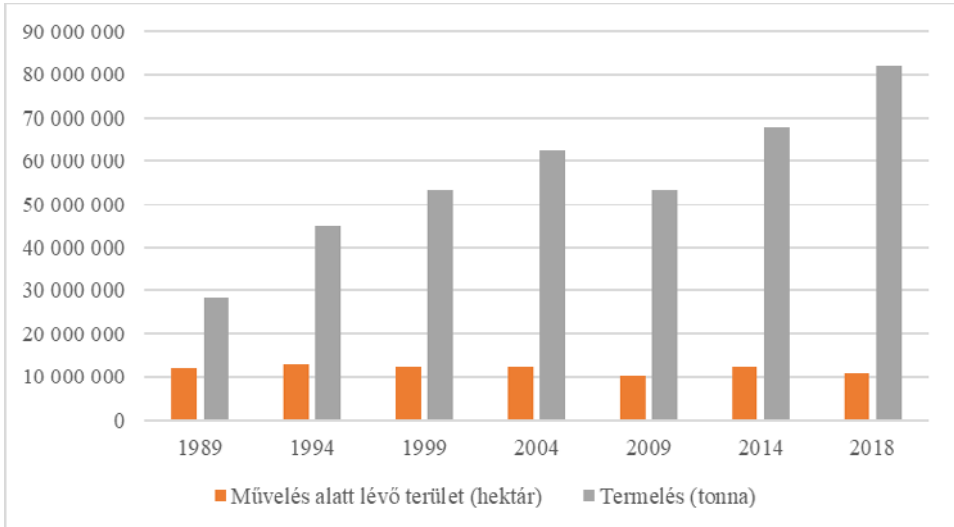
A statisztikák alapján láthatjuk, hogy míg a művelt földterületek mennyisége körülbelül 10 százalékkal csökkent 1989 óta, a termelési mutató majdnem a háromszorosára nőtt. Ezek az arányok lehetővé tették, hogy a mezőgazdasági szektor növekedése az adott időszakban lépést tudjon tartani a népesség növekedésével.²⁷

²⁶ Forrás: *Central Bank of the Islamic Republic of Iran*, 2020b, 21. és 22. táblázat.

²⁷ 1979-ben Irán népessége 37,24 millió, 2019-ben már majdnem 83 millió fő volt.

8. ábra²⁸

A művelés alatt álló földterület és a termelési mutató

Az iráni mezőgazdasági ágazatnak ennek ellenére komoly kihívásokkal kell szembenéznie. A múltban már többször megfogalmazott, és a jelenlegi fejlesztési tervnek (*Madzslesz-e Surá-je Eszlámi*, 2017) szintén egyik sarkalatos pontját jelentő önellátás még távol van. Az 1396-os iráni naptári évben (2017. március–2018. március) az összes behozatal 14 százaléka élelmiszertermék (és haszonállat) volt, amelynek 45 százalékát gabonafélék és ahhoz kapcsolódó termékek tették ki. (*Central Bank of the Islamic Republic of Iran*, 2020a, 48. o., táblázat). Ezenfelül az ágazat nem is működik elég hatékonyan: míg a GNI-nek mindössze a 6,7 százalékát teszi ki, az ország elektromos áramának 14 százalékát fogyasztja, és az összes vízfogyasztás közel 70 százalékáért felelős (*Central Bank of the Islamic Republic of Iran*, 2020a, 66. o.; *Iranian Statistical Office*, 2020, 349. o.).

28 Forrás: az Iráni Földművelésügyi Minisztérium éves jelentései.

A mezőgazdaság legnagyobb kihívása nem feltétlenül ágazatspecifikus, hiszen a jelentős finanszírozási nehézségek az egész iráni gazdaságot érintik. A drága hitelek és a külföldi tőke bevonási lehetőségének a korlátai miatt az agrárvállalatok krónikus tőkehiányban szenvednek, ennek következtében a mezőgazdasági létesítmények korszerűtlenek, a géppark pedig elavult (Rahmánczáde Heravi, 2019, 387. o.). Mohammed Rahmánczáde Heravi becslései szerint támogatók nélkül az állattenyésztő cégek mintegy 30 százaléka csődbe menne (Rahmánczáde Heravi, 2019, 390. o.). A többi kihívás már inkább ágazatspecifikusnak tekinthető. Ilyen például az egyes területeken az éghajlatváltozás miatt kialakult krónikus vízhiány (Szálkai és Szabó, 2021), illetve a döntéshozóknak a pénzügyi problémák kezelése és az elavult jogszabályok felülbírálása kapcsán megmutatkozó tehetetlensége (*Dunjá va Iqtisād*, 2018), vagy a kis földek eladásának a nehézségei (*Islamic Republic News Agency*, 2015).

A kihívások ellenére kijelenthető, hogy az AI-e Ahmad műveiben idilli helyszíneként megjelenített vidéki Irán folyamatosan teret veszít, és egy-két évtized múlva örökre megszűnik. Az 1979-es forradalom nem hátráltatta a sah adminisztrációjának az egyik legnagyobb projektjét, sőt éppen ellenkezőleg történt: megtartotta a mezőgazdasági átszervezés alapvető struktúráját, és az haladt tovább a modernizáció útján (Rahmánczáde Heravi, 2019, 389. o.). Ennek igazolására elég, ha a traktorok és kombájnok éves árbevételének a növekedését nézzük meg (*Iranian Statistical Office*, 2020, 256. o.).

Összegzés

Tanulmányunkban Irán jelenlegi gazdasági állapotát és az elmúlt tízhúsz év liberalizációs tendenciáit vettük górcső alá. Úgy látjuk, hogy a nemzetközi elszigeteltség ellenére az ország politikai döntéshozói a nemzetközi gyakorlatot követik. A washingtoni konszenzus egyértelműen „rányomta a bélyegét” a döntéshozók adózással és magántulajdonnal kapcsolatos hozzáállására, és a tendenciák alapján valószínűtlennek tartjuk, hogy ez Ebrahim Raiszi kabinetje alatt változni fog.

Egyértelműen kijelenthetjük, hogy a gazdasági liberalizációra szükség volt, és az összességében eredményesnek bizonyult. A korábbi állami vállalatok privatizációjával kapcsolatos intézkedések jelentős mértékben segítették a gazdaság növekedését, és a legtöbb esetben nagyobb hatékonyságot eredményeztek. Különösen a szolgáltatási szektorban és azon belül is a szállítási és kommunikációs szegmensben tapasztalható nagyütemű növekedés.

Ennek ellenére megállapítható, hogy a sok liberalizációs intézkedést rendszertelenül vezették be, ráadásul az iráni gazdasági realitások figyelembevétele nélkül. A hatóságokat túlterhelték az új adminisztratív feladatok és a jogszabályok hiányosságai (például a szabadkereskedelmi övezetek tekintetében), és ez sok bizonytalanságot okozott termelői szinten. Ami a privatizációs folyamatot illeti, az etatistaalkotmány egyes részeinek újraértelmezése segítő szándékú volt, azonban meggondolatlanul hajtották végre azokat. Úgy tűnik, a döntéshozók csak a „százalékot” látták „az állami szektorban”, amelyet bármi áron, de csökkenteni kellett. A Sherman trösztellenes törvény egyes részeinek a szó szerinti átvétele sem az üzleti kultúra, sem a vezetői kompetencia hiányát nem vette figyelembe, miközben mindkettőre nagy szükség van ahhoz, hogy egy cég versenykörnyezetben is működjön. Ezért a privatizációs folyamat több fontos területen (pl. a banki és biztosítási területen) „félúton elakadt”.

Mindennek az ára az egyszerű polgár számára is jól érzékelhető: hosszabb várakozási idő a buszmegállóban; rosszabb minőségű élelmiszer – mivel az élelmiszer-termelők korlátozottan jutnak hitelhez, így nem tudják korszerűsíteni a gyáraikat –; évente egy városnyi ember hal meg közúti balesetek következtében, és így tovább. Ezeket a problémákat pedig naprakész jogszabályokkal, nagyobb átláthatósággal, hatékony vállalatirányítással és illetékes szabályozó testületekkel megfelelően orvosolni lehetne.

Részben éppen a piaci liberalizáció segítette az iráni gazdaság jelenlegi felépítését, amit sem a Trump-adminisztráció *maximum pressure* politikája, sem a Covid19-krízis nem tudott megroppantani. De a talpra állás nehézkes lesz, és a Raiszi-adminisztrációnak minden

erejét be kell vetnie, és rövid távon akár fájdalmas strukturális reformokat is be kell vezetnie, ha hosszú távon biztosítani szeretné sok iráni álmát: kitörni a fejlődő országok sorából, és a Közel-Kelet Japánjává válni.

Irodalomjegyzék

- Abrahamian, Ervand (2018). *A History of Modern Iran*. Cambridge, New York, NY, Port Melbourne, Újdelhi és Szingapúr: Cambridge University Press.
- Abrismi, Hamíd, Dorudiján, Huszein és Nuri, Mehdi (2016–2017). *Csálishá-je Eqteszádi-je Irán* [Az iráni gazdaság kihívásai]. Teherán: Entesárát Nur-e ‘Ilm.
- Arkar Roshan, Sedigheh, Shirinbakhsh, Shamsollah, Esfandyar, Maryam és Doroudian, Hossein (2015). The Effect of Privatization on the Performance of the Tehran Bus Lines (With Emphasis on the BRT System). *Journal of Urban Economics and Management*, 3(10), 59–76. A letöltés ideje: 2021. augusztus 12. https://iueam.ir/browse.php?mag_id=10&slc_lang=en&sid=1.
- Birdsall, Nancy; Fukuyama, Francis (2011). The Post Washington Consensus Development – After the Crisis. *Foreign Affairs*, 90(2). A letöltés ideje: 2021. augusztus 12. https://fsi.stanford.edu/publications/the_postwashington_consensus.
- Bobek, Hans (1967). *Iran. Probleme eines unterentwickelten Landes alter Kultur*. Frankfurt am Main: Moritz Diesterweg.
- Bobek, Hans és Puls, Willi Walter (1964). *Iran: Probleme eines unterentwickelten Landes alter Kultur*. Frankfurt am Main: Moritz Diesterweg.
- Burawoy, Michael (1994). Why Coupon Socialism Never Stood a Chance in Russia: The Political Conditions of Economic Transition. *Politics and Society*, 22(4), 585–594.
- Central Bank of the Islamic Republic of Iran* (2020a). Kholásze-je Tahavvolát-e Eqteszád-e Kesvar 1396 [Az ország gazdasági fejlődésének összefoglalása, 1396 (2017–2018)]. A letöltés ideje: 2021. augusztus 12. <https://www.cbi.ir/page/18957.aspx>.

- Central Bank of the Islamic Republic of Iran* (2020b). National Accounts 1338–1393. A letöltés ideje: 2021. augusztus 12. https://www.cbi.ir/category/EconomicReport_fa.aspx.
- Central Bank of the Islamic Republic of Iran* (2020c). National Accounts of Iran. A letöltés ideje: 2021. augusztus 12. https://www.cbi.ir/category/EconomicReport_fa.aspx.
- Central Bank of the Islamic Republic of Iran* (2020d). National Balance Sheets 1396. A letöltés ideje: 2021. augusztus 12. https://www.cbi.ir/category/EconomicReport_fa.aspx.
- Central Bank of the Islamic Republic of Iran* (2021). Kholásze-je Tahavvolát-e Eqteszád-e Kesvar 1396 [Az ország gazdasági fejlődésének összefoglalása, 1397 (2018–2019)]. A letöltés ideje: 2021. augusztus 12. <https://www.cbi.ir/page/20897.aspx>.
- Central Insurance of the Islamic Republic of Iran* (2019). The Effects of the Sanctions on Iran's Insurance Industry.
- Constituteproject.org* (2021). Iran (Islamic Republic of)'s Constitution of 1979 with Amendments Through 1989. A letöltés ideje: 2021. augusztus 27. https://www.constituteproject.org/constitution/Iran_1989.pdf?lang=en.
- Cseh Balázs, Varga József és Bánkúti Gyöngyi (2019). The Women in the Labour Market: Aspects of Demography and Work Based in the MENA Countries. In Balázs Judit, Cseh Balázs és Varga József (szerk.), *Kitekintés az iszlám világ 21. századi politikai, gazdasági és pénzügyi viszonyaira* (12–27. o.)
- Csicsmann, László (2021). A szankciók mint a nyomásgyakorlás eszközei a nemzetközi kapcsolatokban: a Közel-Kelet és Irán esete. *Külügyi Szemle*, 20(3), 80–112.
- Dargáhi, Hasan. (2018). Tahlil-e Csálishá-je Rusd-e Eqteszádi-je Irán. Rujkard Ulgu-je Eqteszádzszandzsi Kalán. [Az iráni gazdasági növekedés kihívásai. Makrogazdasági modell megközelítés]. *Faszlnáme Ilmi-Puzsuhesi*, 22(7), 3–41.
- De Souza Rodrigues Cabral, Caroline, Dornigg, Jürgen, Kubli, Daniel és Staib, Daniel (2020). Sigma 4/2020: World Insurance: Riding out the 2020 Pandemic Storm. *Swiss Re Institute*. A letöltés ideje: 2020. december 3. <https://www.swissre.com/institute/research/sigma-research/sigma-2020-04.html>.
- Dobbs, Richard, Hatami, Homayoun, Allas, Tera, Arab, Saba és Mahtafar, Arsalan (2016). Iran: the \$1 Trillion Growth Opportunity?

- McKinsey&Company*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 16. https://en.inif.ir/documents/40462/302234/2016.pdf/8e6dafac_e6c8_5800-b6c4-b3f967c3a953?t=1577084952000.
- Dunjá va Iqtisād* (2017). Qanun dīdd-i Trast-i Širman Taşvib šud [Elrendelték a trösztellenes Sherman-törvényt]. <https://donya-e-eqtesad.com/%D8%A8%D8%AE%D8%B4-%D8%A7%D9%82%D8%AA%D8%B5%D8%A7%D8%AF-36/1106870-%D9%82%D8%A7%D9%86%D9%88%D9%86-%D8%B6%D8%AF-%D8%AA%D8%B1%D8%A7%D8%B3%D8%AA-%D8%B4%D8%B1%D9%85%D9%86-%D8%AA%D8%B5%D9%88%DB%8C%D8%A8-%D8%B4%D8%AF>.
- Dunjá va Iqtisād* (2018). Kalid-e hall-e csáleshá-je kesávarzi csiszt? [Mi a megoldás mezőgazdaság kihívásaira?]. <https://donya-e-eqtesad.com/%D8%A8%D8%AE%D8%B4-%D8%B3%D8%A7%DB%8C%D8%AA-%D8%AE%D9%88%D8%A7%D9%86-62/3428256-%DA%A9%D9%84%DB%8C%D8%AF-%D8%AD%D9%84-%DA%86%D8%A7%D9%84%D8%B4-%D9%87%D8%A7%DB%8C-%DA%A9%D8%B4%D8%A7%D9%88%D8%B1%D8%B2%DB%8C-%DA%86%DB%8C%D8%B3%D8%AA>.
- Esfahan Refinery* (2021). Front Page. A letöltés ideje: 2021. augusztus 16. <https://www.eorc.ir/front-page/>.
- Eslam.de* (2006). Verfassung der Islamischen Republik Iran. A letöltés ideje: 2019. július 17. http://www.eslam.de/manuskripte/verfassung_iri/praeambel.htm#Einleitung.
- European Commission (2020). Tourism Statistics – Annual Results for the Accommodation Sector. *Eurostat*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 27. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Tourism_statistics_-_annual_results_for_the_accommodation_sector.
- Fukuyama, Francis (2004). *State-Building: Governance and World Order in the 21st Century*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Gefahrenstellen.de* (2021). Gefahrenstellen auf Straßen erkennen und melden. A letöltés ideje: augusztus 16. <https://www.gefahrenstellen.de/>.
- Hásemi, Sóleh (2018–2019 [1397]). *Bime dar fiqh, hoquq va dzsáme-je emruz* [Biztosítás az iszlám jogban, a világi jogban és a mai társadalomban]. Teherán: Madzsd.
- IMF eLIBRARY* (2018). Islamic Republic of Iran: 2018 Article IV Consultation – Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director

for the Islamic Republic of Iran. A letöltés ideje: 2020. április 16. <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/002/2018/093/002.2018.issue-093-en.xml>.

International Labour Organization (2008). Iran (Islamic Republic of). A letöltés ideje: 2021. augusztus 12. https://ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=91848&p_country=IRN&p_count=168.

International Monetary Fund (2019). Saudi Arabia: 2019 Article IV Consultation – Press Release; and Staff Report. A letöltés ideje: 2021. augusztus 12. <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2019/09/09/Saudi-Arabia-2019-Article-IV-Consultation-Press-Release-and-Staff-Report-48659>.

International Monetary Fund (2020). World Economic Outlook, April 2020: The Great Lockdown. A letöltés ideje: 2021. augusztus 12. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/World-Economic-Outlook-April-2020-The-Great-Lockdown-49306>.

International Monetary Fund (2021). Islamic Republic of Iran. A letöltés ideje: 2021. augusztus 12. <https://www.imf.org/en/Countries/IRN#countrydata>.

Iqtisad Online (2016). Moskelát-e hákim bar nizám-e bánki [A bankrendszer kulcskérdései]. A letöltés ideje: augusztus 16. <https://www.eghtesadonline.com/%D8%A8%D8%AE%D8%B4-%D8%A8%D8%A7%D9%86%DA%A9-5/144151-%D9%85%D8%B4%DA%A9%D9%84%D8%A7%D8%AA-%D8%AD%D8%A7%DA%A9%D9%85-%D8%A8%D8%B1-%D9%86%D8%B8%D8%A7%D9%85-%D8%A8%D8%A7%D9%86%DA%A9%DB%8C>.

Iran Chamber of Commerce, Industries, Mines & Agriculture (2018). Statistical Yearbook 1397. *Iran–Greece Chamber of Commerce*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 12. <http://www.igccim.com/NewsPost.aspx?I=2&Id=57>.

Iranian Statistical Office (2002). Salnama-yi Amar 1380 [Statistikai évkönyv 2001–2002]. <https://ssis.sci.org.ir/%D8%B3%D8%A7%D9%84%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D8%A2%D9%85%D8%A7%D8%B1%DB%8C-%DA%A9%D8%B4%D9%88%D8%B11380>.

Iranian Statistical Office (2020). Salnama-yi Amar 1396 [Statistikai évkönyv 2017–2018]. <https://www.amar.org.ir/news/ID/10284/%D8%A7%D9%86%D8%AA%D8%B4%D8%A7%D8%B1-%D9%86%D8%B3%D8%AE%D9%87-%D8%A7%D9%84%DA%A9%D8%AA%D8%B1%D9%88%D9%86%DB%8C%DA%A9%DB%8C-%D8%B3%D8%A7%D9%84%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D8%A7%D9%85%D8%A7%D8%B1%DB%8C-%DA%A9%D8%B4%D9%88%D8%B1-%D8%B3%D8%A7%D9%841396>.

Islamic Republic News Agency (2015). Zaminhá-je khord máne-je to'szia kesávarzi eqteszádi dar Khorászán somáli [A mikroföldek akadályozzák a mezőgazdaság fejlődését Észak-Khorászánban]. A letöltés ideje: augusztus 16. <https://www.irna.ir/news/81467514/%D8%B2%D9%85%DB%8C%D9%86-%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D8%AE%D8%B1%D8%AF-%D9%85%D8%A7%D9%86%D8%B9-%D8%AA%D9%88%D8%B3%D8%B9%D9%87-%D9%83%D8%B4-%D8%A7%D9%88%D8%B1%D8%B2%DB%8C-%D8%A7%D9%82%D8%AA%D8%B5%D8%A7%D8%AF%DB%8C-%D8%AF%D8%B1-%D8%AE%D8%B1%D8%A7%D8%B3%D8%A7%D9%86-%D8%B4%D9%85%D8%A7%D9%84%DB%8C>.

Islamic Republic of Iran, Ministry of Petroleum (2021). Home. A letöltés ideje: augusztus 16. <https://en.mop.ir/Portal/Home/>.

Islzámi, Mohammad Reza (2019). Naqdi bar Ketáb „Deghdeghe-je Irán” va Negáhi-je be Nazm-e Zehni-je Muhamad Fázili [Az „Irán aggodalma” című könyv kritikája és a Muhamad Fázili érvelésével kapcsolatos nézet]. *Khabaronline*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 12. <https://www.khabaronline.ir/news/1293270/%D9%86%D9%82%D8%AF%DB%8C-%D8%A8%D8%B1-%DA%A9%D8%AA%D8%A7%D8%A8-%D8%AF%D8%BA%D8%AF%D8%BA%D9%87-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86-%D9%88-%D9%86%DA%AF%D8%A7%D9%87%DB%8C-%D8%A8%D9%87-%D9%86%D8%B8%D9%85-%D8%B0%D9%87%D9%86%DB%8C-%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF-%D9%81%D8%A7%D8%B6%D9%84%DB%8C>.

Katouzian, Homa (1992). *The Political Economy of Modern Iran: Despotism and Pseudo-Modernism, 1926–1979*. Basingstoke: Macmillan.

Khamenei.ir (2006). Eblágh-e szijászathá-je ráhbordi va beszjár mohemm-e nizám dar-báre-je band-e “dzs” aszl-e csehél-o-csehár Kánun-e aszászi [A rendszer stratégiai és nagyon fontos politikáinak közlése az Alkotmány 44. cikkének c) pontjával kapcsolatban]. A letöltés ideje: 2021. augusztus 16. <https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=1400>.

Khameni, Ali (2005). 20 Year National Vision. *Iran Data Portal*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 12. <https://irandataportal.syr.edu/20-year-national-vision>.

Kordbaccse, Mohamed. (2010–2011). Barávard-e Sáheshháje Andáze-je Doulat. [Becsülés az állam méretének mutatóihoz] In Nili, Maszúd.

- (szerk.), *Doulat va Rusd-e Eqteszádi dar Irán* [Állam és gazdasági növekedés Iránban] (5–26. o.).
- Lenze, Franz (2008). *Der Nativist Ğalal-e Al-e Aĥmad und die Verwestlichung Irans im 20. Jahrhundert: Eine Analyse der ethnographischen Monographien Awrazan, Tat-nešinha-ye boluk-e Zahra und Ğazire-ye Ĥarg, dorr-e yatim-e ĥalig unter besonderer Berücksichtigung seiner Programmschrift Garbzadegi*. Berlin: Klaus Schwarz. A letöltés ideje: 2021. augusztus 12. <https://menadoc.bibliothek.uni-halle.de/urn:urn:nbn:de:gbv:3:5-6213>.
- Madzslesz-e Surá-je Eszlámi (2017). Iran (Islamic Republic of): Law on the Sixth Five-Year Economic, Cultural and Social Development Plan for 1396–1400. *The Asian and Pacific Energy Forum*. A letöltés ideje 2021. augusztus 16. <https://policy.asiapacificenergy.org/node/3671>.
- Majd, Mohammad G. (1987). Land Reform Policies in Iran. *American Journal of Agricultural Economics*, 69(4), 843–848.
- Majlis.ir* (1955). Qánun-e Bankdári [Banktörvény]. A letöltés ideje: 2021. augusztus 16. https://rc.majlis.ir/fa/law/show/94735#law_categories.
- Majlis.ir* (1972). Qánun-e Bánki va Puli Kesvar [Az ország monetáris és banki joga]. A letöltés ideje: 2021. augusztus 16. <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/96842>.
- Majlis.ir* (1979a). Lájhá-je Qánuni Edáre-je Omur-e Bánkhá [Banki igazgatási törvényjavaslat]. A letöltés ideje: 2021. augusztus 16. <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/98287>.
- Majlis.ir* (1979b). Qánun-e Hafádat va Tusz'a-je Szanáje Irán [Iráni iparvédelmi és fejlesztési törvény]. A letöltés ideje: 2021. augusztus 16. <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/98153>.
- Majlis.ir* (1979c). Qánun-e Melli sodan-e Bánkhá [Törvény a bankok államosításáról]. A letöltés ideje: 2021. augusztus 16. <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/98129>.
- Majlis.ir* (1983). Qánun-e 'amaliját-e Bánki bidun-e Ribá (bahara) [A kamatmentes banki tevékenységről szóló törvény (kamat)]. A letöltés ideje: 2021. augusztus 16. <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/90388>.
- Majlis.ir* (2000). Qánun-e barnáme-je sevom-e tósze-ye eqteszádi, idzstimáji, va farhangí-ye Dzsumhúri-je Iszlámi-je Irán [Az Iráni Iszlám Köztársaság harmadik gazdasági, társadalmi és kulturális fejlesztési tervének törvénye]. A letöltés ideje: 2021. augusztus 16. <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/93301>.

- N.I.O.C. (2018). A Look at the National Iranian Oil Company's Report in 2018. A letöltés ideje: 2021. augusztus 16. <https://www.nioc.ir/portal/file/?321174/NIOC-En.pdf>.
- N. Rózsa Erzsébet (2021). A Közel-Kelet nukleáris kérdései – középpontban az iráni nukleáris program. *Külgügyi Szemle*, 20(3), 145–170.
- Nili, Maszúd (szerk.) (2010–2011). *Doulat va Rosd-e Eqteszádi dar Irán* [Állam és gazdasági növekedés Iránban]. Teherán: Nasr-e Nej.
- Nili, Maszúd. és Dargáhi, Ĥaszan (2010–2011). Fa'álijathá-je Doulat va Rosd-e Eqteszádi-je Irán [Az állam tevékenysége és gazdasági növekedés Iránban]. In Nili, Maszúd (szerk.), *Doulat va Rosd-e Eqteszádi dar Irán* [Állam és gazdasági növekedés Iránban] (249–287. o.).
- Presidency of the I.R.I. Plan and Budget Organization* (2021). Iran Statistical Yearbook 2017–2018 (1396). A letöltés ideje: 2021. augusztus 12. <https://www.amar.org.ir/english/Iran-Statistical-Yearbook/Statistical-Yearbook-2017-2018>.
- Rahmánzáde Heravi, Mohammed (2019). *Negáhi be Eqteszá-e Szijászi-je Irán, az Dahe-je 1340 tá Szál-e 1395*. Teherán: Nasr-e Akhtarán.
- Rostow, Walt Whitman (1991). *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sahamyab.com* (2020). Sina Bank Shareholders. A letöltés ideje: 2021. április 16. <https://www.sahamyab.com/>.
- Sharifi, Hadi (2014). Cserá Zsápon-e Eslámi nasodim? [Miért nem lettünk az iszlám Japán?]. *Alef*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 12. <http://old.alef.ir/vdcbw5b5arhb50p.uiur.html?222684>.
- Statista* (2021). Anteil des Finanzsektors an der Bruttowertschöpfung Deutschlands von 2005 bis 2020. A letöltés ideje: 2021. augusztus 16. <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/309545/umfrage/anteil-des-finanzsektors-am-deutschen-bip/>.
- Statistical Center of Iranian* (2021). Key Figures. A letöltés ideje: 2021. augusztus 12. <https://www.amar.org.ir/%D8%AE%D8%A7%D9%86%D9%87%D8%B4%D8%A7%D8%AE%D8%B5-%D9%87%D8%A7%DB%8C-%DA%A9%D9%84%DB%8C%D8%AF%DB%8C>.
- Surá-je Eslámi* (2008). Qánun-e Edzsrá-je Szijászat-há-je Kulli Aszl-e Csehel va esahárom-e Qánun-e Aszászi [Általános politika-végrehajtási törvény az Alkotmány 44. cikkének bekezdéséről]. A letöltés ideje: 2021. augusztus 16. <https://www.mcls.gov.ir/fa/law/260>.

- Szálkai Kinga és Szabó Miklós (2021). Az iráni vízválság a klímaváltozás és a növekvő társadalmi elégedetlenség árnyékában. *Külügyi Szemle*, 20(3), 5–37.
- Tehran Times* (2019). Industry Ministry Takes Steps to Reform Auto Sector. A letöltés ideje: 2021. augusztus 16. <https://www.tehrantimes.com/news/439872/Industry-ministry-takes-steps-to-reform-auto-sector>.
- The World Bank* (2021a) GDP Growth (Annual %) – Iran, Islamic Rep. A letöltés ideje: 2021. augusztus 15. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=IR>.
- The World Bank* (2021b). Overview. A letöltés ideje: 2021. augusztus 15. <https://www.worldbank.org/en/country/iran/overview>.
- The World Bank* (2021c). Iran's Economic Update – April 2021. A letöltés ideje: 2021. augusztus 12. <https://www.worldbank.org/en/country/iran/publication/economic-update-april-2021>.
- Theodora.com* (2020). United Arab Emirates Economy 2020. A letöltés ideje: 2021. augusztus 12. <https://theodora.com/wfbcurrent/united-arab-emirates/united-arab-emirates-economy.html>.
- United Nations Development Programme* (2020). Iran (Islamic Republic of). A letöltés ideje: 2021. augusztus 16. <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/IRN>.

A szankciók mint a nyomásgyakorlás eszközei a nemzetközi kapcsolatokban: a Közel-Kelet és Irán esete

*Sanctions As Means of Exerting Pressure in International
Relations: the Case of the Middle East and Iran*

Csicsmann László

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2021.3.3

Összefoglaló: Az elmúlt évtizedekben a nagyhatalmak által alkalmazott szankciós rendszer jelentősen átalakult. A kezdetleges, általánosabb hatású intézkedéseket a célzott és az ún. okos szankciók váltották fel. A jelen tanulmány – a bevezető elméleti gondolatokat követően – a közel-keleti térség egyes országain (Libián, Szírián, Szudánon és legfőképp az iráni esettanulmányon) keresztül vizsgálja a szankciós politika múltját és jelenét. E nyomásgyakorlás hatékonyságáról és annak méréséről a szakirodalomban hatalmas vita folyik. Az Iránt érintő szankciókat több hullámban vezették be az iráni iszlám forradalmat, illetve a 2001. szeptember 11-i terrortámadást követően. A 2015-ben aláírt nukleáris megállapodás azt az ígéretet hordozta a perzsa állam számára, hogy a főbb korlátozások betartása esetén azokat fokozatosan feloldják. 2018-ban azonban a Trump-adminisztráció egyoldalúan felrúgta a nukleáris alkut, és az ún. maximális nyomás politikájának keretében minden addiginál súlyosabb intézkedéseket vezetett be. Irán minderre az ún. maximális ellenállás politikájával válaszolt, amelynek következtében a gazdaság válságba került ugyan, ám 2020-ra az alkalmazkodás sikeressége is láthatóvá vált. Az Iránnal szembeni intézkedések így egyrészt elérték a hatásukat, hiszen az ország olaj-exportja jelentősen csökkent, másrészt azonban a rezsim ettől nem omlott össze. Mindez a szankciós politika korlátaira és lehetőségeire is rámutat.

Kulcsszavak: maximális nyomás, Irán, Közel-Kelet, Líbia, okos szankciók, másodlagos szankciók, nukleáris megállapodás

Abstract: *During the recent decades, the sanctions imposed by great powers have transformed. The initial, general sanctions have replaced by the targeted*

and smart measures. The aim of this study is to explore – after the introductory theoretical considerations – the history and the present of the sanctions policy through the individual cases of the Middle Eastern countries (Libya, Syria, Sudan, and a special attention has been paid on the Iranian case). There has been a continuous professional debate about the effectiveness of the sanctions and how to measure it. The sanctions imposed on Iran has been introduced in several waves after the Islamic Revolution as well as after the 9/11 terror attack. The promise of the nuclear deal for the Persian state, which was signed in 2005, was the gradual lifting of sanctions after implementation. However, in 2018 the Trump administration unilaterally abandoned the nuclear deal, and it has re-imposed the sanctions through the policy of “maximum pressure”. Iran’s response was the “maximum resistance” policy, the country’s economy is in crisis; however, in 2020 the first signs of adaptation to the sanctions have appeared. On the one hand, the measures imposed on Iran have met with the goals as the oil export of the country has significantly decreased. On the other hand, the Iranian regime has not collapsed, but survived. It shows the limits and potentials of the sanctions policy.

Keywords: *maximum pressure, Iran, Middle East, Libya, smart sanctions, secondary sanctions, nuclear agreement*

A szankciókról általában

Az államok közötti kapcsolatok egyik velejárója, hogy egyes szereplők bizonyos magatartások kikényszerítése vagy azok elhagyása érdekében a nyomásgyakorlás politikai vagy gazdasági eszközeihez, vagyis a szankciókhoz nyúlnak. Azok alkalmazásának a célja általában kettős: egyrészt lehet büntetés valamilyen típusú – nem a nemzetközi normáknak megfelelő – magatartás következtében, másrészt annak a módja, hogy rávegye a szankcionált államot a normák követésére (Galtung, 1967, 378–416. o.). A szankciók alkalmazása a 20. században vált általánossá, és a hatalmi viszonyokban a felső pozíciót elfoglaló államok használják a gyengébbekkel szemben. Az 1950-es évektől a nyugati világ, s azon belül is az Amerikai Egyesült Államok élt ezzel a lehetőséggel a leggyakrabban olyan államokkal szemben, amelyek a nemzetközi jog szabályait nem fogadták el, nem tartották magukra

nézve kötelezőnek. Ezen államokat összefoglaló néven *lator-* vagy *haramia*államoknak nevezzük; e kifejezés egyfajta bélyegnek tekinthető a globális vagy a regionális hatalmi viszonyokban domináns államok részéről. A század második fele azért is hozott jelentős fordulatot a szankciók történetében, mert a háborút mint a nemzetközi politika egyik eszközét jelentősen korlátozták, s így a fegyveres erő alkalmazásának az egyik megfelelő alternatívájává vált a szankciók bevetése.

A fentiekből következik, hogy a szankciók többféle alkalmazási formáját ismerjük. Vannak az ún. bilaterális szankciók, amelyek keretében az egyik állam egy másik ellen vet be kényszerítő intézkedéseket. Erre jó példa az Egyesült Államok által Kuba ellenében 1958-ban bevezetett korlátozások. A multilaterális szankciók államok egy csoportja vagy nemzetközi szervezetek által gyakorolt büntető intézkedések. A nemzetközi szervezetek közül történelmileg kiemelkedik a Nemzetek Szövetsége, illetve a második világháború után az Egyesült Nemzetek Szervezete. Az utóbbi esetben fontos utalni a hidegháborús rivalizálásra is, amely némiképp korlátozta az öt állandó tag közötti egyetértést a büntetőintézkedések alkalmazása kapcsán. Az ENSZ mindössze egyszer döntött kötelező érvényű szankcióról (az akkori Rhodézia ellen) és egyszer nem teljes körű fegyverembargóról (a dél-afrikai apartheid rendszerrel szemben) (Kaempfer és Lowenberg, 2007, 868–911. o.).

1990 után, az ún. öbölválság kapcsán, a nemzetközi közösség Irakkal szemben egy szinte teljes körű gazdasági embargót épített ki, amelynek az elsődleges célja az volt, hogy helyreállítsák Kuvait szuverenitását. Az évtized folyamán, de még inkább a 2001. szeptember 11-i terrortámadást követően, az amerikai narratívában megjelent a korábban említett latorállamok (*rogue states*) kifejezés, s az érintett országokkal szemben Washington kétoldalú és multilaterális szankciórendszert egyaránt igyekezett alkalmazni.

A szankciók hatékonysága

A szakirodalomban a legnagyobb vita éppen arról folyik, hogy a szankciók elérik-e a céljukat, és mennyiben hatékonyak. A témával foglalkozó egyik legjelentősebb munka szerint a hatékonyság általában kifejezetten rossznak nevezhető (Hufbauer, Schott és Elliott, 1990). A kérdés persze az, hogy azt hogyan mérjük, hiszen annak a kvantifikálása meglehetősen bizonytalanoknak tűnik. Például 1979-ben az arab országok felfüggesztették Egyiptomnak az Arab Államok Ligájában való tagságát. Az ország „kiközösítése” politikai jellegű büntetésnek tekinthető, mivel a legnépesebb arab állam volt az, amely (1979-ben, elsőként) elismerte Izrael Államot, és békeszerződést is kötött vele. A szankciók említett kettős célja – annak büntető jellege és egy adott magatartás kikényszerítése – kapcsán Egyiptom esetében kétséges eredményről számolhatunk be. Miközben a büntető jellegét betöltötte Egyiptom kizárása a szervezetből, érdemben az a békeszerződést nem érintette.

A szankciók hatékonysága vonatkozásában egy fontos kérdés, hogy ki(k) annak az alanya(i). Az intézkedések fejlődéstörténetében megjelentek az ún. okos szankciók (*smart sanctions*). Korábban ugyanis azok gyakran az egész társadalmat érintették, mégis kevésbé váltották be a hozzá fűzött reményeket. Például az Irak ellen 1990-ben bevezetett szankciórendszer céljai között szerepelt a támadókapacitás csökkentése, s végső soron a rezsimváltás. Az eset a vonatkozó szakirodalomban jelentős vitát váltott ki, hiszen az súlyos humanitárius problémákat okozott (pl. növekedett a szegénység, és közvetetten ugyan, de az tehető felelőssé halálos áldozatokért is) (Boone, Gazdar és Hussain, 1997). Vajon van-e értelme széles társadalmi csoportokat érintő szankciókat kivetni úgy, hogy az intézkedések csak csekély valószínűséggel érik el a céljaikat?

Éppen a társadalmi károkból tanulva született meg a célzott szankciók (*targeted sanctions*) rendszere, amely a politikai és/vagy gazdasági elit bizonyos köreit sújtja. Ide tartozik például a bizonyos vezető személyekkel szembeni utazási korlátozások bevezetése, a politikai elit

egyek tagjai vagyonának a befagyasztása. Ezek alkalmazásának célja, hogy a negatív humanitárius hatások kikerülésével egy célzott kör, az adott állam politikai és/vagy gazdasági elitjének bizonyos tagjait érintse. A korábban hivatkozott Johan Galtung fogalmazta meg, hogy kétségesnek tekinthető az ilyen jellegű szankciók hatása, sőt hozzájárulhatnak, hogy a büntetőintézkedések révén bizonyos társadalmi csoportok kedvezőbb helyzetbe kerüljenek (Galtung, 1967, 378–416. o.).

Egy, a gazdasági szankciók hatását elemző tanulmányból az derül ki, hogy az általuk elérni kívánt cél és a hatékonyság/eredmény között fordított arányosság áll fenn. Ha egy állam vet ki egy másikkal szemben szankciót, az mindig kevésbé hatékony, mint a nemzetközi közösség jelentős részének a támogatását élvező, multilaterális keretek között kiszabott intézkedések. Például, ha az egyik állam a másikban rezsimváltást szeretne elérni, de azt a nemzetközi közösség nem támogatja, nem valószínű, hogy eléri a célját. A szankciók hatásával kapcsolatban azt is érdemes számításba venni, hogy azok – különösen gazdasági vonatkozásban – az ún. „küldő állam” számára is hátrányokat okozhatnak. A gazdasági jellegű szankciók általában a bojkott vagy az embargó formáját öltik: az előbbi esetén bizonyos termékek vásárlásától tartózkodik a „küldő állam”, az utóbbi során pedig egyes termékek eladását akadályozza meg. Ha egy állam alkalmazza a bojkottot, annak elsősorban kereskedelemeltérítő hatása van, vagyis az ún. „célállam” más csatornákon szerez be vagy értékesít termékeket (Kaempfer és Lowenberg, 2007, 868–911. o.).

A gazdasági szankciókkal kapcsolatban az elmúlt évtized egyik legérdekesebb vitája Oroszországgal összefüggésben alakult ki. A Krím félsziget 2014-es annexióját követően az Európai Unió gazdasági szankciókat vetett ki Moszkvával szemben, amelyek összességében inkább kereskedelemelterelő hatást váltottak ki. Egy tanulmány azt is megfogalmazza, hogy nem szabad összekeverni a szankciók hatását más, egyidejű gazdasági sokkokétól. Az orosz példa esetén elsősorban az olaj világgpiaci árának esése, s nem a szankciók okoztak kellemetlenséget a gazdaság számára (Smeets, 2018).

A Közel-Kelet és a szankciók

A tágabb közel-keleti térség (*Middle East and North Africa*, a továbbiakban: MENA) számos lehetőséget biztosít az elemző számára, hogy a politikai és gazdasági nyomásgyakorlás kérdéseit megvizsgálja. A MENA térségben ugyanis több olyan állam is található, amely a külpolitikájában és az ideológiájában egyaránt megkísérelt az Egyesült Államok által dominált liberális nemzetközi renddel szembeszállni. Ennek következtében elsősorban Washington alkalmazza a politikai és gazdasági nyomásgyakorlást, amelynek főbb eszközei az amerikai külpolitikában a következők:

- katonai segélyek befagyasztása;
- az államhoz köthető paramilitáris csoportok terroristává nyilvánítása;
- az adott országnak az Egyesült Államokban található pénzeszközeinek az átmeneti zárolása;
- a szankcionált állammal bármilyen gazdasági kapcsolatot ápoló országok elleni büntetőintézkedések (ún. másodlagos szankciók);
- egyes termékek vásárlásának a felfüggesztése;
- kereskedelmi blokádnak/embargónak;
- gazdasági támogatás visszatartása;
- vezető személyekkel szembeni intézkedések (pl. beutazási korlátozások elrendelése);
- célzott dróntámadás terrorista személyek ellen;
- katonai beavatkozás;
- nemzetközi szervezeteken keresztül nyomásgyakorlás.

Az Obama-éra alatt a közel-keleti ügyektől való egyfajta amerikai visszahúzódnás vette kezdetét, ugyanakkor az USA továbbra is az egyik meghatározó szereplő maradt a térségben. A MENA régióra az ún. *kompetitív multipolaritás* jellemző, azaz az Egyesült Államok mellett három másik hatalom (Kína, Oroszország és az Európai Unió) is érdeemben befolyásolja az eseményeket (Kausch, 2015). A térségben az

Egyesült Államok vetette be a legnagyobb részt a politikai és gazdasági nyomásgyakorlás eszközeit, kisebb mértékben azonban a három másik szereplő is alkalmazta azokat.

Az amerikai külpolitikában az 1990-es években kialakult az ún. latorállam doktrína (*rogue state doctrine*), amely szerint az Egyesült Államok győztesen került ki a hidegháborúból ugyan, de a biztonságot olyan, elsősorban a fejlődő világhoz tartozó államok veszélyeztetik, amelyek Washingtonnal ellenséges magatartást tanúsítanak, így miattuk szükséges magasan tartani a védelmi kiadásokat, hiszen a nemzetközi rendszer működése a bipoláris világrend felbomlásával kiszámíthatatlanná vált (Eland, Lee, 2001). A doktrína különösen a Clinton-adminisztráció éveiben vált meghatározóvá, ugyanakkor a 2001. szeptember 11-i terrortámadás emelte azt az amerikai külpolitikai diskurzusban központi témává.

Érdeemes leszögezni, hogy a közel-keleti államokkal szembeni szankciókat eltérő időben vezették be, ugyanakkor az említett folyamatok kétségkívül hatottak a nyomásgyakorlás kiterjedésére. A 2001. szeptember 11-i terrortámadás kapcsán különösen három feltételezés kapcsolódott össze az amerikai gondolkodásban: a latorállamok terrorista csoportokat támogatnak, és/vagy tömegpusztító fegyverek és ballisztikus rakéták beszerzésére törekednek, valamint a belpolitikájukban az elnyomás eszközeit alkalmazzák (Homolar, 2011, 712. o.). A latorállamokkal kapcsolatos narratíva a Reagan-korszak alatt már megjelent, és a következő országokat sorolták közéjük: Irán, Líbia, Észak-Korea, Kuba és Nicaragua. Az ifjabb George Bush 2002. január 30-án, az Unió helyzetéről szóló beszédében használta először a „gonosz tengelye” kifejezést (*axis of evil speech*), s Irakot, Iránt és Észak-Koreát sorolta a terrorizmust támogató és tömegpusztító fegyverek szerzésére törekvő államok csoportjához. Más beszédekben (különösen Donald Rumsfeld védelmi miniszter) esetenként további államokat – így az általunk vizsgálandó közel-keleti térségből Líbiát, Szíriát és Szudánt – is említenek. Az utolsó annyiban kivételnek tekinthető, hogy tömegpusztító fegyverek beszerzésére nem törekedett. A tágabb

közel-keleti térség 24+1 államából¹ öt olyan van (Irak, Irán, Líbia, Szíria és Szudán), amellyel szemben az amerikai külpolitika a politikai és gazdasági nyomásgyakorlás eszközeit alkalmazta.

A szankciókat elsődlegesen az amerikai külpolitika alkalmazza ugyan, és ennek oka az Egyesült Államok által vizionált világkép, mégis esetenként a másik három külső szereplő, sőt a regionális és a globális szintű nemzetközi szervezetek is élnek ilyen jellegű eszközökkel. A tanulmány a következőkben röviden bemutatja a három MENA térségbeli állammal (Líbia, Szíria és Szudán) kapcsolatos szankciórendszert, majd esettanulmányként a fenti elméleti kereteknek megfelelően elemzi az iráni esetet, amelyben talán nemesak a régió belül, de globálisan is az egyik legkomplexebb nyomásgyakorló rendszernek lehetünk a tanúi, és történelmileg az 1979-es iráni iszlám forradalomhoz köthető. A tanulmány mindegyik ország kapcsán reflektál a fentiekben bemutatott elméleti vitákra is, különösen a szankciók hatékonyságával és céljaival kapcsolatban. Az elemzés azonban nem tér ki az iraki szankciókra, ugyanis 2003 márciusában az Egyesült Államok és szövetségesei ott katonai beavatkozással kényszerítették ki a rezsimváltást. Az iraki kérdés rendkívül komplex, ugyanakkor a szakirodalomban is viszonylag részletesebben feldolgozták már (Wallensteen, Staibano és Eriksson, 2005).

Ehelyütt arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy éppen a szeptember 11-i terrortámadás következtében erősödött meg az amerikai külpolitikai diskurzusban és gyakorlatban az ún. rezsimváltás elmélete, amely túlmutat a szankciók alkalmazásán. Ez utóbbinak az egyik célja a nem együttműködő rezsim leváltása lehet, mégis elsősorban a katonai intervencióhoz kötődik. A felsorolt közel-keleti latorállamok közül kettő ellen is alkalmazta azt a nemzetközi közösség: Irakban 2003-ban és Líbiában 2011-ben. Továbbá egyes államok területén (lásd Szíria) az USA és más országok a terrorista szervezetek (Iszlám

¹ Azaz az Arab Államok Ligájának 22 tagja, a két nem arab ország (Irán és Izrael), valamint Törökország. A +1 állam a Palesztin Hatóság területére és önkormányzatiságára utal, amely része ugyan a Ligának, de az állami szuverenitás ismérvei jelenleg hiányoznak, így a nemzetközi jog születőfélben lévő államként (*in status nascendi*) hivatkozik rá.

Állam, Núszra Front) térdre kényszerítése érdekében nyúltak katonai eszközökhöz.

Az ún. Líbia-modell

A Kaddáfi-rezsimmel való amerikai elégedetlenség az 1980-as évekre vezethető vissza, ugyanis Líbia nemcsak a nemzetközi terrorizmus támogatásában vett részt, hanem korábban már tömegpusztító (vegyi, biológiai és nukleáris) fegyverek szerzésére is lépéseket tett. A Reagan-adminisztráció éveiben meglehetősen kiéleződött Washington és Tripoli viszonya. A konfliktus eseményei közé sorolhatjuk a nyugatberlini *La Belle* szórakozóhely elleni 1986-os bombamerényletet és az annak megtorlására indított amerikai akciót. A konfrontáció többek között Moammar Kaddáfi gyermekének életébe került. A Kaddáfi-rezsim az Egyesült Államokban 1979 óta a terrorizmust támogató államok listáján szerepel, s ennek következtében tilos Líbia számára amerikai fegyvereket eladni, illetve amerikai segílyt nyújtani. 1982-ben a Reagan-adminisztráció megtiltotta a líbiai kőolaj importját is. Az események 1988-ban, a PanAm amerikai utasszállító elleni líbiai merényletben kulminálódtak; az ún. *Lockerbie*-incidens során 259 civil veszítette életét (Ronen, 2008, 16–40. o.).

A szakirodalom a Líbiával szembeni büntetőintézkedések alkalmazásának három szakaszát különíti el:

1. 1981 és 1988 között: katonai jellegű fellépés (főként a Reagan-elnökség idején);
2. 1989 és 1998 között: inkább multilaterális szankciópolitika;
3. 1999 és 2003 között: titkos tárgyalásokra alapozott diplomáciai sikerek (Jentleson és Whytock, 2005, 47–86. o.).

Az első szakasz a szankciók céljainak a megvalósulása szempontjából kevésbé tekinthető sikeresnek, de a hidegháborús rivalizálás megszűnése a *Lockerbie*-incidentst követően kedvező nemzetközi környezetet teremtett 1992-ben. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez fordult az észak-afrikai állam

nemzetközi izolációja, illetve a terroreselekmény kapcsán lefolytandó büntetőeljárás végett. Az ENSZ Biztonsági Tanácsának 748-as számú határozata széles körű embargót vezetett be, amely nemcsak a termékek, hanem a személyek mozgását is korlátozta, 1993-ban pedig fegyverembargóval és a külföldön található líbiai eszközök zárolásával is kiegészítette (Schwartz, 2007, 557. o.).

Az 1980-as években Líbiát súlyosan érintették az ún. külső gazdasági sokkok. Mindenekelőtt az olaj világpiacon árának a csökkenését szükséges kiemelni, amely a líbiai költségvetésre erőteljesen negatív hatást gyakorolt. A szakirodalomban jelentős vita folyik arról, hogy a líbiai gazdasági válság elsődlegesen az externális gazdasági hatásoknak vagy inkább a szankcióknak a következménye-e. A két negatív körülmény felerősítette egymást. Empirikus elemzések azt igazolják, hogy az egyoldalú amerikai szankciók kevésbé voltak hatékonyak, hiszen az amerikai olajvásárlási tilalmat Líbia képes volt kiváltani, azonban az állam olajbevételei ennek ellenére az 1981-es 21 milliárd dollárról 1986-ban 5,4 milliárdra estek vissza (Nephew, 2018.).

Az 1992–93-as multilaterális szankcióknak már érezhető hatásuk volt a líbiai gazdaságra: az infláció elszabadult, az olajtermelés átlagosan évi 8 százalékkal esett, és a büntetőintézkedések az élet színvonalra is negatívan hatottak (Newnham, 2010). Emellett más elemzések azt is megállapítják, hogy a líbiai olajexport számottevően csökkent ugyan, de az Európai Unió déli tagállamai továbbra is felvásárolták az ottani szénhidrogéneket. Mindez különösen fontos a fentiekben említett elméleti kérdés kapcsán: a kereskedelem eltérítése megoldhatja bizonyos felvevő államok kiesését. Azonban az 1990-es években a líbiai olajipar hosszú távú, közvetlenül nehezen mérhető károkat szenvedett azáltal, hogy a helyi olajmérnökök külföldi képzését a szankciók megakadályozták, továbbá a korszerű olaj- és gázipari gépek, technológiák beszerzése is akadályokba ütközött.

1996-ban a Clinton-adminisztráció – a latorállamokkal kapcsolatos, fentiekben ismertetett szigorúbb fellépése részeként – elfogadta az ún. Irán–Líbia szankciókról szóló törvényt (*The Iran–Libya Sanctions Act*, ILSA), amely amerikai és nem amerikai vállalatoknak a

líbiai és iráni olajiparba történő 20 millió dollár feletti beruházásait bünteti. A listán szereplő hét lehetséges szankcióból legalább kettőt kell alkalmazni az érintett gazdasági szervezetekkel szemben. A szakirodalom kiemeli, hogy Líbia vonatkozásában a multilaterális, illetve az Egyesült Államok által fenntartott szankciók rendszere hatékony volt, ugyanis az észak-afrikai állam viszonylag kis gazdasággal és a szénhidrogén termelésére és értékesítésére épülő gazdasági struktúrával rendelkezett, valamint a nyomásgyakorláshoz számos állam csatlakozott (Newnham, 2010, 2. o.).

A Kaddáfi-rezsim 1999-ben nyitásra szánta el magát, de annak az előfeltétele a Lockerbie mellett, valamint a Nigerben történt repülőgép-merénylet² elkövetőinek a kiadása, továbbá a tömegpusztítófegyver-programmal való teljes leszámolás volt. A nemzetközi közösség – élén az Egyesült Államokkal – cserébe a szankciós rezsim feloldását ígérte Líbiának. A szakirodalomban ezen a ponton elméleti vita folyik az ún. Líbia-modell versus az ún. Ukrajna-modell alkalmazásával kapcsolatban. Ukrajna ugyanis csak azt követően szerelte le az országban található korábbi szovjet nukleáris arzenált, hogy biztonsági garanciát kapott – többek között Washingtontól – az állam területi integritásának és biztonságának a szavatolására. Líbia esetén azonban először a Kaddáfi-rezsimnek kellett a nemzetközi közösség felé vállalt kötelezettségeket teljesítenie, azt követően következhetett csak a szankciók feloldása.³ A vita tehát abban áll, hogy vajon először a tömegpusztító fegyverprogrammal rendelkező állam tegyen-e lépéseket, vagy elsőként a szankciókat oldják fel. A líbiai esetben az első következett be.

2 Az UTA francia légitársaság 722-es számú járata terrortámadás következtében Niger felett lezuhant, a merénylet következtében 170 fő veszítette életét. A vizsgálatok során egy kongói mellett hat líbiai állampolgárt gyanúsítottak. Líbia érintettsége a vele szomszédos Csáddal 1978 óta zajló háborús konfliktus révén került fókuszba.

3 A vita különösen az észak-koreai nukleáris válság(ok) kezelése kapcsán merült fel. Az 1994-ben aláírt ún. genfi megállapodások részben az engedékenyebb ukrajnai példát követték, azonban a 2002-ben kezdődött ún. második válság kezelésénél a Bush-adminisztráció egyértelműen a szigorúbb líbiai út megvalósítását követelte, illetve azt szabta a tárgyalások előfeltételeként. Észak-Korea azonban éppen az ukrajnaihoz hasonló biztonsági garancia előzetes biztosítását követelte az Egyesült Államoktól (V.ö. Hecker, 2010).

Líbia és a nemzetközi közösség viszonyában 1999-ben indult el a változás. Áprilisban Tripoli kiadta a Lockerbie-incidens két feltételezett elkövetőjét, majd titkos tárgyalásokat kezdett például az Egyesült Államokkal. Egyes vélemények szerint a 2001. szeptember 11-i terrortámadás kifejezetten javított a Kaddáfi-rezsim nemzetközi helyzetén, amennyiben a terrorizmusellenes háborúban a Washingtonnal való együttműködést helyezte előtérbe. Kaddáfi elismerte Líbiának a Lockerbie-merényletben való érintettségét, elítélte a terrorizmus valamennyi formáját, továbbá a líbiai állam megkezdte a 259 halálos áldozat családjának az anyagi kártérítését is. Emellett pedig végérvényesen lemondott minden tömegpusztítófegyver-programjáról is. 2003 szeptemberében az ENSZ BT 1506-os számú határozata feloldotta a szankciókat, majd az USA részéről a kétoldalú kapcsolatokban is fokozatos normalizáció következett be: Líbiát 2006-ban vették le a terrorizmust támogató országok listájáról (Newnham, 2010, 15–17. o.).

A szakirodalomban jelentős vita folyik arról, hogy a Bush elnök által indított globális terrorizmusellenes háborúnak (különösen a 2003-as iraki beavatkozásnak) mennyiben volt/van elrettentő ereje az ún. latorállamok szempontjából. Líbiának a nemzetközi közösséggel való együttműködése mennyiben vezethető vissza az ország belső problémáira (amelyek egy része összefügg a szankciós rezsimmel), és mennyiben a külső nyomás hatása? Líbia esetét a tudományos elemzések általában olyan példaként használják, ahol a 2003-as iraki beavatkozás elrettentő ereje megfelelően működött (St John, 2004, 394–395. o.). Líbiában – legalábbis a 2011-es összeomlásig – elkerülhető volt a nemzetközi beavatkozás, és a szankciók feloldását követően a gazdaság látványosan növekedő pályára állt. A jelen tanulmány a 2011-es „arab tavasz” eseményeinek a bemutatására terjedelmi okok miatt nem tér ki. Az iráni szankciókkal kapcsolatosan szükséges fontos történelmi referenciákról a fentiekben pedig már szó volt.

Szudán

Szudán az 1989-es katonai puccs eredményeként kialakult iszlamista rezsím miatt került a nemzetközi figyelem középpontjába. Az országot 1989 és 2019 között, azaz három évtizeden át uraló Omar Haszan Ahmed al-Basír tábornok két érzékeny ügyben is kiváltotta az Egyesült Államok rosszallását. Az egyik, hogy a Basír-rezsím a belpolitikában a meglehetősen népszerűtlen félkatonai erőket, az ún. Dzsandzsavid milíciákat⁴ használta fel – többek között – az erőszakos arabizációs politikája megvalósítása érdekében. Az országban folyó harcok közül az Észak- és Dél-Szudán közti polgárháború mellett szükséges megemlíteni az ún. dárfúri felkelést is, amely különösen 2004-ben, a ruandai népirtás tizedik évfordulóján vált súlyossá. A Basír-rezsím az említett paramilitáris erőket alkalmazta, amikor Dárfúrban katonailag beavatkozott, és a nem arab törzsekkel szemben fellépett. Egyes emberi jogi szervezetek népirtásnak nevezték az akkori eseményeket, és a nemzetközi közösség fellépését szorgalmazták. A nemzetközi jogászok nagyobb része szerint azonban az ott történtek nem merítették ki a népirtás fogalmát.

A másik ügy, ami az USA nemtetszését vonta maga után, hogy a Basír-rezsím az 1990-es években – Líbiához hasonlóan – a nemzetközi terrorizmus támogatásának útjára lépett. 1992 és 1996 között az akkori globális dzsihadista szervezet, az al-Káida tevékenységének a túlnyomó része Szudánból indult ki. Például az amerikai katonákat Szomáliában ért 1993-as támadás, valamint a Hoszni Mubarak egyiptomi elnök elleni 1995-ös etiópai merényletkísérlet is az al-Káida számlájára írható. A kenyai, illetve a tanzániai fővárosban lévő amerikai követséget 1997 augusztusában ért támadás mögött úgyszintén a terrorszervezet állt. A Basír-rezsím a támogatásáról biztosította az al-Káida Szudánba érkező vezetőit, de a szervezet 1996-ban, bár tovább folytatta a tevékenységét a nílusi államban is, a bázisát a tálib

4 Jelentése: lovon ülő ember. A Dzsandzsavid tagjai gyakran a kormány katonai egyenruhájában jelentek meg, és többnyire az általa biztosított fegyvereket és terepjárókat használták az atrocitások során. Több alkalommal is nőket erőszakoltak meg, a tiszta ivóvizet beszennyezték, és a helyiek életét ellehetetlenítették.

mozgalom által dominált Afganisztánba helyezte át (Cockett, 2010, 143–210. o.).

Az Egyesült Államok és Szudán viszonya a hidegháborús évtizedekben sem volt pozitívnak mondható, ugyanakkor az 1990-es években a szankciók fokozatos bevezetésére is sor került. Szudán 1993-ban került fel a terrorizmust támogató országok listájára, ami önmagában is az egyoldalú szankciók egyik formájának tekinthető.⁵ Washington korlátozta továbbá a kétoldalú kereskedelmi forgalmat, leállította a védelmi eszközök értékesítését, illetve az adósság visszafizetése kapcsán nem engedélyezett könnyítést. Ezzel együtt 1988 és 2001 között évente átlagosan 48 millió dollárnyi élelmiszersegélyt juttatott az országnak – de ez töredéke volt a korábbi támogatásnak (Rennack, 2005, 6. o.). Az Egyesült Államok 1996-ban bezárta a kartúmi követéséget, 1997-ben pedig egy olyan gyógyszergyár ellen indított bombatámadást, amely a feltételezések szerint az al-Káida militáns tevékenységéhez volt köthető. Végül a Clinton-adminisztráció – amely a líbiai szankciós rezsimit is megszigorította – 1997 novemberében egy elnöki rendelettel kereskedelmi embargót vezetett be a Basír-rezsimmel szemben (Malik és Malik, 2015, 3. o.).

Az Egyesült Államok megpróbálkozott egy, a Basír-rezsim elleni koalíció kialakításával, azonban a nemzetközi fórumokon, így különösen az Egyesült Nemzetek Szervezetében, csak korlátozott multilaterális szankciók bevezetését sikerült elérnie, ugyanis a Kínai Népköztársaság (és többnyire Oroszország) nem támogatta a szélesebb körű fellépést. A 2004-es dárfúri incidens azonban a rezsim nemzetközi megítélésének a további romlásához vezetett. Az ENSZ BT 1556. határozata – Kína és Pakisztán tartózkodása mellett – teljes körű fegyverembargót írt elő, valamint követelte a kartúmi kormánytól a Dzsandszavíd milíciák lefegyverzését. 2005 márciusában a BT 1591-es határozata – három ország, köztük Kína tartózkodása mellett – a dárfúri békefolyamatot megakadályozó szereplők vagyonának a befagyasztását és a külföldi utazásuk tilalmát rendelte el, valamint a tagállamokat további

5 Jelenleg a terrorizmust támogató államok listáján az alábbi országok szerepelnek: Szíria, Irán, Észak-Korea és Kuba (*Congressional Research Service*, 2021).

szankciós intézkedésekre szólította fel. A 2006-ban elfogadott 1672. határozat négy szudánival szemben hozott büntetőintézkedéseket – Kína ismételt tartózkodása mellett. A nemzetközi aktorok közül az Európai Unió hasonlóképpen cselekedett, mint az Egyesült Államok, így már 1994-ben fegyverembargót léptetett életbe Szudánnal szemben (Kreutz, 2005, 32. o.).

A 2004-es, majd az azt követő dárfúri atrocitások a Nemzetközi Büntetőbíróság (*International Criminal Court, ICC*) figyelmét is felkel tették, így 2008-ban a szervezet főügyésze emberiesség elleni bűncselekménnyel, népirtással és háborús bűnökkel vádolta meg Basírt, majd 2009-ben nemzetközi elfogatóparancsot adott ki ellene. Mivel Szudán nem részese a római statútumnak, így az ENSZ Biztonsági Tanácsának 1593-as számú határozata utalta a dárfúri ügyet az ICC elé, amely együttműködésre kötelezte a kartúmi kormányzatot. A határozat kapcsán négy állam (az Egyesült Államok, Kína, Algéria és Brazília) is a tartózkodását fejezte ki. Kartúm az elfogatóparancsra a segélyszervezetekkel szembeni fellépéssel, tagjaik kiutasításával válaszolt (Duursma és Müller, 2019, 890–907. o.). Basír közben több ízben is külföldre utazott, az elfogását mégsem sikerült végrehajtani.

Érdemes ehelyütt arra is kitérni, hogy a kartúmi kormányzat általában kettős politikát folytatott a nemzetközi közösséggel való kapcsolataiban. Annak jelentősebb nyomásgyakorlása esetén ugyanis együttműködést színellett. Például 1996-ban szudáni politikusok titkos tárgyalásokat folytattak Washingtonban Oszáma bin Láden esetleges kiadásáról. Talán a leglátványosabban az ún. szudáni békefolyamat során működtek együtt, amely az IGAD⁶-tárgyalások során bontakozott ki, s az északi és a déli országrész között 1983 óta dúló polgárháborús helyzetből kínált kiutat. Az IGAD béketerve – az utóbbi térség, azaz a kartúmi rezsím számára hátrányosan – az önrendelkezési jog megadását javasolta. 2005 januárjában végül a Basír-rezsím és a déli felkelőket reprezentáló Szudáni Népi Felszabadítási Mozgalom/Hadsereg (*Sudan's People Liberation Movement/Army, SPLM/A*)

6 *Intergovernmental Authority on Development*, regionális szervezet, amely nyolc államot tömörít.

szervezet aláírta az ún. átfogó békemegállapodást (*Comprehensive Peace Agreement*, CPA), amely egy, a hatalommegosztásról szóló 5,5 éves átmeneti időszakot jelölt ki. A kartúmi kormányzat együttműködése lehetővé tette, hogy 2011 júliusában Dél-Szudán éljen az önrendelkezési joga gyakorlásával, és elszakadjon Szudántól. Ehelyütt terjedelmi okok miatt nincs lehetőség részletezni az eseményeket, de valószínűsíthető, hogy a rezsím a saját életben maradása és nemzetközi megítélésének a javítása érdekében dönthetett a Washington által támogatott békefolyamatban való részvételről.

A fenti folyamatokból látható, hogy – a líbiai esettől eltérően – a nemzetközi közösség részéről nem volt egyetértés a multilaterális szankciók szudáni alkalmazása kapcsán, az országot sújtó büntetőintézkedések többnyire egy-egy nagyhatalmi szereplő (USA, EU) egyéni döntésain múltak. Szudánban a nemzetközi beavatkozás veszélye kevésbé fenyegette a rezsímet, az ICC által kiadott elfogatóparancs pedig éppen nem az együttműködésre készítette a rezsímet.

2019-ben az „arab tavasz” ún. második hulláma hirtelen véget vett a rezsímnek, és az utána kijelölt 39 hónapos politikai átmenet lezárulta 2024-ben várható. Az Obama-adminisztráció azonban még 2017 januárjában megfogalmazta az országgal szembeni szankciók feloldását, amelynek a végrehajtása csak a Trump-éra alatt történt meg, 2017 novemberében. Az Egyesült Államok öt területen (*five track*) írt elő haladást Szudán számára (pl. a dél-szudáni polgárháború eseményeibe való be nem avatkozás, a dárfúri katonai cselekmények beszüntetése stb.), amelyeket Washington szerint a kartúmi kormányzat jól teljesített. Mindezek ellenére Szudán a terrorizmust támogató államok listáján maradt (Verjee, 2018). A törlés feltétele az Izraelhez fűződő kapcsolatoknak az Ábrahám-megállapodások keretében történő normalizálása volt. A 2019-ben beiktatott Szuverenitási Tanács vezetője, Abdel-Fattáh Abdel-Rahmán Burhán diplomáciai egyeztetéseket kezdett Mike Pompeo amerikai külügyminiszterrel, amelyek eredményeként 2020. október 23-án Kartúm hivatalosan normalizálta a viszonyát a Netanyahu-kormánnyal. 2020 decemberében így Szudán lekerült a listáról (Ramani, 2021).

A kérdés, ami felmerül, alapvetően az, hogy mennyiben a rezsimváltás volt az előfeltétele annak, hogy Szudán és az Egyesült Államok viszonyában pozitív áttörés következzen be. Ebből a szempontból annak ellenére sem lehet figyelmen kívül hagyni az ICC tevékenységét, hogy az Egyesült Államok nem részese az azt létrehozó római statútumnak. Mennyiben vonatkoztatható ugyanez a kérdés Szíriára, illetve Iránra, ahol a rezsimváltás érdekében kezdeményezett katonai beavatkozásra kevésbé számíthatunk?

Szíria

Mint ismeretes, Szíriában a 2011-ben elindult tüntetési hullám a következő évben polgárháborúvá alakult. Az erőszakos események során a nemzetközi közösség részéről megosztottság mutatkozott abban a kérdésben, hogy az országot 2000 óta irányító Bassár al-Aszad mennyiben tekinthető legitim vezetőnek, és támogatható-e a hatalom élén maradása. Az Aszad-rezsim 2018–2019-ben, az Iszlám Állam legyőzésével párhuzamosan, katonai szempontból megerősödött, a politikai folyamatokra pedig leginkább három külső aktor, az ún. asztanai folyamatban részt vevő Oroszország, Törökország és Irán nyomja rá a bélyegét. A Szíria kapcsán kibontakozott nemzetközi vita során az Európai Unió és az Egyesült Államok az ENSZ BT 2005-ben elfogadott 2254-es határozatára építi az érveit, amely egy politikai átmenetet jelölt ki az ország számára. Az EU és az USA értelmezése szerint Bassár al-Aszadnak távoznia kell a hatalomból.

Az Amerikai Egyesült Államok már 1979-ben felhelyezte Szíriát a terrorizmust támogató államok listájára, a 2000-es években pedig tovább bővítették az ellene hozott szankciók körét: fegyverembargót léptettek életbe, leállították az amerikai kormányzati támogatást, valamint megtiltották egyes szíriai állampolgároknak az Egyesült Államok területére való belépését. A szélesebb szankciós rezsim bevezetése a 2003-as ún. Szíria elszámoltathatósági törvényhez (*Syria Accountability Act*) és a Bush-adminisztráció időszakához köthető, amely jelentős mértékben szigorított a korábbi büntetőintézkedéseken.

Az „arab tavasz” 2011-ben további szigorítást, s végső soron az Egyesült Államok és Szíria közti kereskedelmi kapcsolat teljes leállítását vonta maga után (*The Carter Center*, 2020).

2019-ben, a Trump-adminisztráció időszaka alatt, Washington másodlagos szankciókat⁷ vetett ki az ún. Ceasar-törvény értelmében, amelynek elsődleges célja a civilek védelme. A másodlagos szankciók olyan államokat, vállalatokat vagy személyeket sújtanak, amelyek/akik bizonyos területen együttműködnek az Aszad-rezsimmel. A feloldásukhoz a törvény szerint hat olyan feltételnek kell teljesülnie, amelyeknek együttesen a kimondottan a civilekkel szemben elkövetett – kormányzati, orosz és iráni – katonai hadműveleteknek a végét kell jelenteniük. Az Európai Unió 2011-ben vezetett be célzottabb és kevésbé általános szankciókat. Például nem a teljes kereskedelmi kapcsolatot állította le, hanem bizonyos területekre vonatkozóan korlátozza azt. Emellett fegyverembargót, a szíriai kormánytagokkal és egyes üzletemberekkel szemben utazási tilalmat és egyéb szankciókat vezetett be, valamint a befektetéseket korlátozta.

Az Egyesült Államok és az Európai Unió által külön-külön életbe léptetett szankciók végső soron azzal járnak, hogy a nyugati világ jelenleg nem támogatja anyagilag a szíriai újjáépítést. Felmerül a kérdés itt is, hogy mennyiben van Aszad távozásához kötve a szankciók feloldása. Az amerikai szankciók minden bizonnyal szerepet játszottak a szíriai font 2020-as összeomlásában. Egy tanulmány viszont azt állítja, hogy az a már a Ceasar-szankciók kivetése előtt is meglévő gazdasági problémákra vezethető vissza, a másodlagos szankciók inkább még jobban felerősítették az amúgy is létező gondokat (*Center for Operational Analysis and Research*, 2020). A gazdasági összeomlás azonban nem akadályozta meg, hogy Bassár al-Aszadot 2021 júliusában 95 százalékos többséggel újra elnökké válasszák – a voksolás demokratikus jellegével szemben több ellenérv is felhozható. Összességében kijelenthető, hogy az elsődleges és a másodlagos szankciók érezhető problémákat okoztak Szíriának, azonban a céljukat nem érték el.

7 A másodlagos szankciók kapcsán lásd Ruys és Rynngaert, 2020, 1–16. o.

Irán

Mennyiben ellenálló a rezsim és a gazdaság?

Irán az 1979-es iszlám forradalom óta az Egyesült Államok által páriáállamnak tekintett közel-keleti szereplő. Az ellene alkalmazott komplex szankciós rendszer bilaterális és multilaterális megközelítésre épül, és a motivációját tekintve két elkülöníthető időszakra osztható fel: míg Washingtonnak az 1979 és 2002 között Iránnal szemben hozott intézkedései elsősorban a perzsa állam regionális pozícióját kísérelték meg marginalizálni, addig a 2002-ben bevezetettek főként az iráni nukleáris program kapcsán bontakoztak ki.⁸

1979-ben, különösen a teheráni túsdráma következményeként, a Carter-adminisztráció szankciókat vetett ki Iránra (pl. kereskedelem beszüntetése, az Egyesült Államokban található iráni vagyon teljes befagyasztása), valamint 1980-ban felfüggesztette a diplomáciai kapcsolatokat. 1981-ben, miután az amerikai diplomaták kiszabadultak, az USA feloldotta a kereskedelemre vonatkozó korlátozások egy részét. A tanulmánynak nem célja az amerikai–iráni kapcsolatok teljes körű áttekintése, pusztán az elmúlt évek szankciós politikájának a hatása-ira kíván rámutatni.

Az amerikai–iráni relációban a Clinton-adminisztráció által az 1990-es években doktrínaszintre emelt ún. kettős feltartóztatás politikája (*dual containment policy*) emelhető ki, amelynek keretében Washington az Irak és Irán közötti egyensúly fenntartására törekedett, hogy egyik se erősödjön meg a másik kárára. Ezzel összefüggésben vezették be a korábban említett Irán–Líbia szankciókról szóló törvényt,⁹ amely korlátozta a két közel-keleti állammal való kereskedelmi forgalmat. Valójában Bill Clinton már 1995-ben kiadta azt az elnöki rendeletet, amely megtiltja a perzsa állammal való kereskedelmi kapcsolatokat, illetve a befektetéseket – továbbá az olajvásárlást is.

8 Az Egyesült Államok által Iránra kivetett szankciókról lásd részletesen: Katzmann, 2019.

9 A későbbiekben *Iran Sanctions Actre* változott a neve, miután a Líbiával kapcsolatos szankciókat feloldották.

A szankciós politika második szakasza 2002 után vette kezdetét, s a háttérben a 2001. szeptember 11-i terrortámadás és az annak következményeként megindított terrorizmusellenes háború állt. Mint ismeretes, Bush elnök 2002. januári, a kongresszus előtt tartott beszédében a „gonosz tengelyéhez” sorolta Irán, Irakot és Észak-Koreát, azzal vádolva a három országot, hogy a terrorizmust támogatják, illetve tömegpusztító fegyverek gyártására, szerzésére törekednek. Még ugyanabban az évben egy iráni ellenzéki csoport bejelentette, hogy az ország titkos nukleáris programot folytat – és ezzel kezdetét vette a mai napig tartó ún. iráni nukleáris válság (N. Rózsa, 2008, 19–27. o.).

Az iráni vezetés 2002 és 2005 között együttműködött a Nemzetközi Atomenergia-ügynökséggel, azonban a 2005-ös elnökválasztás nyertese, Mahmúd Ahmadinezsád keményebb hangvételre váltott, és az addigi ún. P5+1-tárgyalások is megszakadtak. A nukleáris program (lásd N. Rózsa, 2021) következtében kivetett bilaterális és multilaterális szankciókat elsősorban 2005-től érvényesítették. Az Európai Unió 2007 áprilisában fogantatosította a szankciók első körét Iránnal szemben, amely elsődlegesen a nukleáris ipart érintette, valamint személyekre és vállalatokra is korlátozásokat vezetett be. Ezt követően fokozatosan szigorította – a nemzetközi szerepvállalással összhangban – a büntetőintézkedéseket, amelyek közül a 2012-es olajembargó emelhető ki. Mindezek hatására 2013-ra az iráni–európai uniós kereskedelmi kapcsolatok drasztikusan visszaestek, az EU iráni exportja hétmilliárd euróra, az importja egymilliárd euróra esett vissza (Ghodsí és Karamelikli, 2020, 2. o.). Az Egyesült Államok ugyancsak 2013-ban szigorított az *Iran Sanctions Acten* (a továbbiakban: ISA), és más államok is életbe léptettek szankciókat – többek között Ausztrália és Kanada is –, amelyek bemutatására a jelen tanulmányban nincs hely.

A bilaterális szankciók mellett az ENSZ Biztonsági Tanácsában is elindult a vita az iráni nukleáris kérdésről, az évente elfogadott szankciók köre egyre szélesebb, amit az 1. táblázat részletez.

I. táblázat
Az iráni nukleáris program kapcsán kivetett
fontosabb ENSZ-szankciók áttekintése

ENSZ BT-határozat száma	A határozat dátuma	A határozat tartalma	A szavazás eredménye
1737	2006. december 23.	nukleáris technológiák és alapanyagok értékesítésének tilalma, a nukleáris programmal kapcsolatba hozható vállalatokkal és személyekkel szembeni lépések	egyhangú támogatás
1747	2007. március 24.	fegyverembargó bevezetése, további intézkedések a nukleáris technológia és eszközök befagyasztása terén	egyhangú támogatás
1803	2008. március 3.	az urándúsítás és a centrifugafejlesztések leállításának követelése	indonéz tartózkodás mellett 14 támogatás
1929	2010. június 9.	annak megállapítása, hogy Irán nem működik együtt a nukleáris program kapcsán, és további szankciók életbe léptetése	Brazília és Törökország ellenszavazata, Libanon tartózkodása, 13 támogatás
2231	2015. július 20.	a nukleáris megállapodás (JCPOA) jóváhagyása	egyhangú támogatás

A legfontosabb ENSZ BT-szankciókat összefoglaló táblázatból jól látszik, hogy miközben egyes államok – mint Oroszország és Kína – széles körű politikai és gazdasági kapcsolatokat ápolnak Iránnal, mégis támogatják a szankciókat, illetve azok szigorítását. A 2010. júniusi 1929-es számú ENSZ BT-határozatot két nem állandó tag, Törökország és Brazília nem támogatta. Ennek háttérében az a török–brazil kezdeményezés áll, amelynek keretében a két állam 2010 tavaszán diplomáciailag kísérelte megoldani a vitát: azzal a javaslattal álltak elő, hogy az iráni uránkészlet felét Törökországba szállítsák dúsításra, majd annak egy részét juttassák vissza Iránba orvosi felhasználásra.

A szankciók hatására az „ellenállás frontját” vezető Iránban a legfőbb vezető 2014-ben hirdette meg az ún. „ellenálló gazdaság” doktrínáját (*economic resistance doctrine*), amelynek célja, hogy a perzsa állam gazdasági prosperitását függetlenné tegye a büntetőintézkedésektől, illetve egyéb, a globális gazdaság okozta sokkoktól (N. Rózsa és Szigetvári, 2019, 169–182. o.). A rezisztens gazdaság koncepciója szorosan kapcsolódik az iráni védelmi és külpolitikához, vagyis a nemzetbiztonság része. 2011 júliusában napi közel 3 millió hordó volt az olajtermelés mértéke, ami 2012 közepére – részben az EU által bevezetett olajembargó következtében – napi 1 millió hordó alá esett. Mindez azt mutatja, hogy abban az évben az iráni gazdaság nem volt képes kivédeni a kívülről érkező sokkokat (Toumaj, 2014).

2. táblázat¹⁰

A főbb ázsiai államokba irányuló iráni olajexport 2011 és 2016 között (hordó/nap)

Év	Kína	India	Dél-Korea	Japán
2011	555.000	320.000	250.000	315.000
2012	438.358	315.733	154.683	186.592
2013	429.717	196.367	134.133	185.400
2014	549.675	276.083	124.842	169.358
2015	532.708	207.625	116.533	170.467
2016	552.025	321.375	248.100	191.760

A fokozódó nemzetközi nyomásnak elsősorban az iráni riál árfolyamában, az olajexportban és végső soron a gazdasági növekedés adataiban van tetten érhető következménye. Az iráni gazdaság (lásd: Fórián-Szabó és Kovács, 2021) 2012-ben 7,7 százalékkal esett vissza az előző évhez képest, a riál pedig 2011 és 2012 között jelentős mértékben veszített az értékéből. A kieső olajexport egy kisebb hányadát Kína és más ázsiai gazdaságok szívták fel. Ez is azt bizonyítja, hogy a szankcióknak – ahogy arról az elméleti részben szó volt – kereskedelemelterelő hatásuk van. Az embargó a gyakorlatban annyit jelentett,

¹⁰ Forrás: *Middle East Institute*, 2016.

hogy más útvonalakon keresztül, tulajdonképpen drágábban jutottak el a termékek Iránba. Továbbá a riál értékvesztése miatt a középosztály körében felértékelődtek az olyan termékek, mint az értéktartó luxus-órák.¹¹ Az átutalások tekintetében pedig Törökország és az Egyesült Arab Emírátsok közvetítő államként betöltött szerepe emelhető ki.

3. táblázat¹²
Irán gazdasági növekedése 2011 és 2020 között

Év	a GDP volumenének változása az előző évhez képest (százalék)
2011	2,6
2012	-7,5
2013	-0,2
2014	4,6
2015	-1,3
2016	13,4
2017	3,8
2018	-6,0
2019	-6,8
2020	1,7

A 3. táblázatból jól látszik, hogy a szankciók szigorításának a hatása megmutatkozik a GDP éves változásában is, és a kieső olajexport 2012-ben jelentős gazdasági visszaesést okozott. Az iráni gazdaságról szóló elemzések azonban rendre megállapítják, hogy az komoly strukturális problémákkal küzd, a problémái önmagukban nem vezethetők vissza a nemzetközi büntetőintézkedésekre, a szankciók valójában fel-erősítették a meglévő nehézségeket (Habibi, 2018).

¹¹ Személyes interjúk Teheránban, 2016-ban és 2018-ban.

¹² Forrás: *The World Bank*, 2021.

A 2015-ös nukleáris megállapodás és annak összeomlása

2015 júliusában az P5+1 (az ENSZ BT öt állandó tagjai – az Amerikai Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Franciaország, Kína és Oroszország –, valamint Németország) aláírta az iráni nukleáris megállapodást (*Joint Comprehensive Plan of Action*, Közös Átfogó Cselekvési Terv, JCPOA), amelynek értelmében a közel-keleti ország nukleáris programja kapcsán megfogalmazott korlátozások betartása fejében a bi- és multilaterális szankciós rendszer fokozatos feloldását ígérték az iráni vezetésnek. A folyamat fontos előzménye, hogy a 2013-ban hatalomra került iráni elnök, Haszan Roháni békülékeny hangot ütött meg, és tárgyalásokat kezdeményezett a nagyhatalmakkal az iráni nukleáris programmal kapcsolatban. Mint ismeretes, Iránban a legfontosabb külpolitikai döntéseket nem az elnök, hanem a legfőbb vezető, Ali Khamenei ajatollah hozza meg. Felmerül a kérdés, hogy az egyre szigorodó szankciók mennyiben játszottak szerepet Roháni döntésében, amely végső soron összekapcsolódott a centrista elnök és körei megerősödésében. A nukleáris megállapodással kapcsolatban nemcsak a nemzetközi közösség, hanem az iráni társadalom részéről is óriási várakozások fogalmazódtak meg. Roháni a beiktatásakor kifejezte, hogy a hazája gazdasági problémái nem kizárólag a szankciókra, inkább a nem megfelelő gazdasági irányításra vezethetők vissza – ezzel egyértelműen a 2013 előtti időszaktól és személy szerint Ahmadinezsád korábbi elnöktől kívánt eltávolodni (Coles, 2013).

Roháninak az első elnöki ciklusa (2013–2017) alatt jelentős gazdasági stabilizációt sikerült végrehajtania, amelynek eredményeként megszilárdult a riál árfolyama, egyszámjegyű lett az infláció, és nem utolsósorban elindult a gazdasági növekedés. Mindebben jelentős szerepet játszott a szankciók fokozatos feloldása: 2016. január 16-án, az „implementáció napján” ugyanis a nemzetközi ellenőrök arra a megállapításra jutottak, hogy Irán eleget tett a JCPOA-ban vállalt kötelezettségeinek, így megkezdődhetett az olaj- és a pénzügyi szektort érintő megszorítások enyhítése, valamint 100 milliárd dollárnyi befagyasztott vagyont szabadítottak fel.

A nukleáris megállapodás aláírásának a következményei jól látszódnak a gazdasági növekedési adatokban. Érdeemes azonban megjegyezni, hogy a szankciók feloldásának rövid távon elsősorban az olajszektorban volt érezhető a hatása – a gazdasági helyzet javulása főként az olajtermelés hirtelen emelkedéséből adódott, ám kevésbé segített úrrá lenni a gazdaság mélyebben húzódó strukturális problémáin (*The World Bank*, 2017). Fontos megemlíteni, hogy az Iránnal szemben alkalmazott szankciók rendszere összetett volt, így azokat nem is lehetett 2016-ban teljesen feloldani, hanem csak részlegesen. A JCPOA nem érintett két olyan kérdéskört, amelyek kulcsfontosságúak mind Washington, mind Brüsszel szemszögéből: Irán tovább folytatta a ballisztikus rakéták fejlesztését és tesztelését, továbbá az ország regionális – különösen az iraki és a szíriai – tevékenysége, expanziója ellentétes maradt a nyugati államok érdekeivel. 2016 decemberében az Egyesült Államok Kongresszusa tíz esztendőre meghosszabbította az iráni szankciós törvényt. A szankciók feloldása és azzal párhuzamosan a meghosszabbítása ellentmondásnak tűnhet, azonban az ISA pusztán a szankciók jogi keretének tekinthető.

Donald Trump amerikai elnök 2018 májusában jelentette be, hogy hazáját augusztusban „kilépteti” a nukleáris megállapodásból, a szankciókat fokozatosan visszaállítják, sőt újabb korlátozásokat is bevezetnek a perzsa állammal szemben. Az amerikai elnök szerint ugyanis a JCPOA nem szolgálta sem gazdaságilag, sem politikailag az Egyesült Államok érdekeit. Trump meghirdette a *maximális nyomás* politikáját (*maximum pressure policy*), amelyre az iráni rezsim a *maximális ellenállás* (*maximum resistance*) stratégiájával válaszolt (Mousavian, 2021). Az amerikai diplomácia szerint a fő cél, hogy Irán „egyetlen csepp” olajat se tudjon exportálni, azaz tulajdonképpen az iráni gazdaság és azzal párhuzamosan az iszlamista rezsim térdre kényszerítése. A nukleáris megállapodást tető alá hozó P5+1 hatalom közül egyedül az Egyesült Államok „lépett ki”¹³ abból, az Európai Unió, Oroszország és Kína, s végző soron az iráni rezsim is annak a fenntartása mellett állt ki.

13 A kifejezés arra utal, hogy a JCPOA nemzetközi jogi státusa kapcsán viták vannak arról, hogy az mennyiben tekinthető nemzetközi szerződésnek (lásd: Toubman, 2021).

Washington 2018-tól fokozatosan másodlagos szankciókat léptetett életbe azon államokkal szemben, amelyek együttműködtek Iránnal. Washington 90 és 180 napos „türelmi időt” engedélyezett, valamint bizonyos államokkal kivételt tett az iráni olajimport kapcsán. 2019 májusától azonban már a szankciós törvény értelmében büntetőintézkedéseket hozott harmadik államok Iránnal kereskedő vállalataival szemben (Sultoon és Walker, 2019, 4–5. o.). A másodlagos szankciók bevezetése jelentős vitákat váltott ki a transzatlanti kapcsolatokban, ugyanis Brüsszel mindenáron szerette volna fenntartani a nukleáris megállapodást. Az Európai Unió 2019 januárjában INSTEX néven egy olyan pénzügyi eszközt hozott létre, amely a kétoldalú kereskedelmi kapcsolatok folytatását szolgálja. Jelenleg elsősorban a humanitárius célú együttműködésre terjed ki – amely mellesleg nem is esik az amerikai szankciós rezsim alá (Erästö, 2020). Az INSTEX a valóságban nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket.¹⁴

Politikai értelemben a JCPOA kudarcot vallott. Az Egyesült Államok és Irán között 2019-ben és 2020-ban egy eszkalációs folyamatnak lehettünk a szemtanúi. Teherán a regionális tevékenysége fokozásával, valamint a nukleáris programot érintő JCPOA-korlátozások megszegésével válaszolt a másodlagos szankciók bevezetésére. Washington erre katonai beavatkozást hajtott végre (2020 januárjában, a bagdadi repülőtér mellett), valamint további szankciókat léptetett életbe. Ezek közé tartozott, hogy 2019-ben a külföldi terrorista szervezetek listájára helyezte az Iszlám Forradalmi Gárdát, valamint 18 iráni bankkal szemben hozott intézkedéseket, és Trump egy elnöki rendelettel az iráni nukleáris, ballisztikusrakéta-, illetve hagyományos fegyverkezési program megállítására adott utasítást.

A JCPOA értelmében 2020 októberében lejárt az ENSZ BT által kivetett (1747. számú) fegyverembargó. Az Egyesült Államok ezt vitatta, ugyanis a Fehér Ház álláspontja szerint Irán folyamatosan megsértette a megállapodás rendelkezéseit. Iráni olvasatban viszont

14 Ebben több tényező is szerepet játszott. Például a jelentős külkereskedelmi deficit, ugyanis az EU lényegesen többet exportál Iránba, mint amennyit importál. Így az elszámolásnak vannak bizonyos akadályai. A deficit mögött az olajimport leállása húzódik meg.

a korlátozások figyelmen kívül hagyása a válasz Washington szerződésszegő magatartására. Teherán politikai győzelemként értékelte a fegyverembargó végét, a nagyobb üzletek azonban éppen politikai okok miatt elmaradtak.

Joe Biden, akinek adminisztrációja 2021 elején lépett hivatalba, jelezte, hogy újra kívánja tárgyalni a nukleáris megállapodást és vele együtt a szankciókat. Áprilisban el is indultak Bécsben a titkos tárgyalások, azonban a nyáron tartott iráni elnökválasztás némiképp elnapolta a folyamatot. A 2020-ban, már a Covid-pandémia árnyékában, igen alacsony részvételi arány mellett (42,57%) megtartott parlamenti választásokon a keményvonalasok győztek. A 2021. júniusi elnökválasztáson pedig Ibráhim Rájszi, az ún. principalisták táborához sorolható jelölt győzedelmeskedett. Érdekes kérdés, hogy az amerikai hozzáállás mennyiben felelős a keményvonalas iráni politikai körök megerősödésében.

Fontos kitérnünk arra, hogy milyen hatással voltak a 2018-ban kivetett elsődleges és másodlagos szankciók az iráni gazdaságra. Bijan Khajehpour szerint az nem omlott össze, de 2020-ra többé-kevésbé sikerült alkalmazkodnia a helyzethez, amit az 1,7 százalékos gazdasági növekedés is igazol. Eleinte azonban súlyosan romlottak a viszonyok: a kormányzatnak a riál árfolyamára vonatkozó reformja kudarcot vallott, az infláció ismét kétszámjegyűvé vált, valamint stagfláció alakult ki, és az életszínvonal csökkent (Khajehpour, 2019, 10–12. o.). Az iráni olajexport nemzetközi korlátozásával kapcsolatos amerikai törekvések pedig összességében sikeresnek tekinthetők. A rövid távú hatások elsősorban annak visszaeső adataiban, a hosszabb távúak pedig az újra elmaradt olajipari beruházásokban, valamint az új technológiák vásárlásának a tilalmában nyilvánulnak meg. 2017-ben az olajexport az évtizedes rekordnak tekinthető, napi 2,5 millió hordós szintet ért el, 2020-ra azonban 400.000 hordó/nap alá esett vissza (*EIA. U.S. Energy Information Administration*, 2021). Az amerikai másodlagos szankciók ellenére Kína – közvetítőkön keresztül – továbbra is importál kisebb mennyiségben iráni olajat. Ennek a haszna azonban a közvetítő vállalatok jelentős költsége miatt rendkívül alacsony. Irán tehát berendezkedett a szankciókra, miközben a gazdaság a nélkül is jelentősebb strukturális reformokra szorulna.

Konklúzió

A tanulmány alapján a szankciók elméletére vonatkozóan számos következtetést levonhatunk. Közülük a legfontosabbak az alábbiak:

1. Az általánosabb jellegűektől az ún. célzott vagy okos szankciók irányába történő elmozdulás figyelhető meg, amelyek politikusokat, üzletembereket, vállalatokat, valamint bizonyos iparágakat céloznak meg.
2. A multilaterális nyomásgyakorlás mindig hatékonyabb, mintha egyetlen állam alkalmaz szankciókat.
3. A szankciók hatékonyságának a mérésével a szakirodalom még napjainkban is adós.
4. A szankcióknak általában kereskedelemelterelő hatásuk van.
5. Az utóbbi években elterjedt a nagyhatalmak által alkalmazott másodlagos szankciók rendszere. Ezek hatékonyabbnak bizonyulnak ugyan, ám a nemzetközi jogi státusuk, legitimitásuk megkérdőjelezhető.

A közel-keleti térség kapcsán megállapítható, hogy a hidegháború óta ott alkalmazta az Egyesült Államok a legszélesebb nyomásgyakorló intézkedéseket. A szankciós rezsím időközben jelentős mértékben fejlődött, átalakult: ugyanis míg azokban az években szélesebb körű, általános szankciókat fogantatosítottak, addig napjainkban célzott intézkedéseket tesznek az államok. Líbia kapcsán azt láthattuk, hogy a multilaterális szankcióknak hatásuk volt a gazdaságra, és a Kaddáfi-rezsímet a nyitásra ösztönözte. Iránban – különösen a másodlagos szankciók alkalmazása következtében – a korábbiaknál is erőteljesebb nyomás nehezedik a rezsímré, ugyanakkor a gazdasági szerkezet és a reziliencia jelentősen befolyásolja az alkalmazkodóképességet. Az iráni gazdaság ugyanis 2020-ra – úgymond – hozzászokott a szankciókhoz, a rezsím összeomlása pedig elmaradt.

A másodlagos szankciók kérdése tágabb világpolitikai összefüggésrendszerbe is helyezhető. Az iráni esetben láthattuk, hogy azok főként kínai vállalatokat érintenek. Nemzetközi jogi szempontból mindaz ugyanakkor számos kérdést felvet, amelyek messze meghaladják a jelen tanulmány kereteit (Meyer, 2009).

Irodalomjegyzék

- Boone, Peter, Gazdar, Haris és Hussain, Athar (1997). Sanctions Against Iraq. Costs of Failure. *United Nations, Center for Social and Economic Rights*. A letöltés ideje: 2021. szeptember 15. https://cesr.org/sites/default/files/Sanctions_Against_Iraq_Costs_of_Failure_1997.pdf.
- Center for Operational Analysis and Research* (2020). Cash Crash: Syria's Economic Collapse and the Fragmentation of the State. A letöltés ideje: 2021. szeptember 15. <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Cash-crash-Syria%E2%80%99s-economic-collapse-and-the-fragmentation-of-the-state.pdf>.
- Cockett, Richard (2010). *Sudan: Darfur, Islamism, and the World*. London: Yale University Press.
- Coles, Isabel (2013). Iran's Rouhani Says Economic Problems Go Beyond Sanctions. *Reuters*. A letöltés ideje: 2021. szeptember 15. <https://www.reuters.com/article/us-iran-economy-idINBRE9AQ0AU20131127>.
- Congressional Research Service* (2021). State Sponsors of Acts of International Terrorism – Legislative Parameters: In Brief. A letöltés ideje: 2021. szeptember 15. <https://s3.documentcloud.org/documents/20697573/state-sponsors-of-acts-of-international-terrorism-legislative-parameters-in-brief-may-4-2021.pdf>.
- Duursma, Allard és Müller, Tanja R. (2019). The ICC Indictment Against al-Bashir and Its Repercussions for Peacekeeping and Humanitarian Operations in Darfur. *Third World Quarterly*. 40(5), 890–907.
- EIA. U.S. Energy Information Administration* (2021). Iran's Crude Oil Production Fell to an Almost 40-Year Low in 2020. A letöltés ideje: 2021. október 7. <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=49116>.

- Eland, Ivan és Lee, Daniel (2001). The Rogue State Doctrine and National Missile Defense. *Cato Institute, Foreign Policy Briefing*, 65. A letöltés ideje: 2021. október 10. <https://www.cato.org/sites/cato.org/files/pubs/pdf/fpb65.pdf>.
- Erästö, Tytti (2020). European Non-Proliferation Diplomacy in the Shadow of Secondary Sanctions. *SIPRI Policy Brief*. A letöltés ideje: 2021. október 21. https://www.sipri.org/sites/default/files/2020-08/pb_2008_instex.pdf.
- Fórián-Szabó Viktor és Kovács Tamás (2021). Terhelő örökség. Az iráni gazdaság lehetőségei és kihívásai a 2021-es elnökválasztás után. *Külügyi Szemle*, 20(3), 38–79.
- Galtung, Johan (1967). On the Effects of International Economic Sanctions. With the Examples from the Case of Rhodesia. *World Politics*, 19(3), 378–416.
- Ghodsí, Mahdí és Karamelikli, Hüseyin (2020). The Impact of Sanctions Imposed by the European Union Against Iran on Their Bilateral Trade: General Versus Targeted Sanctions. *The Vienna Institute for International Economic Studies, Working Paper*, 181. A letöltés ideje: 2021. szeptember 15. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/223086/1/wiiw-wp-181.pdf>.
- Habibi, Nader (2018). The Iranian Economy Two Years After the Nuclear Agreement. *Crown Center for Middle East Studies, Brandeis University, Middle East Brief*, 115. A letöltés ideje: 2021. szeptember 15. <https://www.brandeis.edu/crown/publications/middle-east-briefs/pdfs/101-200/mebl15.pdf>.
- Hecker, Siegfried S. (2010). Lessons Learned from the North Korean Nuclear Crisis. *Daedalus*, 139(1), 44–56. A letöltés ideje: 2021. október 7. https://www.amacad.org/sites/default/files/daedalus/downloads/Wi2010_On-the-Global-Nuclear-Future-Vol-2.pdf.
- Homolar, Alexandra (2011). Rebels Without a Conscience: The Evolution of the Rogue State Narrative in U.S Security Policy. *European Journal of International Relations*, 17(4), 705–727.
- Hufbauer, Gary Clyde, Schott, Jeffrey J. és Elliott, Kimberly Ann (1990). *Economic Sanctions Reconsidered: History and Current Policy*. Washington D.C.: Institute for International Economics.
- Jentleson, Bruce W. és Whytock, Christopher A. (2005). Who “Won” Libya? The Force Diplomacy Debate and Its Implications for Theory and Policy. *International Security*, 30(3), 47–86.

- Kaempfer, William H. és Lowenberg, Anton D. (2007). The Political Economy of Economic Sanctions. In Sandler, Todd és Hartley, Keith (szerk.). *Handbook of Defense Economics, Defense in a Globalized World*. Vol. 2. (868–911. o.).
- Katzmann, Kenneth (2019). Iran Sanctions. *CRS Report, RS20871*. A letöltés ideje: 2021. szeptember 15. https://www.everycrsreport.com/files/20191115_RS20871_84b40bd275f6ce5988354065f35bb900c1b17c9c.pdf.
- Kausch, Kristina (2015). Competitive Multipolarity in the Middle East. *The International Spectator*, 5(3), 1–15.
- Khajehpour, Bijan (2019). Impact of U.S. Sanctions on the Iranian Economy. In Vogt, Achim és Jalilvand, David (szerk.). *One Year After the Re-Imposition of Sanctions*. A letöltés ideje: 2021. szeptember 7. https://library.fes.de/pdf_files/iez/15761.pdf. 11–16. o.
- Kreutz, Joakim (2005). *Hard Measures by a Soft Power? Sanctions Policy of the European Union 1981–2004*. Bonn: Bonn International Center for Conversion. A letöltés ideje: 2021. október 7. https://www.bicc.de/uploads/tx_bicctools/paper45.pdf.
- Malik, Mohamed és Malik, Malik (2015). The Efficacy of United States Sanctions on the Republic of Sudan. *Journal of Georgetown University – Qatar Middle Eastern Studies Student Association*, 7. A letöltés ideje: 2021. szeptember 15. <https://www.qscience.com/docserver/fulltext/messa/2015/1/messa.2015.7.pdf?expires=1634049641&id=id&acname=guest&checksum=19EC90DD78DA8F61817C0437AE991E0E>.
- Meyer, Jeffrey A. (2009). Secondary Thoughts on Secondary Sanctions. *University of Pennsylvania Journal of International Law*, 30(3), 905–968.
- Middle East Institute (2016). Iran’s Big Asian Oil Customers Return. A letöltés ideje: 2021. október 10. <https://www.mei.edu/publications/irans-big-asian-oil-customers-return>.
- Mousavian, Seyed Hossein (2021). The Iran Nuclear Deal Is Not Dead. Here Is How It Can Be Revived. *Middle East Eye*. A letöltés ideje: 2021. október 21. <https://www.middleeasteye.net/opinion/iran-nuclear-deal-not-dead-how-revived>.
- N. Rózsa Erzsébet (2008). Az iráni atomvita. *Nemzet és Biztonság*, 9, 19–27.
- N. Rózsa Erzsébet (2021). A Közel-Kelet nukleáris kérdései – középpontban az iráni nukleáris program. *Külgügyi Szemle*, 20(3), 145–170.
- N. Rózsa Erzsébet és Szigetvári Tamás (2019). The Resistance Economy: Iranian Patriotism and Economic Liberalisation. In Geröcs Tamás és

- Szanyi Miklós (szerk.), *Market Liberalism and Economic Patriotism in the Capitalist World System*. Cham: Palgrave Macmillan. (169–182. o.).
- Nephew, Richard (2018). Libya: Sanctions Removal Done Right? A Review of the Libyan Sanctions Experience, 1980–2006. *Columbia SIPA, Center on Global Energy Policy*. A letöltés ideje: 2021. október 5. https://energypolicy.columbia.edu/sites/default/files/pictures/Libya%20Sanctions%20Removal_CGEP_Report_031918.pdf.
- Newnham, Randall (2010). North Korea, Libya, and Iran: Economic Sanctions and Nuclear Proliferation. *Korea Economic Institute, Academic Paper Series*, 5(7). A letöltés ideje: 2021. szeptember 7. <https://keia.org/wp-content/uploads/2020/05/APS-Newnham-2010.pdf>.
- Ramani, Samuel (2021). Spotlight on Sudan. *Konrad Adenauer Stiftung*, (2). A letöltés ideje: 2021. szeptember 15. <https://www.kas.de/documents/282499/282548/Spotlight+on+Sudan+-+June+2021.pdf/ff50aef8-3de1-3c29-12a6-d838a1165937?version=1.1&t=1623752034766>.
- Rennack, Dianne E.(2005). Sudan: Economic Sanctions. *CRS Report for Congress*. A letöltés ideje: 2021. szeptember 15. https://www.everycrsreport.com/files/20020521_RL32606_Od80ed70253743f877a544f6c2bee343be9e05c7.pdf.
- Ronen, Yehudit (2008). *Qaddhafī's Libya in World Politics*. Boulder, CO. és London: Lynne Rienner Publishers.
- Ruys, Tom és Ryngaert, Cedric (2020). Secondary Sanctions: A Weapon Out of Control? The International Legality of, and European Responses to, US Secondary Sanctions. *British Yearbook of International Law*. Oxford: Oxford University Press. 1–116. o.
- Schwartz, Jonathan B. (2007). Dealing with a “Rogue State”: The Libya Precedent. *The American Journal of International Law*, 101(553), 553–580.
- Smets, Maarten (2018). Can Economic Sanctions Be Effective? *WTO Staff Working Paper*, (3). A letöltés ideje: 2021. október 1. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/176768/1/1016551045.pdf>.
- St John, Ronald Bruce (2004). “Libya Is Not Iraq”: Preemptive Strikes, WMD, and Diplomacy. *Middle East Journal*, 58(3), 386–402.
- Sultoon, Samantha és Walker, Justine (2019). Secondary Sanctions’ Implications and the Transatlantic Relationship. *Atlantic Council, Issue Brief*. A letöltés ideje: 2021. október 4. https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2019/09/SecondarySanctions_Final.pdf.

- The Carter Center* (2020). U.S. and European Sanctions on Syria. A letöltés ideje: 2021. szeptember 15. https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/peace/conflict_resolution/syria_conflict/us_and_european_sanctions_on_syria-09I620.pdf.
- The World Bank* (2017). Iran Economic Monitor, Fall 2017. Sustaining Growth: The Challenge of Job Creation. A letöltés ideje: 2021. szeptember 15. <http://hdl.handle.net/10986/29440>.
- The World Bank* (2021). Iran. A letöltés ideje: 2021. október 10. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=IR>.
- Toubman, Daniel (2021). International Law Implications of the JCPOA: Where Do We Go from Here? *Michigan Journal of International Law*, 42. A letöltés ideje: 2021. október 21. <http://www.mjilonline.org/international-law-implications-of-the-jcboa-where-do-we-go-from-here/>.
- Toumaj, Amir (2014). Iran's Economy of Resistance: Implications for Future Sanctions. *American Enterprise Institute Report*. A letöltés ideje: 2021. szeptember 15. https://www.criticalthreats.org/wp-content/uploads/2016/07/imce-imagesToumajA_Irans-Resistance-Economy-Implications_november2014-1.pdf.
- Verjee, Aly (2018). Sudan After Sanctions. *United States Institute of Peace, Special Report*, (427). A letöltés ideje: 2021. szeptember 15. <https://www.usip.org/sites/default/files/2018-05/sr427-sudan-after-sanctions-sudanese-views-of-relations-with-the-united-states.pdf>.
- Wallensteen, Peter, Staibano, Carina és Eriksson, Mikael (2005). *The 2004 Roundtable on the UN Sanctions Against Iraq: Lessons Learned*. Uppsala: Uppsala University, Department of Peace and Conflict Research.

Transznacionális Irán Nem állami szereplők a Közel-Keleten – militáns partnerek Teherán „szolgálatában”

Transnational Iran

*Non-State Actors in the Middle East –
Militant Partners at Tehran's "Service"*

Ablaka Gergely

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2021.3.4

„A határainkon kívül is komoly képességekkel rendelkezünk. Vannak támogatóink az egyes országokban, van stratégiai mélységünk az egész régióban. Vannak, akik az iszlám vallás, mások a nyelv, megint mások a síita kötelek miatt támogatnak minket. Ezek együtt az országunk stratégiai mélységét alkotják.”

Ali Khamenei (*Rasa News*, 2015)

Összefoglaló: A világon talán nincs még egy olyan állam, amely annyira sikeresen használná ki a nem állami aktorokban rejlő lehetőségeket, mint az Iráni Iszlám Köztársaság. A teheráni vezetés a történelmi kapcsolatrendszerének, a stratégiai türelmének, a forradalmi-ideológiai célkitűzéseinek és a vallási-kulturális kötelekeinek köszönhetően rendkívül széles és színes hálózatot hozott létre maga körül, amelynek a határokon átívelő militáns „alkotóelemei” nagyon komoly befolyást biztosítanak számára a hadszíntereken, illetve az iráni atomprogramnál és rakétaarzenálnál is nagyobb „elrettentő erőt” nyújtanak a rezsim ellenségeivel szemben. A nem állami szereplők azonban nemcsak Irán „eszközei”: a Közel-Kelet bővelkedik ezekben az aktorokban, amelyek a kialakulásuk és a fennmaradásuk okait, a működésük biztonsági következményeit illetően különböznek ugyan, de a létezésük kontextusát a problémás államiság és a regionális hatalmi versengés nyújtja. A fegyveres nem állami szereplőkre támaszkodó iráni taktika ebben a környezetben, az ország biztonsági gondolkodása, a politikai, társadalmi, kulturális és gazdasági adottságai tükrében alakult. Az ún. „ellenállás tengelye” az iráni stratégiai érdekek és a nem állami viszonyok összetettségének az eredménye, amelyben kiemelt szerepet játszik a libanoni Hezbollah.

Kulcsszavak: Irán, fegyveres nem állami szereplők, Hezbollah, erőszak, Qudsz Erők, „az ellenállás tengelye”

***Abstract:** There is perhaps no other state in the world that is as successful in exploiting the potential of non-state actors as the Islamic Republic of Iran. Thanks to its historical system of relations, strategic patience, revolutionary-ideological goals and religious-cultural ties, the Tehran leadership has created an extremely wide and colourful network around itself, whose cross-border militant ‘components’ give it a very serious influence on the battlefields, and they also provide even a greater ‘deterrent force’ against the regime’s enemies than Iran’s nuclear program and missile arsenal. However, non-state actors are not only Iran’s ‘assets’: the Middle East abounds in these actors, which differ in the reasons for their formation and survival, the security consequences of their operation, but the context of their existence is the problematic statehood and the regional power competition. Iran’s tactics, relying on armed non-state actors, have evolved in this environment, in the light of the country’s security thinking, political, social, cultural and economic capabilities. The so-called ‘the axis of resistance’ is the result of the complexity of Iran’s strategic interests and non-state relations, in which Lebanese Hezbollah plays a key role.*

***Keywords:** Iran, militant non-state actors, Hezbollah, violence, Quds Force, ‘the axis of resistance’*

Nem állami szereplők a Közel-Keleten

A „fegyveres nem állami szereplők” kifejezés igen összetett fogalmat takar: különböző nézőpontok mentén több definíciós lehetőség is kínálkozik rá (Aydinli, 2015, 424–444. o.). Leegyszerűsítve ezek a szerveződések olyan fegyveres csoportok, amelyek a politikai céljaik elérése érdekében az államokon kívül működve képesek az erőszak sikeres alkalmazására. A közös jellemvonásaik között (Ali, 2020, 71–73. o.) először is a szervezettségüket említhetjük: saját névvel, szervezeti felépítéssel, toborzási mintával, vezetési stílussal, döntési dinamikával rendelkeznek. Másodsor, e csoportok az állami intézményeken, a hivatalos védelmi-biztonsági szerveken kívül működnek, veszik át az ellenőrzést a földrajzi területek és egyes társadalmi csoportok felett,

adott esetben pedig az állam feladatait is gyakorolják. Harmadszor, a politikai, gazdasági, társadalmi céljaik megvalósítása érdekében szisztematikus erőszakot alkalmaznak, amely a természetét tekintve irreguláris és nem konvencionális – sokszor brutális. Azonban az „alakulatok” összetartásához, az erőszak igazolásához, illetve a megszerzett autoritás társadalmi legitimálásához szükség van bizonyos „hitrendszerekre”, értékekre, normákra és ideológiákra, amelyek konstruálhatják, fenntarthatják és mozgósíthatják a helyi identitásokat – azaz biztosíthatják a morális és materiális támogatásokat (Yeşiltaş és Kardaş, 2018, 3–6. o.). Negyedszer, bizonyos mértékű működési és pénzügyi autonómiával rendelkeznek, emellett igyekeznek a nemzetközi közöniséget mozgósítani és szövetségeket alkotni, ezáltal elismerést, támogatást és védelmezést garantáló külföldi partnereket szerezni. A határokon átívelő vallási, etnikai, törzsi kapcsolatok következményeként és a szükséges hadianyag-utánpótlás megszervezésének eredményeként bizonyos belső vagy külső állami kötődéssel is rendelkeznek (Ali, 2020, 71. o.).

A fegyveres nem állami szereplők azonban a közös „definíciós” alapjegyek ellenére rendkívül sokféle formában működnek. Különbözhetnek egymástól az identitás, az ideológia, a cél, a stratégia, a taktika, a területi gondolkodás, a szervezeti felépítés, a döntéshozatal, a parancsnoklás, az emberi és anyagi utánpótlás, illetve a külső kapcsolatok tekintetében is (Zohar, 2016, 423–450. o.). Bizonyos szervezeteket a vallási és ideológiai kötelék, másokat az etnikai és törzsi származás fogja össze (lásd pl. a síita népi milíciákat és a kurd paramilitáris erőket). Egyes szereplők a lokális (belpolitikai) folyamatok befolyásolására törekednek, mások inkább a regionális/globális (nemzetközi) szintéren próbálnak megjelenni (pl. a palesztin Hamász „odahaza” tevékenykedik, míg az Iszlám Állam határokon átívelő hálózatba szerveződik). Vannak olyan csoportosulások, amelyek a központi kormányzat, a regnáló vezetés megdöntéséért küzdenek (lásd a húsz mozgalomnak a Hádi-kormányzattal szembeni küzdelmét Jemenben), míg a többiek az állami intézményekkel együttműködve igyekeznek fenntartani a hatalmi berendezkedést (pl. az Aszad-rezsimet támogató milíciák

Szíriában). Némelyek decentralizáltan működnek, a többségben viszont hierarchia érvényesül (lásd pl. az al-Káida hálózatát, illetve a kurdok szervezettségét). Egyesek önerőre támaszkodnak, mások erősen függenek a külső támogatóiktól (az előbbire a Hezbollah, az utóbbira a Nuszra Front lehet jó példa). E militáns szerveződések a katonai képességeik, a pénzügyi lehetőségeik, a harcéri tapasztalataik, a technológiai eszközeik, valamint a társadalmi beágyazottságuk tekintetében is eltérhetnek egymástól (Yeşiltaş és Kardaş, 2018, 6–10. o.).

A Közel-Keleten a sok-sok szempontot és szereplőt figyelembe véve a fegyveres nem állami szereplők négy fő modelljét lehet megkülönböztetni – a kategóriák között természetesen lehetnek átfedések, egyes csoportok (pl. az Iszlám Állam) több típusnak is megfelelhettek (Ali, 2020, 73–78. o.). A „hibrid szervezetek” többféle állami feladatkörrel és karakterjeggyel rendelkeznek, és nemcsak fegyveres küzdelmet folytatnak, hanem adminisztratív gépezeteket, politikai mozgalmakat, gazdasági vállalkozásokat és vallási alapítványokat is működtetnek, azaz fontos és összetett entitásokként vannak jelen a hétköznapokban (pl. a libanoni Hezbollah vagy a palesztin Hamász). Az „iszlamista-dzsihadista” mozgalmak, amelyek igen elterjedtek és komoly történelmi múltra tekintenek vissza, a vallási ideológia (szalafita nézetek) mentén szerveződnek, s lehetnek az adott állam határain belül tevékenykedő csoportok (pl. a Nuszra Front Szíriában) vagy igazi nemzetközi hálózatok (pl. az al-Káida „leányvállalatai” a Közel-Keleten és Észak-Afrikában). A fegyveres és a paramilitáris csoportok alapvetően adott területekre (pl. fontos nyersanyaglelőhelyek és infrastrukturális létesítmények megszerzésére, illetve a független államiság területi hátországának a kiépítésére) összpontosítanak. Végül, de nem utolsósorban, a vallási, etnikai és törzsi milíciák az állami keretek meggyengülésével, a helyi identitások felerősödésével (a társadalmi viszonyok és jellemzők figyelembevételével) játszanak fontos szerepet az egyes hadszíntereken – lásd a törzsi struktúra jelentőségét Líbiában és Jemenben (Adebahr, Berti, Eljarh és Kausch, 2016).

A közel-keleti fegyveres nem állami szereplők „története” meszsziire és mélyre nyúlik vissza, a megjelenésük és a megerősödésük

számtalan faktor és folyamat eredménye. Először is, mivel a közel-keleti és észak-afrikai régió társadalmilag nagyon összetett, a népesség az etnikai, vallási, törzsi és ideológiai törésvonalak mentén rendkívül tagolt; a komplex identitások miatt a gyakorlatban minden tágabb közösségépítő kísérlet csak nehézkesen valósítható meg. A területiségen alapuló vesztfáliai modell a Közel-Kelet politikai fejlődésétől idegen, hiszen ott mindig a helyi szolidaritások és a többnemzetiségű birodalmak játszottak meghatározó szerepet, és a modern állami keretek kívülről kikényszerített fejlődés, mesterséges meghatározás, valamint szűk körű politikai megállapodás következményeként jöttek létre – ezért mind a mai napig nagyon sérülékenyek, és nem feltétlenül fedik le a vesztfáliai állam funkcióit (N. Rózsa, 2018, 16–34. o.).

Másodszor, a függetlenség megszerzését követően olyan diktatórikus rendszerek alakultak ki, amelyek nem képviselték a társadalom többségét – épp ellenkezőleg: szélesebb rétegeket zártak ki a döntések alakításából, így a mozgalmi korszakot követően számos esetben zártabb rezsimek jöttek létre. Az elnyomó intézkedések nem csupán a rendszerek legitimitását ásták alá, hanem folyamatosan kitermelték a rezsimellenes szereplőket, és megerősítették a központi kormányzattal szembeni (szeparatista) törekvéseket is (Polese és Santini, 2018, 379–390. o.). A diktatúrák természetének és működésének hozadéaként meghatározó lett a nepotizmus, a mindent átható korrupció, a korántsem hatékony, ám túlburjánzó bürokrácia, valamint a rosszul meghozott/végrehajtott szakpolitikai döntések – e hibák és hiányosságok pedig a hivatalos állami struktúrák kiüresedéséhez és a speciális félállami entitások megszerveződéséhez vezettek. Mindezt számos strukturális hiba is erősítette, így például a territorialitás kérdésének a megválaszolatlansága vagy éppen a posztkoloniális államstruktúra és gazdaságszerkezet érintetlenül hagyása (Sluglett és Kattan, 2019, 2–6. o.).

Harmadszor, a „külvilágnak” is roppant fontos szerepe volt a fegyveres nem állami szereplők létrejöttében. Érdeemes megemlíteni többek közt az amerikai–szovjet hidegháborús versengést – amely lényegében lehetőséget és támogatást biztosított az állammal szemben harcoló

csoporthoz megszületéséhez –, illetve a későbbi amerikai katonai intervenciókat (rezsimváltásokat), amelyek egyfajta kiindulási alapot teremtettek a különféle lázadó csoportok megszerveződéséhez (lásd pl. a Szaddám Huszein utáni iraki helyzetet).

Ugyanígy figyelembe kell venni a regionális kontextust is, a Közel-Kelet anarchikus természetét, a szereplők közti folyamatos hatalmi versengést, a térség átformálására irányuló törekvést, amelyben lényeges szerepe van az állami szint alatti csoportosulások segélyezésének – hiszen a szemben álló felek a közvetlen konfrontáció elkerülése érdekében alapvetően helyettesekkel folytatott, nem hagyományos háborút vívtak/vívnak (Kausch, 2017, 36–47. o.).

Az „arab tavasz” óta eltelt tíz évben megsokszorozódott a fegyveres nem állami szerveződések száma a Közel-Keleten és Észak-Afrikában, ami tulajdonképpen az állami keretek/képességek meggyengülésével, a polgárháborúk kirobbanásával és elmélyülésével, az új típusú autoriter vezetési technikák megjelenésével, a regionális hatalmi versengés intenzitásának az erősödésével, valamint a taktikai és technológiai fejlődéssel függ össze (Yeşiltaş és Kardaş, 2018, 10–14. o.). Az arab forradalmakat követően több országban is összeomlott a kormányzat, illetve komolyan sérült a központi autoritás (egyfajta „államvákuum” alakult ki), az egyre véresebb belharcok és a mind határozottabbá vált „állam alatti” identitások pedig ideális terepet teremtettek a fegyveres nem állami szereplők felemelkedéséhez (Durac, 2015, 37–41. o.).

Ezt a folyamatot tovább erősítette, hogy egyes állami vezetések a strukturális gyengeségeik, politikai lehetőségeik, illetve stratégiai előnyeik felmérése után igyekeztek kooptálni a nem állami szerveződésekkel – így például a területek feletti ellenőrzés megtartása vagy a politikai ellenzék félreállítása érdekében a védelmi és rezsimbiztonsági feladatköröket a különféle fegyveres csoportoknak adták át, vagy éppen azokat vonták be az állami fegyveres erők kötelékébe. Ezzel egyfajta „hibrid partnerség” formálódott (Szalai, 2020, 67–71. o.). Mindemellett az elmúlt évtizedben zajlott szaúdi–iráni „hidegháborús” rivalizálás során jelentősen felerősödött rijádi és teheráni vezeték egyaránt a közvetlen konfrontáció elkerülésére, ugyanakkor minden

fontosabb hadszíntéren aktívabb megjelenésre, az ellenlábasa gyengítésére és az érdekei érvényesítésére törekszik, ezáltal tulajdonképpen biztos szponzorként garantálják a fegyveres nem állami partnerek további működését, s így egyfajta „funkcionális kapcsolódás” jött létre (Santini, 2017, 101–107. o.).

A regionális vizsgálódásnál számításba kell venni a globális hatalmi rivalizálást is, így például az orosz–amerikai szembenállás kiújulását (pl. a szíriai polgárháború kapcsán) vagy az amerikai–kínai versengés megjelenését (pl. a Perzsa-öböl térségében). A nem állami szereplők megerősödése kapcsán a gazdasági tényezőket sem lehet figyelmen kívül hagyni: az államok szétesésével egyes fegyveres aktorok szereztek ellenőrzést a stratégiai nyersanyagforrásokban gazdag területek felett, ami pénzügyi stabilitást, szervezethez, fenntarthatóságot eredményezett (pl. a líbiai konfliktusban). Végül, de nem utolsósorban, meg lehet említeni a taktikai változtatásokat és a technológiai újításokat is, így például az aszimmetrikus képességeknek a modern hadviselésben való jelentőségét, valamint a kommunikációs-információs eszközöknek az identitáskötelékek megszervezésében betöltött szerepét.

A fegyveres nem állami szereplők tehát lokális, regionális és globális szinten egyaránt komoly kihívásokat generálnak (Sluglett és Kattan, 2019, 1–2. o.): gyengítik a közel-keleti állami struktúrákat, támadják vagy éppen „függőségbe” kényszerítik a kormányzatokat, az erőszakos küzdelmükkel még jobban kiélezik a társadalmi törésvonalakat, az etnikai és vallási ellentéteket, az erőforrások lekötésével pedig mélyítik a gazdasági-pénzügyi válságokat is. Lényegében újratermelik a polgárháborús helyzeteket, a problémás állami intézményeket, az igazságtalan társadalmi szerkezeteket, s mindemellett számtalan súlyos humanitárius és környezeti kihívást teremtenek. A regionális biztonsági komplexum dinamikáját is befolyásolják, amennyiben szövetségi hálózatokat építve és határon túli szerepeket vállalva alakítják (vagy felborítják) az érzékeny hatalmi egyensúlyt (Arany, N. Rózsa és Szalai, 2016, 139–164. o.). A szaúdi–iráni hidegháborúban formálódó szövetségek alapját a fegyveres nem állami szereplők alkotják, amelyek

nemcsak „proxykként” vannak jelen a konfliktusokban, hanem sokkal inkább egyfajta koalícióformálóként vesznek részt a folyamatokban (ez a regionális hatalmi versengés tulajdonképpen alulról szerveződik) (Gause, 2014, 8–12. o.). A globalizációs folyamat és a kommunikációs forradalom „sötét oldalának” a kihasználásával ráadásul képesek távolabbi „soft” célpontok támadására, elszánt követők és támogatók toborzására, illetve („újfajta”) terrorista cselekmények inspirálására is – a Fülöp-szigetektől Franciaországig (Yeşiltaş és Kardaş, 2018, 4. o.).

A fegyveres nem állami szereplők nemcsak számos fenyegetést jelentenek, hanem komoly fejtörést is okoznak, mivel nehéz őket kezelni – felszámolni vagy éppen integrálni (Ali, 2020, 79–80. o.). Az al-Káida és az Iszlám Állam példája jól szemlélteti, hogy katonailag meg lehet törni ugyan, de politikailag és társadalmilag nagyon nehéz visszaszorítani ezeket a szerveződéseket (és gondolkodásokat), különösen, hogy az „arab tavaszt” kiváltó és az amerikai intervenciókat övező problémákat továbbra sem sikerült kellőképpen orvosolni. A jelentős társadalmi egyenlőtlenségek és igazságtalanságok, illetve az állami és intézményi gyengeségek megfelelő táptalajt biztosítanak a különféle radikális mozgalmaknak.

A militáns nem állami csoportoknak a hivatalos intézményrendszerbe történő beemelése sem tűnik egyszerű feladatnak, hiszen a különleges pozícióik és relációik következtében a védelmi struktúrákba illeszkedve is megőrizhetik a működési-szerveződési függetlenségüket, ráadásul az etnikai vagy vallási alapon szerveződő fegyveres milíciák integrációja a kulturális feszültségeket áttemelheti a nemzeti hadseregekbe is (lásd pl. Irak vagy Afganisztán esetét). A velük való együttélés különösen nehéz az adott állam számára, hiszen a fegyveres egységek az erőszak-monopóliumuk birtokában különleges és rendkívül előnyös pozícióban vannak a belpolitikai ellenfelekkel szemben, továbbá az állami külpolitikától eltérő (annak ellentmondó) akciókat is végre tudnak hajtani (a libanoni politikai krízis például tulajdonképpen a mai napig a Hezbollah be nem szolgáltatott fegyveréről szól) (Khatib, 2021, 3–5. o.).

Összességében kijelenthető, hogy a fegyveres nem állami szereplők megkerülhetetlen játékosok a közel-keleti folyamatokban, erőszakos akcióikkal, funkcionális szervezettségükkel, a földrajzi terület ellenőrzésével, valamint a külföldi kapcsolataikkal rendkívül izgalmas és roppant befolyásos aktoroknak számítanak a szűkebb és tágabb erőterben. A társadalmi jellemzők, az intézményi gyengeségek, a kontextuális kihívások, továbbá a geopolitikai versengések mind-mind arra utalnak, hogy hosszabb távon is számolni kell e szerveződéseknek a regionális dinamikát alakító szerepével. Tulajdonképpen egyfajta „hibridizáció” figyelhető meg a közel-keleti térségben: a hagyományos állami és a fegyveres nem állami szereplők egymással versengve, ugyanakkor együttműködve alakítják a régió biztonsági, politikai és társadalmi folyamatait.

Nem állami szereplők az Iráni Iszlám Köztársaság stratégiájában

Az Iráni Iszlám Köztársaság biztonsági stratégiájában kulcsszerepe van a különféle nem állami szereplőkkel kiépített kapcsolatrendszernek. Ez egyrészt a közel-keleti játéktér fő jellemzőivel, a régió konfliktusosságával (a vákuumhelyzetekkel) van összefüggésben, másrészt viszont számos politikai tényező és történelmi folyamat eredménye: a földrajzi adottságok, a gazdasági képességek, a társadalmi jellemzők, a transznacionális kulturális kötelékek, a forradalmi elvek, a síita vallási narratívák, a regionális hatalmi ambíciók, a területvédelmi megfontolások, a nem hagyományos taktikák, valamint a korlátozott államközi viszonyok mind-mind fontos szerepet játszanak e nem állami kapcsolatok kiépítésében és működtetésében.

Irán történetében a nem állami szereplőkkel való együttműködés, a fegyveres milíciákra és a lázadó csapatokra való támaszkodás nem új keletű jelenség. E hagyomány egészen az 1950-es évekig vezethető vissza: Mohamed Reza Pahlavi sah „birodalmi Iránjában” az extraterritoriális aktorok lényeges szerepet játszottak az érzékelt fenyegetések ellensúlyozásában, illetve a térségbeli ellenfelek meggyengítésében (a Pahlavi-dinasztia regionális hatalmi ambícióit

az Amerikai Egyesült Államok határozottan támogatta). Az uralkodó a fegyveres nem állami csoportokat pénzzel, fegyverrel és kiképzéssel támogatta, adott esetben a vallási kötődéseket is kihasználta, és így akarta megakadályozni a baloldali és/vagy arab nasszerista erők nemzetközi térnyerését (ún. „zöld terv”), illetve a kurdok különféle szerveződéseinek a felkarolásával igyekezett ellehetetleníteni bagdadi ellenlábását a területi-hatalmi viták feloldása során (Ataie, 2021, 1–7. o.). A sah idején Iránnak fontos szerepe volt a Szovjetunió feltartóztatásában, az antikommunista fegyveres csoportok segélyezésében is.

A nem állami szereplők jelenléte az 1979-es forradalom (és az azt követő iraki–iráni háború) kapcsán is megfigyelhető volt: a vallási elitből sokan palesztin kiképzőtáborokban kaptak katonai felkészítést, illetve szereztek harci tapasztalatokat és kötődtek hosszú távú ideológiai barátságokat (a forradalmi elit több tagja Libanonban lelt menedékre a sah titkosrendőrsége előtt, ahol már a polgárháború ki-robbanása előtt fontos politikai szerepet vállaltak, és részt vettek az elnyomott síita kisebbség megszervezésében). A nem állami szereplők és az informális kötelékek az iszlám forradalom győzelmét követően kialakított politikai-hatalmi berendezkedésben is komoly szerephez jutottak. Számtalan „félállami segédstruktúrát” hoztak létre – többek között a Forradalmi Gárda speciális egységét, a Qudsz Erőket –, amelyekkel a hivatalos állami struktúrák mellett (egyfajta párhuzamos külpolitikát folytatva) a nem állami kapcsolatokat kívánták alakítani, valamint a lázadó fegyveres csoportok támogatását menedzselni, tulajdonképpen a „forradalom exportálását” biztosító ellenzéki mozgalmakat (pl. a Szaddám Huszein uralmával szemben álló síita csoportok militáns szárnyait) megszervezni (Riazaty, 2016, 226–231. o.). Ez a csapat ma is jelen van a főbb – Iránon kívüli – hadszíntereken, kiképzí és felfegyverzi a helyi erőket, adott esetben pedig a parancsnokai közvetlenül irányítják a hadműveleteket (Esfandiari, 2020).

Az Iráni Iszlám Köztársaság ugyanazon okokból használja e nem állami játékosokat, mint az előző rendszer tette: a rezsimbiztonsági megfontolások mellett elsősorban a regionális erőterben akar pozíciókat szerezni, illetve azokat megtartani és tovább bővíteni.

A forradalom eredményeként két új elem segítette és erősítette ezt a transznacionális hálózatépítő stratégiát. Egyrészt a síita iszlám, amely egyfajta keretrendszerként teremtett a kapcsolatépítéshez: Teherán a vallási elveket, emóciókat, jelképeket, történeteket és tanításokat felhasználásával képes legitimálni a nemzetközi lépéseit, mozgósítani a szövetségeseit, valamint megbízható és elkötelezett harcosokat verbuválni, nem utolsósorban pedig közös narratívát (stratégiai célokat és biztonsági fenyegetéseket) alkotni, ami összefogja és egyben tartja e nem állami kötelekeket (Soltaninejad, 2019, 721–727. o.). Így például Irán a „síita univerzum” közepének tekinti magát, és arra hivatkozva avatkozik be Szíriában; a Szajjida Zeinab mecset, a damaszkuszi „szent” sír megvédésének hívószavával mobilizálja a partnereit; és az idegen megszálló erők elleni fegyveres küzdelem jegyében toboroz síita zsoldos sereget (Ahmadian és Mohseni, 2019, 344–348. o.). Teherán a nem állami relációk megszervezésekor a síita ellenzékiiség több évszázados szellemi (és érzelmi) hagyományára építhet, illetve a múlt század végén kötetett praktikus ellenzéki kooperációkat is felhasználhatja (lásd pl. a Szaddám-ellenes kötelekeket Irakban) (Bajoghli, 2019). Meg kell jegyezni, hogy az 1979-es „iszlám” forradalomban Ruhollah Khomeini ajatollah igyekezett túllépni a „szektás” jellegen, megpróbálta szélesebb körben inspirálni és szervezni a különféle iszlám mozgalmakat.

Másrészt az új forradalmi világnézet elősegítette a nem állami relációk kiépítését, a forradalmi Irán a „se nem Kelet, se nem Nyugat” külpolitikájával (a hidegháborús kontextusban) az igazságtalan világrendet kérdőjelezte meg, kötelezettségként határozta meg az „elnyomottak” (palesztinok) megsegítését, az új rezsim kezdettől fogva igyekezett minden szabadságharcos mozgalmat felkarolni, a felforgató tevékenységüket bőkezűen szponzorálni (Posch, 2013, 14–17. o.). A síita vallási elvek és az egyfajta forradalmi világnézet-ellenességen alapuló ideológiai célkitűzések kombinálásával az Iráni Iszlám Köztársaság olyan „köttönyagra” tett szert, amellyel lehetősége nyílt a forradalom valódi „exportálására”, a határokon és nációkon átívelő, szerteágazó és időtálló nem állami viszonyrendszerek létrehozására és működtetésére (Katz, 2018).

A fegyveres nem állami szereplőkkel való együttműködés a politikai és a vallási elvek mellett jól illeszkedik a biztonsági megfontolásokhoz, így a stratégiai koncepcióban megfogalmazott „aktív elrettentéshez” (regionális erőketítéshez) is. Egyrészt Irán igyekszik szélesebb hálózatot kialakítani, amelyre támaszkodva „proxyháborúkat” vívhat a közel-keleti ütközőzónákban, s ezáltal egyfajta preventív lépésként, „előretolt védelemként” távol tarthatja a konfliktusokat és az ellenségeit a határaitól. Ahogyan a forradalmi vezetésben mondják: „Most a biztonságunk szempontjából Szíria sokkal fontosabb, mint az olajban gazdag déli Khuzesztán tartományunk.” (Ostovar, 2019, 176–177. o.) Másrészt Teherán olyan stratégiai mélység kialakítására törekszik, amely nem csupán a szárazföldi összeköttetést biztosítja Irán és az egyes proxyháborús területek között, de alkalmas lehet az ellenséges erők elleni offenzív hadműveletekre is (pl. a szíriai területekről nemcsak Libanon könnyen elérhető, hanem közvetlenül Izraelre is csapást lehet mérni) (Behraves, 2020, 5–9. o.). Végezetül, Teherán hosszabb távon egyfajta „iráni Monroe-elvet” hirdet: a regionális pozíciók-réliciók megerősítésével próbálja folyamatosan az USA tudtára adni, hogy nincs szükség annak katonai erejére a Perzsa-öböl térségében (lásd pl. az iraki fegyveres milíciáknak az amerikai érdekeltségek ellen végrehajtott akcióit), hanem a regionális hatalmi szereplőknek kell alakítaniuk a helyi biztonsági folyamatokat (ezzel együtt a regionális hatalmiságra irányuló törekvéseit is kifejezi). Egyúttal elutasítja a washingtoni demokratizációs törekvéseket, a politikai számonkéréseket, amelyeket az iszlám köztársasági rendszerre nézve biztonsági fenyegetésnek tekint (félelem a „bársonyos forradalomtól”) (Gardner, 2019).

A nem állami viszonyrendszer tökéletesen alkalmas az aszimmetrikus hadviselésre, a jól kalibrált erőszak-alkalmazásra, a stratégiai kifárasztásra vagy éppen a pszichológiai megfélemlítésre. Ugyanakkor Irán közel 200 éve nem indított háborút, és Teherán a nyílt konfliktusokat most is nagyon el akarja kerülni – az Iráni Iszlám Köztársaság érdekeinek sokkal inkább megfelel ez a fajta „távolsági” haremmodor. Habár a nemzetközi és az egyoldalú amerikai szankciók miatt (Csicsmann, 2021) Iránnak továbbra is viszonylag korlátozott a diplomáciai mozgáster, szűk az államközi kapcsolatrendszere, a nem

állami kötelekeinek köszönhetően azonban a térség szinte valamennyi fontosabb konfliktusában és kérdésében számolni kell vele, ami jól mutatja a regionális pozícióját és a Nyugattól való függetlenségét is.

Teherán olvasatában az erőszakos nem állami szerveződésekkel való együttműködés számos további praktikus előnnyel is jár. Először is, általuk ellensúlyozni tudja a gyenge hagyományos katonai képességeit és az anyagi-pénzügyi hiányosságait. A már meglévő és működő helyi erőkre való támaszkodás (azaz, hogy nem kell új szervezetet alapítani), a csupán korlátozott jelenlét szüksége, a biztonsági és a védelmi feladatok kiszervezése igencsak olcsó megoldás (alacsony a „tranzakciós költség”), mindemellett kellőképpen hatékony taktikai lépés is (nem kell nagy erőket lekötteni, a kisebb egységeket pedig sokkal könnyebb átvezényelni). Ráadásul a kiképzésre, felszerelésre, illetve stratégiai tanácsadásra szorítkozó fenntarthatóbb együttműködést lehet kiépíteni, a decentralizált megközelítés a helyi szereplők társadalmi támogatottságát és azok együttműködési készségét erősíti, így hosszabb távú jelenlétet teremthet (Clausen, 2020, 1–2. o.).

Másodszor, a különböző militáns csoportok felhasználásával úgy képes az ellenlábasaikat (közvetetten) gyengíteni-támadni, hogy maga a kellő távolságot megőrzi, így a saját felelősségét el tudja homályosítani, s a közvetlen konfrontációt elkerülni – erre jó példát jelentenek a húsz évi lázadók akciói Jemenben, illetve az olajfinomító ipari létesítmény elleni rakétatámadás Szaúd-Arábiában (Kirkpatrick, 2019). Harmadszor, e nem állami szerveződések alkalmazásával nemcsak az érintettségét tagadhatja, de csökkentheti a külföldi kalandozások kellemetlen belpolitikai (társadalmi és gazdasági) hatásait is (lásd az afganisztáni-pakisztáni zsoldosoknak a veszteségek minimalizálása érdekében történő bevetését az egyes hadszíntereken) (Majidyar, 2017).

Végül, mindent egybevetve (és az utóbbi háborús évek bizonyítékai alapján), e nem állami partnerek komoly harctéri tapasztalattal bírnak a kihívásokkal teli hegyvidéki, sivatagi és városi hadviselésben. Ráadásul a közös stratégiai célok elérése érdekében a határon átívelően is jól együtt tudnak működni, képesek az expedíciós erőkkel a közel-keleti konfliktusokban megjelenni és egymással

vállvetve harcolni – lásd az iraki Aszáb Ahl al-Haqqnak a libanoni Hezbollahhoz történt csatlakozását annak az Izrael ellen folytatott harcában (Katz, 2018, 1–8. o.).

Mindezek a nem állami csoportokban rejlő lehetőségek a korábbiaknál sokkal magabiztosabb, offenzívabb és rugalmasabb iráni pozíciót tesznek lehetővé.

A militáns nem állami szereplőkre támaszkodó taktika komoly eredményekkel kecsegtet, és Irán „nyeresre áll” számos hadszíntéren, ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni azokat a problémákat-fenyegetéseket sem, amelyekkel ez a haremmodor hosszabb távon járhat. Az eltúlzott regionális szerepvállalás még inkább megerősítheti azt a washingtoni percepciót, hogy Teheránt nyomás alatt kell tartani, mindez pedig széles körű szankcionálást, kiterjedt hírszerzési megfigyelést és adott esetben célzott katonai fellépést válthat ki – pl. a Szolejmáni-gyilkosság határozott válaszlépés volt az iraki milíciáknak az amerikai célpontok elleni akcióira (Ward, 2020). A milíciák összefogásához és a hadműveletek irányításához azonban professzionális vezetőre van szükség, ezért a Qudsz Erők parancsnokának elvesztése hatalmas érvágás a teheráni rezsimnek (*Middle East Institute*, 2020).

Ugyanakkor az Irán által kialakított militáns nem állami hálózat és aszimmetrikus katonai fenyegetés képes a törésvonalakon átívelő szövetségeket is létrehozni – erre nagyon jó példa az öbölmonarchiáknak és Izraelnek az elmúlt időszakban tapasztalt stratégiai közeledése (Abadi, 2019, 433–449. o.). Azt is látni kell ugyanakkor, hogy ezek a militáns kapcsolatok megterhelik a szomszédos államokkal ápolt viszonyokat, és sokat rontanak az Iszlám Köztársaságról alkotott vélekedéseken. Ezt mutatja, hogy a 2019 őszén Irakban kibontakozott tüntetéseken a már a Szaddám utáni időszakban szocializálódott, fiatal dél-iraki síiták a mindent uraló, korrupt iráni befolyással szemben emelték fel a szavukat – azaz lényegében az etnikai identitás elem fogalmazódott meg a vallással szemben (Rubin, 2019). Továbbá az Irán által támogatott helyi fegyveres milíciák önálló akciói (személyes törekvései) eszkalációhoz, nyílt konfliktushoz vezethetnek más, esetleg éppen ellenséges államokkal. Bár Teherán az ilyen kényelmetlen

esetektől ügyesen el tud határolódni, de még így is számolnia kell a következményekkel (lásd pl. a jemeni akciókat követő büntetőintézkedéseket) (Borger és Smith, 2017). Akár nyer, akár veszít az egyes harcmezőkön, Iránnak mindenképpen bizonytalansággal kell szembenéznie az adott országokban; a milíciákkal sikeresen lehet harcolni, területeket elfoglalni, azonban a politikában és a gazdaságban hatékonyan részt venni már korántsem olyan könnyű (Ostovar, 2019, 185–187. o.).

Végül, de nem utolsósorban, a regionális túlterjeszkedés komoly belpolitikai következményekkel járhat; a proxyhadviselés nem kerül ugyan sokba, a gazdasági nehézségek (lásd: Fórián-Szabó és Kovács, 2021) azonban próbára tehetik a rendszer legitimitását – ahogyan azt a 2019-es tüntetések is jól mutatták: „Ne Szíriára, hanem ránk figyeljete!” (Fassihi és Gladstone, 2019).

A nem állami kapcsolatrendszer sok szempontból kényszer szülte megoldás, ám egyben tudatos tervezés és hosszú építkezés eredménye is. A teheráni rezsim fáradtságos munkával hozta létre az „ellenállás tengelyét”, a militáns partnerek Libanontól Szírián át Jemenig terjedő hálózatát. Ez a transznacionális csoportosulás (amely elsősorban a hidegháborús értelemben vett forradalmiságon, nem pedig a síita vallási kapcsolaton alapszik) számos úton-módon szolgálja az iráni vezetés stratégiai céljait. Többek közt az Iráni Iszlám Köztársaság megjelenhet általuk a közel-keleti konfliktusokban, érvényre juttathatja az érdekeit, vagy legalábbis blokkolhatja az ellenségei törekvéseit, és – nem utolsósorban – meggyőző elrettentő erőt mutathat a rezsimet fenyegető külső (nagy)hatalmak felé. Ugyanakkor az eltúlzott militáns kapcsolatoknak, illetve a felforgató tevékenységeknek megvannak az árnyoldalai is, és azok (tovább) rombolják Teherán reputációját, a szomszédságban fenntartják az instabil helyzeteket, ezáltal pedig tulajdonképpen szűkítik az iráni vezetés regionális mozgásterét (Vatanka, 2018, 1–15. o.).

Nem állami szereplők a gyakorlatban – az „ellenállás tengelyének” bemutatása

Irán kiterjedt és meggyőző nem állami kapcsolatrendszert hozott létre maga körül, mindazonáltal ez a hálózat képlékeny és komplex: az „ellenállás tengelye” nem tekinthető konszolidálódott szövetségi rendszernek, mivel nincsenek írott egyezményeik, még kevésbé köbe vésett szabályaik, amelyek szorosan összefognák a szereplőket. Az együttműködés az emocionális és vallásos narratívák mentén szerveződik, a konstruált és vizionált ellenségképek ellen irányul, valójában azonban a viszonyrendszert az érdekek „szerencsés” egybeesése és a teheráni vezetés egyes taktikázása működteti. A szövetségben az Iráni Iszlám Köztársaság áll a középpontban, de Teherán nem irányítja vagy utasítja, sokkal inkább menedzseli és szervezi a sokszínű nem állami szereplőgárdát – tulajdonképpen rendkívül decentralizált és funkcionális együttműködési formulát alakítva ki a partnereivel (Katz, 2018, 4–6. o.).

Irán nem állami kapcsolatai dinamikus síkon mozognak, a helyi fegyveres csoportokkal való kooperáció mélysége és milyensége számos tényezőtől függ. Először is attól, hogy van-e a felek között komolyabb történelmi kapcsolódás, messzire nyúló társadalmi-politikai interakció és kiterjedt kulturális-vallási reláció. Másodszor, hogy létezik-e szorosabb ideológiai egyezés és kötődés, azaz az adott nem állami szereplő milyen szinten tud azonosulni az iszlám köztársaság koncepciójával, még inkább Ali Khamenei legfőbb vezető elvi és politikai iránymutatásával. Harmadszor, hogy van-e stratégiai együttműködés, a „játékosok” tudnak-e vállvetve küzdeni a regionális rend átalakítása és a biztonsági kihívások ellensúlyozása érdekében, vagy inkább csak a helyi konfliktusokra koncentrálnak. Negyedszer, a hatékonyság kérdése is lényeges: az adott kötelékek milyen költségekkel járnak, és főleg milyen kölcsönös politikai előnyszerzéssel kecsegtethetnek – a stabil háttország megteremtésével vagy csupán a zavarkeltés lehetőségével (International Institute of Strategic Studies, 2020, 1–7. o.). Számításba lehet venni még más faktorokat is, például a földrajzi távolságot, az

iráni stratégiai gondolkodás prioritási köreit, a nem állami partnerek intézményi szervezettségét, személyi kapcsolataik kiforrottságát, illetve az eszközeik milyenségét és a forrásaik mértékét. Ez utóbbi különösen fontos, hiszen meghatározhatja, hogy milyen szoros teheráni irányítás alatt működik az adott viszonyrendszer (Tabatabai, Martini és Wasser, 2019, 1–9. o.). E szempontok alapján a széles és színes iráni nem állami kapcsolatrendszerben szoros ideológiai szövetségest, stratégiai partnert, valamint „valódi” proxyszerveződést egyaránt találunk.

Az Iráni Iszlám Köztársaság által támogatott nem állami szereplők közül minden kétséget kizáróan a Hezbollahnak van a legnagyobb jelentősége: a teheráni vezetésnek a libanoni szervezet a legfontosabb és egyben a legszorosabb ideológiai szövetségese a közel-keleti játszmákban (Seliktar és Rezaei, 2020, 21–52. o.). Az Irán és Libanon közti társadalmi és vallási kötelékek évszázadokra nyúlnak vissza: a síita iszlám a dél-libanoni régióból „érkezett” Perzsiába a Szafavidadinasztia uralkodása idején, a 16. század elején (a vallás elterjedésében meghatározó szerepük volt a libanoni misszionáriusoknak), az 1970-es években pedig az iráni Qom városából mentek síita vallástudósok a vallási tanokat propagálni Libanonba (a helyi síita közösségek mobilizálásában is kulcsjelentőségük volt az iráni teológusoknak) (Chehabi, 2007, 1–49. o.). A többi nem állami aktorral ellentétben a Hezbollahot tulajdonképpen a teheráni vezetés hozta létre: az „Isten pártjának” megszervezéséhez a Forradalmi Gárda 1000–1500 katonája nyújtott segítséget, az iráni rezsim pedig lényegében azóta is komoly szerepet vállal a síita szervezet kiképzésében, felfegyverzésében, taktikai felkészítésében, valamint a pénzügyi segélyezésében (egyes becslések szerint évi 700–1000 millió dollárral támogatja a csoportot) (Williams, 2018). A Hezbollah az egykori gerillamozgalomból napjainkra Libanon egyik legerősebb és legbefolyásosabb szerveződése lett: a síita csoportnak meghatározó szerepe van a politikai, gazdasági és társadalmi alrendszerekben – mondhatni, igazi állam az államban (Byman, 2008).

Az Iráni Iszlám Köztársaság nemcsak paramilitáris kereteket alkotott, hanem egyben politikai és ideológiai sarokpontokat is „adott” a Hezbollah számára: a szervezet központi célkitűzése az iráni berendezkedéshez hasonló iszlám kormányzat kiépítése lett, a vezetői pedig nem egyszerűen politikai iránytűként, inkább egyfajta központi autoritásként is tekintenek a teheráni legfőbb vallási vezetésre (Feltman, 2019). Politikai pártként olyan hatalmi erővé változott (a szunnita és a keresztény erőközpontok mellett), amely képes ellenőrizni a gyenge állami berendezkedést, leküzdeni a rivális pártokat, alakítani a napi-rendi pontokat, valamint befolyásolni (vagy éppen blokkolni) az ország haladásának az irányát (Khatib, 2021, 5–12. o.). A Hezbollahnak jelenleg 12 képviselője van a 128 fős parlamentben, a Hűség az Ellenállási Blokkhoz (a szervezet politikai szárnya) a törvényhozás egyik legnagyobb frakcióját alkotja, a Március 8. koalíció tagjaként pedig kormányzati tisztségekkel is rendelkezik (Hubbard és Saad, 2018).

A síita szervezet emellett számtalan úton-módon van jelen az ország társadalmi „szövetében” (a népesség nagyjából 30 százalékát kitevő síiták körében). Így például a kiterjedt médiabirodalmán (köztük az *al-Manár* tévé- és az *al-Núr* rádiócsatornán) keresztül interpretálja és kommunikálja a fontos eseményeket, széles iskolarendszer fenntartásával alakítja az ideológiai nevelést, formálja a politikai gondolkodást, illetve különféle vallási alapítványok révén biztosítja a szociális ellátást és támogatást a rászoruló lakosságnak (Norton, 2007, 475–491. o.). Ezek a síita jótékonyági szerveződések – az iráni modellt követve – rendkívül kiterjedt vállalkozásokat működtetnek, amelyek az elmaradott vidéki (vagy háború sújtotta) területek infrastrukturális fejlesztésében (és rekonstrukciójában) kulcsszerepet játszanak, s ezzel építik a szervezet társadalmi népszerűségét és erősítik a politikai legitimitását (lásd pl. a Dzsihad al-Biná vallási alapítványnak a síita közösségekben folytatott segélyező és vidékfejlesztő tevékenységét) (Lob, 2019, 411–442. o.).

A Hezbollahnak a libanoni meghatározó erővé válása egyfajta stratégiai „hátszínját” biztosít az Iráni Iszlám Köztársaságnak a levantei régióban. A síita szerveződés a politikai, gazdasági és társadalmi

minták másolásával erősíti a teheráni rezsim támogatottságát, elősegíti annak hatalmi pozicionálását, és lehetőséget teremt a külkapcsolatainak alakítására is (pl. a nemzetközi szankciók megkerülésére). Fontos azonban megjegyezni, hogy a rendkívül bonyolult libanoni politikai erőterben a szunnita vallási szerveződések a saját tevékenységükkel hasonló társadalmi pozíciót biztosítanak az őket támogató arab államoknak is.

A Hezbollah megszervezésével a cél az volt, hogy a történelmi, vallási, érzelmi kapcsolatokra építve egyfajta stratégiai hídfőállást biztosítson a teheráni tervezés számára az Izraellel szembeni küzdelemben, továbbá a politikai erőszak különböző formái (pl. emberrablások és terrorcselekmények) révén minél nagyobb veszteséget okozzon a zsidó államnak és nyugati szövetségeseinek (Norton, 2018, 32–34. o.). A 2006-os izraeli-libanoni háború jól mutatta, hogy ez a fegyveres szerveződés milyen komoly aszimmetrikus katonai képességekkel rendelkezik, illetve képes önállóan és határozottan fellépni a saját érdekei védelmében. Az „arab tavasz” óta eltelt tíz évben pedig igazi regionális transznacionális milíciává terebélyesedett, a Közel-Kelet legerősebb és legütőképesebb nem állami szereplőjévé lett. Közvetlenül bekapcsolódik a határain túli konfliktusokba, külföldi expedíciós hadműveleteket hajt végre – többek között az Aszad-rezsim hatalomban tartása érdekében több ezer katonával van aktívan jelen a szomszédos Szíriában (részt vett az ellenzéki területek visszafoglalásában is) (Blanford, 2017, 7–10. o.). Habár egyeztet Teheránnal, az akcióit mégis önállóan hajtja végre, Kászem Szolejmáni halála óta pedig csak még inkább szélesedett a mozgástere.

A szervezet igazi „paramilitáris mentorként” egyre nagyobb szerepet játszik a szövetséges fegyveres erők kiképzésében, így a kezdetektől fogva orosz-lánrészt vállal az iraki népi milíciáknak a harcra való felkészítésében (újabbán a jemeni felkelőket is tanácsokkal látja el). Ahogyan azt az egyik parancsnoka megfogalmazta: „Már nem csak egy párt vagyunk, nemzetközivé váltunk... Mi vagyunk az az iskola, ahol minden szabadságvágyó ember tanulni akar” (Lewitt, 2021, 22. o.) Egyfajta „logisztikai központként” igen komoly pénzügyi és

infrastrukturális segítséget nyújt az „ellenállás tengelyének”, tulajdonképpen a teheráni vezetést tehermentesítve segít menedzselni a nem állami relációkat (például fegyverekkel, pénzzel, kapcsolatokkal), valamint biztos bejrúti menedékekkel támogatja a húsz lázadókat (Tabatabai és Clarke, 2019). Széles nemzetközi kapcsolatrendszerrel rendelkezik, számos csempészvállalkozást működtet, kiterjedt nemzetközi propagandatevékenységet folytat (Ázsiától Afrikán át Amerikáig képes akciókat végrehajtani). Teherán nézőpontjából a Hezbollah nem csupán politikai siker, hanem igazi stratégiai előny, megbízható és ügyes partner, amelyet abban az esetben, ha modern haditechnikával (új harci drónokkal) szereli fel, taktikai tervekkel támogatja meg, és beemeli a közel-keleti játékba, sikeresen fokozhatja az erőketelési képességét (International Institute of Strategic Studies, 2020, 82–84. o.).

Az Iráni Iszlám Köztársaság és a Hezbollah közti viszony közel négy évtized után is nagyon szorosnak–stabilnak tekinthető, ami a közös célok, érdekek, értékek, félelmek, normák, sikerek, tapasztalatok mellett leginkább négy tényező következménye:

- a Hezbollah széles körű autonómiát élvez, önállóan tevékenykedhet, mert Teherán tudatosan igyekszik távolságot tartani, hagyni, hogy a szervezet maga intézze az ügyeit (pl. a harcosok toborzását vagy az akciók megszervezését) és szabadon alakítsa ki az álláspontját a belpolitikai kérdésekben (pl. a politikai szerepvállalás ügyében vagy az egyes szakpolitikai döntések során);
- a Hezbollah teljes ellenőrzést gyakorolhat a költségvetése felett, hiszen az iráni pénzügyi támogatások mellett számos saját bevételi forrással is rendelkezik (s azok hatékonyan és igen felelősségteljes felhasználására törekszik);
- az őszinte elkötelezettség és a szilárd bizalom (és persze a szoros vallási és ideológiai kötelékek) eredményeként a felek mindenkor tartózkodnak az önérdékkövető („opportunistá”) magatartástól: egyfajta rugalmasság jellemzi a szereplőket, a felmerülő vitás ügyekben pedig hosszú és kimerítő egyeztetéseket folytatnak (az együttműködésük rutinszerűvé és intézményesítetté vált);

- a geopolitikai érdekek, a biztonsági fenyegetések, a társadalmi törésvonalak és az államközi versengések egyaránt az Iráni Iszlám Köztársaság és a Hezbollah közti speciális viszonyrendszert erősítik (stabilizálják) – az elmúlt évtizedben a regionális instabilitás fokozódásával pedig még inkább felértékelődött a felek közötti együttműködés (Khan és Zhaoying, 2020, 101–123. o.).

Ugyanakkor, habár a Hezbollah sikeres transznacionális erővé vált az Iráni Iszlám Köztársaság oldalán, ez a kapcsolat nem egyoldalú: Teherán inkább használja, mintsem irányítja a libanoni félállami szerveződést. A siita szervezet nagyon sokat köszönhet az iráni forradalmi vezetésnek, de mára önálló szereplővé lépett elő a közel-keleti térségben: saját identitással, anyagi forrással, katonai eszközparkkal, vezetési hierarchiával és – nem utolsósorban – saját érdekrendszerrel rendelkezik (és azt láthatóan igyekszik is önállóan megvalósítani).

Irakban és Szíriában a népi milíciák lényegében proxypartnerként segítik Teherán elrettentő és erőketítő befolyásszerzését. Habár ma egyre nagyobb, „államibb” szerepük van, a biztonsági és politikai céljaik, materiális és spirituális forrásaik, illetve hadműveleti és hírszerzési támogatásaik tekintetében még mindig erősen függenek az iráni vezetéstől (Jones, 2019, 1–16. o.). E fegyveres csapatokat az Iráni Iszlám Köztársaság a baráti államok és reguláris hadseregek meggyengülése miatt kezdte el szervezni és támogatni, hogy így segítse a kormányzatokat az ellenzéki, illetve a radikális iszlamista erőkkal szembeni küzdelemben, az elveszített területeik visszaszerzésében. Ezek a milíciák alkalmasak a kurd önrendelkezési kezdeményezések letörésére, Washington térségbeli pozíciói és érdekeltségei meggyengítésére (célzott erőszak alkalmazására), illetve az iráni stratégiai mélység kiépítése érdekében egy „Libanonig érő szárazföldi korridor” formálására (Behraves, 2020, 9–11. o.).

Teherán hosszabb távra kíván berendezkedni, ezért megpróbál minél több helyi szerveződéssel kapcsolatot kialakítani, hogy bárki is kerül hatalomra (vagy netán megtörténne a területi szétesés), biztosan legyen olyan megbízható partnere, amely befolyást biztosíthat

az érdekei érvényesítéséhez (Lane, 2021). Irán komoly erővel van jelen az adott konfliktusokban (különösen Szíriában), de kellő távolságot igyekszik tartani, és inkább a háttérből kíván irányítani, és alapvetően a katonai kiképzésre, a taktikai tervezésre és a személyi kötelékek kialakítására akar összpontosítani. A megszerzett pozíciói megőrzése érdekében a nem állami partnereit a konszolidáció során is igyekszik felhasználni: egyfelől megpróbálja a miliciákat politikai erővé alakítani (pártok, választási koalíciók létrehozásával intézményesíteni a társadalmi támogatottságát), másfelől megkísérli a fegyveres csapatoknak a biztonsági intézményrendszerbe történő integrálódását kihasználni (a kulcsfontosságú belbiztonsági-titkosszolgálati szervezetekbe ültetett megbízható emberei révén biztosítani a politikai befolyását) (Felbab–Brown és Haddad, 2020, 30–65. o.).

A sok milícia közül érdemes megemlíteni a Katá'ib Hezbollah nevű szerveződést, amely az Iráni Iszlám Köztársaság leglényegesebb patronáltja Irakban. A csoportot nagyon szoros ideológiai szálak fűzik Teheránhoz: a legjelentősebb iraki síita vallástudóssal, Ali Szisztáni nagyajattollahal szemben a teheráni vallási vezetéshez lojális, és az iráni politikai modellt másolja, és ugyanolyan vehemensen támadja Washingtonot, mint Irán. Ráadásul nemcsak komoly (tízezer fős) katonai erővel bír, hanem fontos politikaformáló képességgel is rendelkezik (a 2018-as választáson a Fatah-koalíció tagjaként parlamenti képviselőre tett szert) (Majidyar, 2018).

Az iráni regionális biztonsági-hatalmi törekvésekben a jemeni hűszi felkelőkkel (*Anszár Allah*) való kapcsolat az érdekek egybeesésének eredményeként, egyfajta *ad hoc* szövetségként jött létre, mára azonban komplexebb és kiterjedtebb stratégiai partnerséggé fejlődött (International Institute of Strategic Studies, 2020, 159–178. o.). Irán a hűszi lázadók egyre határozottabb támogatásával Szaúd-Arábia közvetlen szomszédságában igyekszik zavart kelteni, kellően lekötni Rijád erejét és figyelmét, költséges háborúba kényszeríteni és más konfliktusokban gyengíteni annak befolyásoló képességét. Továbbá megpróbálja megvetni a lábát a Báb el-Mandeb-szorosban, hogy (retorikailag) fenyegetés alatt tarthassa a

kulesfontosságú tengeri kereskedelmi–szállítási útvonalakat, valamint bizonyíthassa a regionális nagyhatalomkénti kiterjedtségét (Juneau, 2021, 647–663. o.). Emellett a jemeni harcmező egyfajta kísérleti laboratóriumként is szolgál, ahol Irán a gyakorlatban teszteli az új és ütőképes haditechnikai eszközeit (lásd pl. a szaúdi célpontok ellen végrehajtott rakétatámadásokat) (International Institute of Strategic Studies, 2020, 159–178. o.). A húsz lázadók számára rendkívül fontos a teheráni támogatás, mivel nincs más megbízható partnerük, amely pénzzel és fegyverrel segítené a szaúdi hadsereggel szemben vívott küzdelmüket. Emellett bizonyos ideológiai sarokpontokban (az USA- és Izrael-ellenességben) és regionális célkitűzésekben (pl. az amerikai és a szaúdi pozíciók gyengítésében) is azonos véleményen vannak az iráni vezetéssel (Johnston, 2020, 51–72. o.).

Habár a felek között jól azonosíthatóak a konstruktív történelmi kötelékek és stratégiai érdekegyezések, azonban látni kell a vallási és ideológiai különbözőségeket is. Teherán népszerű ugyan a lázadók körében, de a húszik nem a tizenkettes dzsafirita irányzatot követik, mint Irán, hanem a síita iszlám egy másik, lényegesen kevesebb követővel rendelkező ágához tartoznak: zeiditák. Ráadásul míg az antiimperialista (antikolonialista) retorika vonzó a számukra, addig az iszlám köztársasági modell átvétele már egyáltalán nem célja a politikai–hatalmi törekvéseiknek (így nem tekintik a politikai vezetőjüknek Ali Khamenei ajatollahot, és nem követik az ideológiai iránymutatásait) (Kendall, 2017, 1–11. o.). Továbbá Jemen földrajzilag is távol van, mivel az iráni stratégiai gondolkodásban a szűkebb Perzsa-öböl és a levantei régió kap egyértelmű prioritást. Noha egyre mélyebb kooperáció figyelhető meg a húsz lázadók, a Hezbollah és Teherán között, a mozgalom mégsem kapcsolódott be látványosabban a szélesebb regionális hadműveletekbe (Seliktar és Rezaei, 2020, 220–229. o.). Összességében véve azonban az iráni vezetésnek előnyös a jemeni felkelőkkel kialakított viszonyrendszer, hiszen általuk minimális anyagi befektetéssel és csekély katonai jelenléttel is nagyon komoly stratégiai előnyökre tehet szert az Arab-félszigeten.

Az Iráni Iszlám Köztársaság a felsoroltakon kívül még számos nem állami kapcsolattal rendelkezik. Az egyik leglényegesebb a palesztin szerveződésekkel (pl. a Hamással és az Iszlám Dzsiháddal) ápoltt viszony, amely egyfelől Libanon mellett egy második frontot biztosít az Izrael elleni harcban, másfelől lehetőséget kínál, hogy Irán a közel-keleti törésvonalakon túllépve, szélesebb körű népszerűsége próbáljon szert tenni az arab és szunnita világban, továbbá egyfajta hadszínteret jelent, ahol a szélesebb regionális hatalmi versengésben a teheráni vezetés sikeresen pozicionálhatja magát az ellenlábasaival szemben (Brandenburg, 2010). Az „elnyomott palesztinok” ügyének felkarolása tulajdonképpen a kezdetektől fogva központi témája-eszköze a forradalmi külpolitikának, a vallási vezetés pénzzel és fegyverrel támogatja az említett mozgalmakat – elég megemlíteni a precízen kiépített fegyvercsempész-útvonalakat, illetve a helyi rakéta-összeszerelő üzemeket (Nissenbaum, Rasmussen és Faucon, 2021). Bár a narratívának a lényeges elemét adja, valójában csak „távoli” partnerségről van szó, hiszen Irán fegyveres erővel jelen a területen, ráadásul ezek a csoportok az Izrael-ellenességen túl a fontosabb regionális biztonsági ügyekben nem működnek szorosan együtt Teheránnal (pl. a szíriai polgárháborút attól eltérően értelmezik, és az Aszad-rezsim ellenzékével szimpatizálnak) (Vohra, 2021).

Teherán nem állami kapcsolatai közül érdemes még megemlíteni azokat a síita ellenzéki mozgalmakat is, amelyek az öbölmonarchiákban (pl. Bahreinben, Kuvaitban és Szaúd-Arábiában) működnek, és az adott kormányzatokat hivatottak „bosszantani”. Ezeknek komolyabb hatásuk nincsen, mivel a helyi körülmények, az államok relatív ereje és a teheráni vezetés rizikókerülő önmérséklete gátolja az aktív ténykedésüket (International Institute of Strategic Studies, 2020, 179–194. o.).

Összességében Teherán egyfajta költség-haszon számítás alapján, a kapcsolatok ideológiai, logisztikai, pénzügyi, politikai, stratégiai, illetve társadalmi dimenzióinak a számbavételével alakítja az aktuális nem állami viszonyrendszerét. Ennek megfelelően négy funkcionális együttműködési modellt, illetve annak megfelelő partnert lehet megfigyelni:

- a „célzók”, akik támadják-gyengítik az ellenfelek pozícióit (pl. az iraki síita népi milíciák);
- az „elrettentők”, akik megfélemlítik-bosszantják a rezsim regionális ellenségeit (pl. a húsz felkelők);
- a „stabilizálók”, akik fegyveres akcióikkal támogatják és segítik a szövetségek kialakítását (pl. a síita zsoldosseregek), valamint
- a „befolyásolók”, akik a formális állami politikai-biztonsági struktúrákba illeszkedve képviselik, illetve érvényesítik a teheráni érdeket (pl. a libanoni Hezbollah) (Tabatabai *et al.*, 2019, 9–19. o.).

Egy-egy nem állami szerveződés egyszerre több feladatot láthat el, a kitűzött teheráni célok és a regionális viszonyok alakulásának eredményeként pedig időről időre változhat és módosulhat a kooperációk természete és mélysége. Ezek a funkcionális és flexibilis nem állami kapcsolatok rendkívül változatos stratégiai tervezést és cselekvést tesznek lehetővé, s alkalmasak arra, hogy Teherán a céljait és a lehetőségeit szem előtt tartva alakíthassa a közel-keleti folyamatokat.

Befejező gondolatok

A Közel-Kelet karakterisztikájából adódóan, azaz a problémás politikai berendezkedések, a vallási és társadalmi ellentétek, a csillapíthatatlan hatalmi versengések, valamint a megoldhatatlan konfliktusok következményeként tovább folytatódik a térségben megfigyelhető „hibridizációs” trend, a nem állami szereplők térnyerése, a védelmi, szociális vagy éppen kulturális feladatok kiszerveződése. A vákuumhelyzetek feloldása, a jelenleg zajló szíriai és jemeni polgárháborúk békés lezárása, a politikai rendezés, a gazdasági újjáépítés, a társadalmi megbékélés, valamint a civil-katonai professzionalizálódás megvalósítása mind-mind nehéz feladatnak tűnik. A nem állami szereplők a decentralizált jellegük és a paramilitáris működésük következtében sok esetben inkább felerősítik, mint megoldják a meglévő feszültségeket. A regionális hidegháborút vívó Irán és Szaúd-Arábia szektariánus

narratívája szintén megnehezíti az érdemi és hosszú távú rendezést, ráadásul Afganisztán destabilizálódásával új front is nyílhat a viaskodásukban.

A jelenlegi közel-keleti helyzet alapján megállapítható, hogy az iráni stratégia sikeresnek bizonyul: a „militáns partnerei” által kínált nem hagyományos hadviselés, a konfliktusokban edződött milíciák közti kötelék, a harcéri és hadműveleti együttműködés komoly erőt biztosít Teheránnak, a fegyveres nem állami szereplők lokális megerősödése pedig politikai, társadalmi és gazdasági befolyásszerzést biztosíthat az iráni rezsimnek a konszolidációs és rekonstrukciós időszakban. Irán most kétségkívül magabiztosnak látszik, de a teheráni vezetésnek komoly nehézségekkel is szembe kell néznie. Egyrészt a taktika koncepcionális hibáival, többek között a szomszédos országokkal való kapcsolatok megromlásával, a konfliktusok eszkalálódásával vagy éppen a sokszínű szövetségi viszonyok gyengülésével. Másrészt szélesebb körű strukturális problémákkal is szembekerül, így például a szűkös pénzügyi keretekkel és az igencsak erodálódott társadalmi támogatással. Végül, de nem utolsósorban, az új biztonsági kihívások jelentkezése és a regionális környezet formálódása, valamint a külső nagyhatalmi szereplők érdekeinek és törekvéseinek a mindenkori alakulása is jelentősen befolyásolja Teherán lehetőségeit.

Irodalomjegyzék

- Abadi, Jacob (2019). Saudi Arabia's Rapprochement with Israel: The National Security Imperatives. *Middle Eastern Studies*, 55(3), 433–449.
- Adebahr, Cornelius, Berti, Benedetta, Eljarh, Mohamed és Kausch, Kristina (2016). Power Beyond the State: Non-State Actors in the Broader Southern Mediterranean. *Konrad Adenauer Stiftung*. A letöltés ideje: 2021. szeptember 10. <https://www.kas.de/en/web/poldimed/veranstaltungsberichte/detail/-/content/power-beyond-the-state-non-state-actors-in-the-broader-southern-mediterranean/>.

- Ahmadian, Hassan és Mohseni, Payam (2019). Iran's Syria Strategy: The Evolution of Deterrence. *International Affairs*, 95(2), 344–348.
- Ali, Hassanein (2020). Post-Arab Spring: The Arab World Between the Dilemma of the Nation-State and the Rise of Violent Non-State Actors. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 14(1), 68–83.
- Arany Anett, N. Rózsa Erzsébet és Szalai Máté (2016). *Az Iszlám Állam Kalifátusa: Az átalakuló Közel-Kelet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Ataie, Mohammad (2021). Continuity Despite Revolution: Iran's Support for Non-State Actors. *Brandeis University Crown Center for Middle East Studies*. A letöltés ideje: 2021. július 10. <https://www.brandeis.edu/crown/publications/middle-east-briefs/pdfs/101-200/mebl41.pdf>.
- Aydinli, Ersel (2015). Assessing Violent Non-State Actorness in Global Politics: A Framework for Analysis. *Cambridge Review of International Affairs*, 28(3), 424–444.
- Bajoghli, Narges (2019). The Hidden Sources of Iranian Strength. *Foreign Policy*. A letöltés ideje: 2021. szeptember 15. <https://foreignpolicy.com/2019/05/15/the-hidden-sources-of-iranian-strength>.
- Behravesht, Maysam (2020). Iran's Unconventional Alliance Network in the Middle East and Beyond. *Middle East Institute*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 15. <https://www.mei.edu/publications/irans-unconventional-alliance-network-middle-east-and-beyond>.
- Blanford, Nicholas (2017). Hezbollah's Evolution: From Lebanese Militia to Regional Player. *Middle East Institute*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 15. <https://www.mei.edu/publications/hezbollahs-evolution-lebanese-militia-regional-player>.
- Borger, Julian és Smith, David (2017). Trump Administration Imposes New Sanctions on Iran. *The Guardian*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 15. <https://www.theguardian.com/us-news/2017/feb/03/trump-administration-iran-sanctions>.
- Brandenburg, Rachel (2010). Iran and the Palestinians. *Iran Primer*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 15. <https://iranprimer.usip.org/resource/iran-and-palestinians>.
- Byman, Daniel L. (2008). Hezbollah: Most Powerful Political Movement in Lebanon. *Council on Foreign Relations*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 15. <https://web.archive.org/web/20130617010638/http://www.cfr.org/lebanon/hezbollah-most-powerful-political-movement-lebanon/pl6378?breadcrumb=%2F>.

- Chehabi, Houchang E. (2007). *Distant Relations: Iran and Lebanon in the Last 500 Years*. New York, NY: I.B. Tauris.
- Clausen, Maria-Louise (2020). Iran's Successful Transnational Network: Iranian Foreign Policy Utilizes Partner. *Danish Institute for International Studies*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 10. https://pure.diiis.dk/ws/files/3779688/DIIS_PB_Iran_s_successful_transnational_network_3.pdf.
- Csicsmann, László (2021). A szankciók mint a nyomásgyakorlás eszközei a nemzetközi kapcsolatokban: a Közel-Kelet és Irán esete. *Külügyi Szemle*, 20(3), 80–112.
- Durac, Vincent (2015). The Role of Non-State Actors in Arab Countries After the Arab Spring. *IE Mediterranean Yearbook*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 25. <https://www.iemed.org/wp-content/uploads/2021/01/The-Role-of-Non-State-Actors-in-Arab-Countries-after-the-Arab-Uprisings.pdf>.
- Esfandiari, Golnaz (2020). Iranian Media Confirm Quds Force Involvement in Foreign Conflicts. *Radio Free Europe*. A letöltés ideje: 2020. július 30. <https://www.rferl.org/a/iranian-media-confirm-quds-force-involvement-in-foreign-conflicts/30408664.html>.
- Fassihí, Farnaz és Gladstone, Rick (2019). With Brutal Crackdown, Iran Is Convulsed by Worst Unrest in 40 Years. *The New York Times*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 15. <https://www.nytimes.com/2019/12/01/world/middleeast/iran-protests-deaths.html>.
- Felbab-Brown, Vanda és Haddad, Fanar (2020). *Hybrid Conflict, Hybrid Peace: How Militias and Paramilitary Groups Shape Post-Conflict Transitions*. New York, NY: United Nations University.
- Feltman, Jeffrey (2019). Hezbollah: Revolutionary Iran's Most Successful Export. *Brookings*. A letöltés ideje: 2021. július 5. <https://www.brookings.edu/opinions/hezbollah-revolutionary-irans-most-successful-export>.
- Fórián-Szabó Viktor és Kovács Tamás (2021). Terhelő örökség. Az iráni gazdaság lehetőségei és kihívásai a 2021-es elnökválasztás után. *Külügyi Szemle*, 20(3), 38–79.
- Gardner, Frank (2019). Iran's Network of Influence in Mid-East 'Growing'. *BBC*. A letöltés ideje: 2021. július 30. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-50324912>.
- Gause, Gregory (2014). Beyond Sectarianism: The New Middle East Cold War. *Brookings Doha Center*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 10. <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/English-PDF-1.pdf>.

- Hubbard, Ben és Saad, Hwaida (2018). Lebanon Elections Boost Hezbollah's Clout. *The New York Times*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 5. <https://www.nytimes.com/2018/05/07/world/middleeast/lebanon-election-hezbollah.html>.
- International Institute of Strategic Studies (2020). *Iran's Networks of Influence in the Middle East*. New York, NY: Routledge.
- Johnston, Trevor (2020). *Could the Houthis Be the Next Hizballah?* Santa Monica, CA: RAND Corporation. A letöltés ideje: 2021. augusztus 10. https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR2500/RR2551/RAND_RR2551.pdf.
- Jones, Seth G. (2019). War by Proxy Iran's Growing Footprint in the Middle East. *Center for Strategic and International Studies*. A letöltés ideje: 2019. július 25. https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/190312_IranProxyWar_FINAL.pdf.
- Juneau, Thomas (2021). How War in Yemen Transformed the Iran–Houthi Partnership. *Studies in Conflict & Terrorism*, 92(3), 647–663.
- Kamel, Lorenzo (2017). The Frailty of Authority: Borders, Non-State Actors and Power Vacuums in a Changing Middle East. *Istituto Affari Internazionali*. A letöltés ideje: 2020. július 30. https://www.iai.it/sites/default/files/newmed_authority.pdf.
- Katz, Brian (2018). Iran's Evolving Regional Strategy & Non-State Partnerships in the Middle East. *Center for Strategic and International Studies*. A letöltés ideje: 2021. július 30. <https://www.csis.org/analysis/axis-rising-irans-evolving-regional-strategy-and-non-state-partnerships-middle-east>.
- Kausch, Kristina (2017). State and Non-State Alliances in the Middle East. *The International Spectator*, 52(3), 36–47.
- Kendall, Elisabeth (2017). Iran's Fingerprints in Yemen: Real or Imagined? *Atlantic Council*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 15. https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2017/10/Irans-Fingerprints-in-Yemen-web_1019.pdf.
- Khan, Akbar és Zhaoying, Han (2020). Iran–Hezbollah Alliance Reconsidered: What Contributes to the Survival of State–Proxy Alliance? *Journal of Asian Security and International Affairs*, 7(1), 101–123.
- Khatib, Lina (2021). How Hezbollah Holds Sway over the Lebanese State. *Chatham House*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 25. <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2021-07/2021-06-30-how-hezbollah-holds-sway-over-the-lebanese-state-khatib.pdf>.

- Kirkpatrick, David D. (2019). Who Was Behind the Saudi Oil Attack? What the Evidence Shows. *The New York Times*. A letöltés ideje: 2021. július 30. <https://www.nytimes.com/interactive/2019/09/16/world/middleeast/trump-saudi-arabia-oil-attack.html>.
- Lane, Ashley (2021). Iran's Islamist Proxies in the Middle East. *Wilson Center*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 15. <https://www.wilsoncenter.org/article/irans-islamist-proxies>.
- Lewitt, Matthew (2021). Hezbollah's Regional Activities in Support of Iran's Proxy Networks. *Middle East Institute*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 15. <https://www.mei.edu/publications/hezbollahs-regional-activities-support-irans-proxy-networks>.
- Lob, Eric (2019). Iran and Hizbullah's Development Organization in Lebanon: The Case of Jihād al-Bina. *Die Welt des Islams*, 59(3–4), 411–442.
- Majidyar, Ahmad (2017). Iran Recruits and Trains Large Numbers of Afghan and Pakistani Shiites. *Middle East Institute*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 10. <https://www.mei.edu/publications/iran-recruits-and-trains-large-numbers-afghan-and-pakistani-shiites>.
- Majidyar, Ahmad (2018). Iran-Backed Fateh Alliance Seeks to Win or Play Kingmaker in Upcoming Iraqi Elections. *Middle East Institute*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 15. <https://www.mei.edu/publications/iran-backed-fateh-alliance-seeks-win-or-play-kingmaker-upcoming-iraqi-elections>.
- Middle East Institute* (2020). After Qassem Soleimani: The Islamic Republic's Strategy for the Arab World. A letöltés ideje: 2021. augusztus 10. <https://www.mei.edu/events/after-qassem-soleimani-islamic-republics-strategy-arab-world>.
- N. Rózsa Erzsébet (2018). Models of State-Formation in the Middle East. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 12(1), 16–34.
- Nissenbaum, Dion, Rasmussen, Sune E. és Faucon, Benoit (2021). With Iranian Help, Hamas Builds 'Made in Gaza' Rockets and Drones to Target Israel. *The Wall Street Journal*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 25. <https://www.wsj.com/articles/with-iranian-help-hamas-builds-made-in-gaza-rockets-and-drones-to-target-israel-11621535346>.
- Norton, Augustus R. (2007). The Role of Hezbollah in Lebanese Domestic Politics. *The International Spectator*, 42(4), 475–491.
- Norton, Augustus R. (2018). *Hezbollah: A Short History*. Princeton: Princeton University Press.

- Ostovar, Afshon (2016). Sectarian Dilemmas in Iranian Foreign Policy. *Carnegie Endowment for International Peace*. A letöltés ideje: 2021. július 10. https://carnegieendowment.org/files/CEIP_CP288_Ostovar_Sectarianism_Final.pdf.
- Ostovar, Afshon (2019). The Grand Strategy of Militant Clients: Iran's Way of War. *Security Studies*, 28(1), 176–177.
- Polese, Abel és Santini, Ruth H. (2018). Limited Statehood and Its Security: Implications on the Fragmentation Political Order in the Middle East and North Africa. *Small Wars & Insurgencies*, 29(3), 379–390.
- Posch, Walter (2013). The Third World, Global Islam and Pragmatism: The Making of Iranian Foreign Policy. *Stiftung Wissenschaft und Politik*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 15. https://www.swp-berlin.org/publications/products/research_papers/2013_RP03_poc.pdf.
- Radio Free Europe* (2020). U.S. Says Iran Continues to Smuggle 'Advanced Weapons' to Huthis in Yemen. A letöltés ideje: 2021. július 20. <https://www.rferl.org/a/us-says-iran-continues-smuggle-weapons-huthi-yemen/30444599.html>.
- Rasa News* (2015): Basij-e zharfa-ye rahbordi va eghtedar-e melli-ye Iran-e islami' [Az iszlám Irán stratégiai mélységének és nemzeti képességeinek mozgósítása]. A letöltés ideje 2021. július 10.
- Riazaty, Mehran (2016). *Khomeini's Warriors: Foundation of Iran's Regime. Its Guardians, Allies Around the World*. Bloomington, IN: Xlibris.
- Rubin, Alissa (2019). Iraqis Rise Against a Reviled Occupier: Iran. *The New York Times*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 30. <https://www.nytimes.com/2019/11/04/world/middleeast/iraq-protests-iran.html>.
- Santini, Ruth Hanau (2017). A New Regional Cold War in the Middle East and North Africa: Regional Security Complex Theory Revisited. *The International Spectator*, 52(4), 93–111.
- Sayigh, Yezid (2018). Hybridizing Security: Armies, Militias and Constrained Sovereignty. *Carnegie Endowment for International Peace – Middle East Center*. A letöltés ideje: 2021. szeptember 5. <https://carnegie-mec.org/2018/10/30/hybridizing-security-armies-militias-and-constrained-sovereignty-pub-77597>.
- Seliktar, Ofira és Rezaei, Farhad (2020). *Iran, Revolution, and Proxy Wars*. New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Sluglett, Peter és Kattan, Victor (2019). *Violent Radical Movements in the Arab World: The Ideology and Politics of Non-State Actors*. London: I.B. Tauris.

- Soltaninejad, Mohammad (2019). Coalition-Building in Iran's Foreign Policy: Understanding the 'Axis of Resistance'. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 21(6), 716–731.
- Szalai Máté (2020). Az államvákuum és a hibridizáció megvalósulása Szíriában. *Külgügyi Szemle*, 19(2), 66–86.
- Tabatabai, Ariane és Clarke, Colin P. (2019). Iran's Proxies Are More Powerful Than Ever. *Foreign Policy*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 15. <https://foreignpolicy.com/2019/10/16/irans-proxies-hezbollah-houthis-trump-maximum-pressure/>.
- Tabatabai, Ariane, Martini, Jeffrey és Wasser, Becca (2019). The Iran Threat Network (ITN): Four Models of Iran's Nonstate Client Partnerships. *RAND Corporation*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 30. https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR4200/RR4231/RAND_RR4231.pdf.
- Vatanka, Alex (2018). Iran's Use of Shi'i Militant Proxies: Ideological and Practical Expediency Versus Uncertain Sustainability. *Middle East Institute*. A letöltés ideje: 2021. július 30. https://www.mei.edu/sites/default/files/publications/Vatanka_Policy_Paper.pdf.
- Vohra, Anchal (2021). The Axis of Resistance to Israel Is Breaking up. *Foreign Policy*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 15. <https://foreignpolicy.com/2021/02/25/the-axis-of-resistance-to-israel-is-breaking-up>.
- Ward, Alex (2020). The Case for Killing Qassem Soleimani: Why Trump's Decision to Target the Iranian Military Commander Was the Right Call. *VOX*. A letöltés ideje: 2021. július 30. <https://www.vox.com/world/2020/1/8/21055785/trump-iran-case-for-kill-qassem-soleimani>.
- Williams, Dan (2018). Top Israeli General Sees Increased Iran Spending on Foreign Wars. *Reuters*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 15. <https://www.reuters.com/article/us-iran-rallies-israel-idUSKBNIER0Q9>.
- Yeşiltaş, Murat és Kardaş, Tuncay (2018). *Non-State Armed Actors in the Middle East: Geopolitics, Ideology, and Strategy*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Zohar, Eran (2016). A New Typology of Contemporary Armed Non-State-Actors: Interpreting the Diversity. *Studies in Conflict & Terrorism*, 39(5), 423–450.

A Közel-Kelet nukleáris kérdései – középpontban az iráni nukleáris program

*Nuclear Issues in the Middle East
with Focus on the Iranian Nuclear Program*

N. Rózsa Erzsébet

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2021.3.5

Összefoglaló: A Közel-Kelet a nukleáris energia felhasználásának mindkét dimenziójában – a civil/békés és a katonai célú alkalmazása kapcsán – a világ egyik legtöbb kihívást támasztó térsége. Ezen belül az 1990-es években elsősorban még Irak, a 2000-es években azonban már Irán, az iráni nukleáris program váltja ki a nemzetközi közösség figyelmét és kényszerítő lépéseit. A jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a Közel-Kelet nukleáris kérdéseit összefoglalja, és abban az iráni nukleáris programot elhelyezze.

Kulcsszavak: Irán, Amerikai Egyesült Államok, nukleáris energia, proliferáció, nukleáris megállapodás

Abstract: *The Middle East is among the regions of the world posing the most challenges in both – the civilian and the military – dimensions of the use of nuclear energy. While in the 1990's it was Iraq, in the 2000's it has been Iran and the Iranian nuclear program demanding the attention of the international community and initiating joint action. The present article aims at summarizing the nuclear issues relevant in the Middle East and to put the Iranian nuclear program in context.*

Keywords: *Iran, United States of America, nuclear energy, proliferation, nuclear deal*

Nukleáris energia és atomsorompó

A nukleáris energia – és az előállítására irányuló folyamat, az ún. nukleáris fűtőanyagkör – önmagában kettős felhasználású, azaz az abban „részt vevő” anyagok, berendezések és technológiák mind civil, mind katonai célra felhasználhatók. Ezért az alkalmazása során az érintett államok politikai szándékának – hiszen az előállítás képességét nem állami szereplő eddig nem tudta elsajátítani – kiemelkedő jelentősége van.

A nukleáris energiával kapcsolatos kutatások a 19. századba nyúlnak vissza, azonban a birtoklásához és alkalmazásához való tudás és képesség egyértelműen a 20. században alakult ki. Ismert, hogy az első atomfegyvereket¹ a második világháború alatt az Amerikai Egyesült Államok állította elő, és az országhoz fűződik a nukleáris fegyverek máig egyetlen (bár két alkalommal – Hiroshima és Nagaszaki ellen – történt) bevetése is. Miközben az USA megpróbálta megőrizni az atomfegyverek monopóliumát, a világháborút követő években több államnak is sikerült kifejlesztenie a képességet: a Szovjetunió 1949-ben, az Egyesült Királyság 1952-ben, Franciaország 1960-ban, a Kínai Népköztársaság pedig 1964-ben robbantotta fel az első nukleáris robbanószerkezetét. Ezzel párhuzamosan a nukleáris technológiának és tudásnak a civil felhasználású terjedését sem lehetett megállítani, miközben az ilyen fegyverek további elterjedésének a megakadályozása – a nukleáris fegyverképességgel rendelkező államok számának növekedésével – még fontosabbá vált. Ezért 1953-ban Dwight D. Eisenhower amerikai elnök meghirdette az „atomot békéért” programot, amely révén civil célú nukleáris együttműködést ajánlott fel mindazoknak, akik cserében lemondtak a nukleáris energia katonai célú alkalmazásának opciójáról. Az akkor meghirdetett alapelvek szerint ne legyen a világban több, nukleáris fegyverképességgel rendelkező állam, és a birtoklásáról való lemondás fejében szabad hozzáférést

¹ Az atomfegyver kifejezést általában a nukleáris fegyverek első generációja, az atommag-hasadáson alapuló fegyverek megjelölésére használták. Az atommagok fúzióján alapuló fegyverek megjelenése után a mindkettőt magában foglaló megnevezés a nukleáris fegyver lett.

kell biztosítani az energia e típusának a békés célú felhasználásához. Ugyanezek az eszmék jelentek meg az 1968-ban aláírásra megnyitott atomsorompó-szerződésben (*Nuclear Non-Proliferation Treaty*, NPT) is, és egészültek ki a verifikációval, azaz a szerződés betartásának a nemzetközi ellenőrzésével.

A nukleáris fegyverek hasznáról, használhatóságáról máig tartó vita zajlik. Annak ellenére, hogy a hidegháborús tapasztalatok alapján az elrettentő képesség tűnik a legfontosabb előnyének, tagadhatatlanul szerepet játszott az alkalmazásában a presztízs, a modernség, a technikai fejlettség percepciója is – pedig ez utóbbiakat a nukleáris energia békés célú felhasználásának a képessége is tudja nyújtani. Ötvenhárom évvel a szerződés aláírásra megnyitása után azt mondhatjuk, hogy az atomsorompó minden hiányossága ellenére jól működött/működik: a nukleáris fegyverekkel rendelkező államok száma „mindössze” négyvel nőtt (India, Pakisztán, Észak-Korea és Izrael) – az atomhatalmi státuszukat² azonban a nemzetközi jog nem ismeri el. Habár az atomsorompó-szerződésben rögzített atomhatalmak (az Egyesült Államok, a Szovjetunió/Oroszország, az Egyesült Királyság, Franciaország és Kína) máig sem szerelték le a nukleáris arzenáljukat – amire pedig az egyezmény preambuluma és 6. cikke készítené őket –, a világ többi állama mára az NPT atomfegyverrel nem rendelkező státuszú részesei (kivételt jelent India, Pakisztán, Izrael és Észak-Korea).

Ugyanakkor a nukleáris energia békés célú felhasználása (anyagok, berendezések, technológiák), illetve annak talán a leglátványosabb megjelenési formája, az atomerőmű (azaz a villamosáram-termelés), számos országban megjelent. Ma a világ 34 országában, összesen 442 atomerőművi blokk üzemel (ez a világ áramszolgáltatásának mintegy 11 százalékát adja), s további 51 építése folyik, 67 reaktor pedig tervezés alatt áll (International Atomic Energy Agency, 2021).

2 Az atomsorompó-szerződés értelmében atomhatalom az az állam, amely 1967. január 1. előtt nukleáris robbanószerkezetet állított elő és robbantott fel.

Nukleáris energia és atomSOROMPÓ a Közel-Keleten

Ma a Közel-Kelet minden állama – Izrael kivételével – atomfegyverrel nem rendelkező országgént részese az atomSOROMPÓ-szerződésnek. Ugyanakkor közülük több is megpróbálkozott valamilyen módon nukleáris fegyverekhez jutni, elsősorban a regionális hatalmi egyensúly és elrettentés okán, hiszen ez a képesség akár a rezsim túlélésének a biztosítója is lehetne, azonban máig Izrael a térség egyetlen állama, amely nukleáris arzenállal rendelkezik.³ A Közel-Kelet nukleáris „térképe” azonban ennél sokkal összetettebb képet mutat. Egyrészt a térség ún. „*penetrated region*” (Csicsmann, N. Rózsa és Szalai, 2017), azaz a külső hatalmak – elsősorban az Amerikai Egyesült Államok, de akár más atomhatalmak is – meghatározó szerepet játszanak, többjük állandó katonai jelenléttel rendelkezik, különösen a Perzsa öböl arab államaiban. Törökországban, amelyet gyakran sorolnak a Közel-Kelethez, bár több szempontból a térségen kívül helyezkedik el, az amerikaiak telepítettek nukleáris fegyvereket. Másrészt a régió közvetlen szomszédságában nukleáris arzenállal rendelkező államok is találhatóak: Oroszország, Pakisztán, India. Így a Közel-Kelet a nukleáris fegyverkezés, illetve a fegyverzetellenőrzés szempontjából kiemelt nemzetközi figyelmet követel magának. Különösen akkor, amikor az egyik vagy másik államát az a gyanú éri, hogy maga is nukleáris fegyverek megszerzésére törekszik.

A Közel-Kelet atomfegyvermentes övezetté nyilvánítása ezért (is) időről időre megjelenik a nemzetközi napirenden. Bár a javaslatot először az iráni delegáció terjesztette elő, 1974-ben, a 2010-es atomSOROMPÓ-konferencián fogalmazódott meg, hogy a témáról 2012-re nemzetközi konferenciát hívjanak össze. Annak ellenére, hogy jelentős diplomáciai tevékenység indult meg,⁴ azt végül bizonytalan időre elnapolták, és az övezet terve máig nem valósult

3 Izrael soha nem deklarálta a (katonai) nukleáris képességét; közvetett bizonyítékok alapján azonban a nemzetközi közösség tényként kezeli annak meglétét.

4 A konferencia *facilitator*-ának, a finn diplomata Jaakko Laajavának a munkáját segítették az Academic Peace Orchestra Middle East nevű kutatócsoport által készített tanulmányok (*Academic Peace Orchestra Middle East*, 2016).

meg.⁵ A közel-keleti atomfegyvermentes övezet (N. Rózsa és Péczeli, 2013a) létrehozásának elhúzódása, a bizonytalan ideig történő kitoldása többek között a nemzetközi környezet folyamatos változásával indokolható. Ráadásul a tömegpusztító fegyverekkel és az azokat célba juttató eszközökkel kapcsolatban a térségben az aszimmetrikus viszonyok átláthatatlan rendszere alakult ki (N. Rózsa, 2018) – részben éppen a nukleáris fegyverek elérhetetlensége okán. Arab ország máig sem jutott a képesség közelébe, közülük azonban többen (Egyiptom, Irak, Szíria, Líbia) – talán épp ezért – vegyi és biológiai fegyverprogramokba kezdtek. Céljuk az izraeli nukleáris képességgel szemben valamiféle egyensúly kialakítása volt – de a zsidó állam is rendelkezett ilyen programokkal. Sőt, a vegyi fegyverekkel nem állami radikális militáns szervezetek is próbálkoztak. Ezt a feltételeességet kívánta megszüntetni Mohamed Hoszni Mubárak egyiptomi elnök, amikor 1981-ben javasolta a Közel-Kelet minden tömegpusztító fegyvertől mentes övezetté nyilvánítását.

A 2000-es évekig a tömegpusztító fegyverek megszerzésére irányuló arab törekvések középpontjában deklaráltan az izraeli nukleáris képesség ellensúlyozása állt, és ezt célozta Amr Múszának, az Arab Liga főtitkárának a 2007-es felszólítása is, hogy minden arab tagállam kezdjen (civil célú) nukleáris programba. 2002-től azonban, amikor is az iráni nukleáris program előre be nem jelentett építkezéseire fény derült, a Perzsa-öböl arab államai számára egy esetleges iráni nukleáris fenyegetés vált az elsődlegessé, miközben a Földközi-tenger keleti medencéjében – legalábbis a politikai retorika szintjén – továbbra is fennállt az izraeli fenyegetés elsődlegessége. (Mindeközben a korábban is többnyire csak névleges és eseti arab összetartás egyre gyengült, ami a Maghreb országainak az egyre csökkenő érdekelttségét mutatta mind az izraeli, mind az iráni nukleáris program tekintetében.) Mindezek ellenére a Közel-Kelet országai a tömegpusztító fegyvereket korlátozó multilaterális szerződések többségéhez csatlakoztak.⁶

5 Meg kell jegyezni, hogy Törökország sem a közel-keleti atomfegyvermentes-, sem a tömegpusztítófegyvermentes övezet terveiben nem szerepel részes államként.

6 A jelen tanulmány kereteit meghaladja annak elemzése, hogy melyik ország miért *nem* csatlakozott egyik vagy másik szerződéshez. Bővebben: N. Rózsa és Péczeli, 2013b.

1. táblázat
A közel-keleti államok státusza a tömegpusztító fegyvereket korlátozó multilaterális szerződésekből⁷

	Atom-sorompó-szerződés (NPT)	Átfogó atomesend-szerződés (CTBT)	Genfi jegyző-könyv (<i>Geneva Protocol</i>)	Vegyifegyvertilalmi megállapodás (CWC)	Biológiai- és toxinfegyvertilalmi megállapodás (BTWC)	Hágai magatartási kódex (Hague CoC)	Rakéta-technológiai ellenőrzési rendszer (MTCR)
Algéria	1995	1996/2003	1992	1993/1995	2001		
Bahrein	1998	1996/2004	1988	1993/1997	1988		
Egyesült Arab Emírségek	1995	1996/2000		1993/2000	1972/2008		
Egyiptom	1968/1981	1996	1925/1928		1972		
Irak	1968/1969	2008/2013	1931	2009	1972/1991	2002	
Irán	1968/1970	1996	1929	1993/1997	1972/1973		
Izrael		1996	1969	1993			
Jemen	1968/1986	1996	1971	1993/2000	1972/1979		
Jordánia	1968/1970	1996/1998	1977	1997	1972/1975	2002	
Katar	1989	1996/1997	1976	1993/1997	1972/1975		
Kuvait	1968/1989	1996/2003	1971	1993/1997	1972/1972		
Libanon	1968/1970	2005/2008	1969	2008	1972/1975		
Libia	1968/1975	2001/2004	1971	2004	1982	2002	
Marokkó	1968/1970	1996/2000	1970	1993/1995	1972/2002	2002	
Mauritánia	1993	1996/2003		1993/1998			
Omán	1997	1990/2001		1993/1998	1992		
Szaúd-Arábia	1988		1971	1993/1996	1972/1972		
Szíria	1968/1969		1968	2013*	1972		
Szomália	1968/1970			2013	1972		
Szudán	1968/1973	2004/2004	1980	1999	2003		
Törökország	1969/1980	1996/2000	1929	1993/1997	1972/1974	2002	
Tunézia	1968/1970	1996/2004	1967	1993/1997	1972/1973	2002	

⁷ A „/” jellel elválasztott két dátum (pl. 1972/2008) az aláírás és a ratifikáció időpontját jelzi. A vastagon szedett számjegyek az aláírás meglétét, de a ratifikáció hiányát jelölik. Az egyes tömegpusztító fegyvereket korlátozó szerződésekkel kapcsolatban ld. N. Rózsa és Péczeli, 2013b.

A tömegpusztító fegyvereket célba juttató ballisztikus rakétákról a mai napig nem született olyan átfogó multilaterális megállapodás, mint a tömegpusztító fegyverek egyes kategóriáiban; a térség országai viszont nem hajlandók feladni azok lehetőségét, sőt több állam rendelkezik saját, továbbfejlesztett és/vagy vásárolt rakétákkal, rakétarendszerekkel. Így a sokat emlegetett iráni rakéta-program semmiképp sem egyedülálló – nem is beszélve a térségen kívüli, de ott katonai bázisokkal rendelkező államokról.

A Közel-Kelet nukleáris „térképét” a civil célú nukleáris programok tovább árnyalják, és ebben a nukleáris technológia, *know-how* és berendezések térségbeli eladására törekvő külső hatalmak (Oroszország, Dél-Korea, Kína stb.) is szerepet játszanak, sőt akár komolyabb befolyáshoz is juthatnak. A régióban jelenleg két országban működik egy-egy atomerőmű (atomerőművi blokk): Iránban a Búsehr-1-et 2011-ben, az Egyesült Arab Emírségekben a Baraka-1-et 2020-ban kapcsolták az elektromos hálózatra. Iránban egy (Búsehr-2), az Emírségekben három újabb blokk (Baraka-2, -3, -4) épül. Törökországban egyszerre hármat építenek (Akkuyu-1, -2, -3).⁸ Bár Amr Músza említett felszólítását követően több ország is jelezte, hogy atomerőművek építését tervezi, azok máig nem léptek a megvalósítás fázisába. Bár az atomerőművek száma egyelőre csekély a térségben, ez tehát nem jelenti azt, hogy egyéb civil célú nukleáris tevékenység ne folya egyes országokban, hiszen kutató- és tanreaktorok több helyen is működnek, például orvosi izotópok előállítására, mezőgazdasági célokra stb. (N. Rózsa, 2018).

Az iráni nukleáris program

A nukleáris energia felhasználásának kettős lehetősége, illetve a már említett állami szándék bonyolult helyzeteket eredményez, amelyekben az objektív tények mellett (pl. milyen létesítménnyel rendelkezik egy állam) olyan, szubjektívnek nevezhető tényezők is közrejátszanak,

⁸ *IAEA/PRIS*, 2021. Az iráni és a török blokkokat az orosz Roszatom, a Emírségekben a Baraka blokkjait a dél-koreai KEPCO építi.

mint egy állam biztonsági percepciója vagy a mások által róla alkotott vélemény (pl. megbízható rendszer-e). A nukleáris energiával kapcsolatos kérdésekben ezek a szubjektív tényezők – akár *pro*, akár *contra* – különös jelentőséggel bírnak.

Az ún. teljes fűtőanyagciklussal (azaz az uránérc bányászatától az erőművi felhasználásig, az újrafeldolgozásig és a hulladékelhelyezésig tartó technológiasorral) ugyanis a világ igen csekély számú, mintegy tucatnyi országa rendelkezik. Így azok gyakorlatilag mások „segítségé” nélkül, önállóan dönthetik el, milyen célra használják ezt a képességet. Habár általában azt a mintegy negyven országot is potenciális proliferációs veszélyként szokták megjelölni, amely a nukleáris fűtőanyagkörnek csak bizonyos részleteivel rendelkezik (mint pl. Magyarország), a teljes ciklus megléte az, ami – különösen a politikailag „megbízhatatlannak” ítélt országok esetében – a nemzetközi közösség gyanúját kiválthatja. A Közel-Keleten Irán az egyetlen ilyen ország, hiszen Izrael, amely sokkal korábban épített ki igen fejlett nukleáris infrastruktúrát, atomerőművel nem rendelkezik.

Így tehát a civil célú nukleáris képesség is komoly presztízst jelent, és fejlett, modern államot sugall, de a kettős felhasználás lehetősége révén még akkor is magában hordoz bizonyos fenyegetést, ha az adott ország, mint Irán, következetesen állítja, hogy a programja kizárólag békés, civil célokat szolgál.

Az iráni nukleáris program a már említett Eisenhower-doktrínához köthető: Irán 1956-ban az Egyesült Államoktól vásárolt egy 5 MW teljesítményű, könnyűvízes, magasan dúsított urán üzemanyagú kutatóreaktort (Jones és McDonough, 1998), amely a Teheráni Egyetemen ma is orvosi izotópokat állít elő. Az 1974-es indiai nukleáris kísérleti robbantást követően – több más közel-keleti országhoz hasonlóan – Iránban is ambiciózus nukleáris fejlesztési program kezdődött, amelynek keretében Mohamed Reza Pahlavi sah az ezredfordulóig húsz atomerőművet akart építtetni. Annak ellenére, hogy Irán 1968-ban aláírta, majd 1970-ben ratifikálta az atomsorompó-szerződést, 1973-ban pedig aláírta a dokumentum szerint készült teljes körű biztosítéki megállapodást a Nemzetközi Atomenergia-ügynökséggel

(NAÜ), amely 1974-ben lépett hatályba, általában azt feltételezik, hogy a sah nukleáris programjának volt egy titkos katonai része is.

1976-ban a Siemens Kraftwerk Union vezetésével egy nemzetközi konzorcium kezdte meg az első iráni atomerőmű építését, amit azonban az 1979-es iszlám forradalom győzelme után Ruholláh Khomeini ajatollah leállított. Az építkezést csak a nyolcvanas évek közepén kezdték újra, azonban az épülő blokkokat az iraki–iráni háború (1980–1988) utolsó éveiben találat érte, így a munkálatok ismét leálltak. Ezt követően, illetve az iraki–kuvaiti öbölháború (1991) után az Irakkal szemben elrendelt nemzetközi ellenőrzések tapasztalatai alapján bekövetkezett exportellenőrzési szigorítások miatt az eredeti kivitelező nem tudta folytatni az építkezést. Így – sokéves késéssel és immár orosz közreműködéssel fejezték be az erőmű I. blokkját (VVER–1000 MW), s azt 2011-ben kapcsolták rá az iráni elektromos hálózatra. A jelenleg építés alatt álló Búsehr-2 blokk (VVER–1000/V–466B) munkálatai a Roszatommal kötött szerződés alapján 2019-ben kezdődtek, és a tervek szerint 2024-re készülnek el vele (*World Nuclear Association*, 2021).

A 2000-es évek elején az iráni nukleáris programnak az akkor még csak igen korlátozott technológiai folyamatait és létesítményeit a nemzetközi ellenőrök – az atomszorompó-szerződésben foglaltak, illetve a NAÜ-vel kötött teljes körű biztosítéki megállapodás szerint – rendszeresen ellenőrizték. Irán akkor még nem rendelkezett sem az urándúsítás, sem egyéb olyan technológiával, amely egy esetleges fegyverprogrammal fenyegethetett volna. Éppen ezért sokkolta a nemzetközi közösséget, amikor 2002-ben kiderült, hogy Irán Natanzban egy urándúsítóművet, Arakban pedig egy nehézvízgyárat épít. (Ez utóbbi a plutóniumtüzelésű reaktorok működtetésében játszik szerepet.) A szerződés szerint Iránnak az építkezéseket „minél hamarabb, de legkésőbb 180 nappal az üzembe helyezés előtt” kellett bejelentenie a NAÜ-nek, Teherán ezt csak a határidő leteltekor, s nem korábban tette meg. Bár a betű szerinti teljesítés nyilván vitatható volt, az országgal szembeni fenntartások – az 1979-es iszlám forradalomig visszavezethetően – azonnal a nemzetközi napirendre helyezték az iráni nukleáris program kérdését.

Az ezt követő nemzetközi tárgyalásokat az Európai Unió három legnagyobb tagállama, az Egyesült Királyság, Franciaország és Németország kezdte meg Iránnal, míg az Egyesült Államok évekig csak a háttérből figyelt. Azonban az első pillanattól kezdve nyilvánvaló volt, hogy bármilyen egyezmény is születik, abban Washington meghatározó szerepet játszik majd, azaz nélküle nem lesz megállapodás.

Az Egyesült Államok az 1979-es iszlám forradalmat követő teheráni követségfoglalás és túszejtés óta mélységes gyanakvással viszonyult az Iszlám Köztársasághoz, közvetlenül semmilyen kapcsolatot nem tartott vele, „megbízhatatlan rezsimnek”, „a Gonosz tengelyének” nevezte azt. Az iráni vezetés szemében viszont az USA számított „a nagy Sátánnak”, Izrael pedig „a kis Sátánnak”, és olyan nyilatkozatok is elhangzottak, hogy mivel Irán ellenségeinek (az Egyesült Államoknak és Izraelnek) vannak nukleáris fegyverei, hazájuknak is rendelkeznie kell ilyen képességgel.⁹ Mindezt azonban – iráni szempontból elméletileg véglegesen és kategorikusan – kizárta Ali Khamenei ajatollah „nukleáris *fatvája*”, amely szerint az Iszlám Köztársaságban tilos tömegpusztító fegyverek előállítása, felhalmozása és használata. Ezt a tényt Irán a különböző diplomáciai fórumokon azóta is hangoztatja. A nukleáris fegyverek tilalmát a *fatva* elhangzása óta többször is megismételték az iráni vezetők – különösen a nukleáris tárgyalások érzékenyebb szakaszaiban (elsősorban Khamenei ajatollah), de legutóbb a beiktatási beszédében Ebrahim Raiszi elnök is utalt rá (ISNA, 2021). Főleg a nyugati, de más államokban is komoly vita zajlott/zajlik azonban arról, hogy egy *fatva* – és különösen ez a *fatva* – milyen hatállyal bír. Különösen akkor merül fel a kérdés, amikor iráni oldalról olyan fenyegetések hangzanak el, mint hogy „ha Iránt megtámadják, a válasz globális/borzalmas lesz” (Space Daily, 2010) – amit sokan egy esetleges nukleáris csapás veszélyeként értelmeznek. Más vélemények szerint az ilyen kijelentések sokkal inkább az elrettentést szolgálják, és leginkább olyankor hangzottak/hangzanak el, amikor az Irán megtámadásáról szóló katonai tervekről szól a média.

9 Pl.: Mahardzseráni ajatollah és elnökhelyettes szájából (Keesing's World News Archive, 1991, 38549. o.).

Mára Irán a teljes nukleáris fűtőanyagkörrel rendelkezik – annak ellenére, hogy a nemzetközi közösség súlyos, kötelező érvényű szankciókat hozott az országgal szemben. Mint arra Mohamed Dzsavad Zarif, a hivatalából nemrég távozott külügyminiszter rendszeresen utalt a beszédeiben, a szankciók eredményességét, pontosabban eredménytelenségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy az ország minden büntetőintézkedés ellenére képes volt a teljes ciklus kiépítésére – természetesen és ismételten civil céllal. A folyamatos fenyegetések hatására azonban a különböző fázisokat számtalan helyszínen, szétszórva alakították ki, miközben az álláspontjuk változatlan: a nukleáris energiát az Iszlám Köztársaságban kizárólag békés célokra lehet használni.

Szankciók és a nukleáris megállapodás¹⁰

A natanzi és araki nukleáris építkezésről szóló 2002-es bejelentés következményeként meginduló tárgyalások 2015-ben, több megtorpanás, majd az ENSZ Biztonsági Tanácsának (BT) kötelező érvényű szankciói után, az iráni nukleáris megállapodáshoz, az ún. Közös átfogó cselekvési tervhez (*Joint Comprehensive Plan of Action, JCPOA*) vezettek.

Az Iránnal szemben kialakult szankciós rezsim egy igen bonyolult rendszer, amely az ideje, a témája, illetve a szankcionáló aktor tekintetében nagyon különböző határozatokból áll. Az ENSZ Biztonsági Tanácsának mindenkire nézve kötelező szankciói mellett az egyes államok elsődleges (a saját joghatóságuk alá tartozó személyeket, cégeket kötelező) és másodlagos (azaz más állampolgárságú személlyel vagy vállalattal szemben is hatályba lépő) szankciókat is hoztak.¹¹

1979 őszén, a teheráni amerikai követségen lezajlott túszedrámat követően, az Egyesült Államok unilaterális szankciókat foganatosított Iránnal szemben. Bár a következő évtizedekben Washington többféleképp is megpróbálta Iránt elszigetelni (pl. a Clinton-kormány kettős

¹⁰ A fejezet a szerző nemrég megjelent tanulmányán alapul. Ld. N. Rózsa, 2021.

¹¹ A szankciók kérdéséről bővebben ld. Csicsmann, 2021.

feltartóztatási politikájával vagy a többször is meghirdetett rezsimváltás szándékával), az 1996-os Iráni és líbiai szankciós törvény (2006-tól: Iráni szankciós törvény) alapozta meg a másodlagos szankciók rendszerét, amely szerint azok a külföldi vállalatok, amelyek 20 millió dollárnál nagyobb összeget fektetnek be az iráni olajszektor fejlesztésébe, a törvényben megszabott büntetésekkel sújthatók.

A Teheránnal 2002 után folytatott tárgyalások, majd azok elakadását követően a nemzetközi közösség által hozott szankciók elsősorban azt kívánták megakadályozni, hogy Irán elsajátítsa az urándúsítás képességét. Ám mire az ENSZ BT-ben 2006 decemberében az első kötelező szankciót meghozták Iránnal szemben, az – bár csak laboratóriumi körülmények között – már képes volt uránt dúsítani. Az ország nukleáris programja kapcsán az ENSZ BT 2006 és 2010 között hat határozatot hozott, közülük négy tartalmazott szankciókat. Bár Irán számára a szankciós büntetés nem volt újdonság (és ennek az iráni vezetők azóta is sokszor hangot adtak), a tény, hogy azokat az ENSZ BT hozta, sokkolta a helyi elitet és közvéleményt. Az ENSZ BT határozatai a tartalmukban egyre szigorúbbak lettek, azonban csak az utolsó (1929/2010. jún. 9.) volt az, amelyik a bankrendszert és az olajexportot célozva komoly hatást fejtett ki az iráni gazdaságra. Az ENSZ BT és az Európai Unió mellett több ország is léptetett hatályba szankciókat Iránnal szemben. Bár túlzás lenne azt állítani, hogy Teherán pusztán azok miatt kezdett el tárgyalni a nukleáris megállapodásról, az tény, hogy azoknak is szerepük volt benne.

A nukleáris megállapodás megkötésében az Egyesült Államokban és Iránban bekövetkezett politikai vezetőváltás is fontos momentum volt. A Barack Obama vezette adminisztráció, amely 2009-ben lépett hivatalba, egyértelművé tette, hogy a nukleáris kérdés megoldását a tárgyalásos megközelítésben látja („kinyújtott kéz”). Iránban – szintén 2009-től – ismét Mahmúd Ahmadinezsád lett ugyan az elnök, de a választás előtti vita és különösen az azt követő demonstrációk a *velájat-e faqih*, a vallástudós irányításának a legitimációját és fenntartását is veszélyeztette (N. Rózsa, 2020). Ugyanakkor az Irán elleni nukleáris szankciók a nemzetközi közösségben is nézeteltérésekhez

vezettek, úgy az ENSZ BT állandó tagjai, mint más országok között. Különösen a „fejlődő” világ államai vélték úgy, hogy a fejlett országok – köztük éppen az atomhatalmak is – a „kettős mércéjükkel” nemcsak a fejlett technológia elsajátítását kívánják másoktól megtagadni, hanem éppen egy olyan vélelmezett katonai fejlesztés lehetőségéért kívánnak egy államot megbüntetni, amellyel ők maguk is rendelkeznek.

Így amikor 2015. július 14-én az E3/EU+3 (azaz az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország, Oroszország, Kína és Németország)¹² képviselőiben Federica Mogherini, az EU kül- és biztonságpolitikai főképviseelője, valamint Mohamed Dzsavád Zarif iráni külügyminiszter bejelentette, hogy megszületett az átfogó megállapodás az iráni nukleáris programról, a világ legtöbb országa üdvözölte azt.

„Obama első nyilatkozatában jó megállapodásról beszélt, mely mindkét utat elvágja Irán előtt a nukleáris fegyverek irányába, egyidejűleg egy éven túlra tolja ki azt az időszakot, melyre Iránnak szüksége lenne, ha mégis nukleáris fegyvereket akarna előállítani. Zarif történelmi megállapodást emlegetett (*The White House*, 2015). John Kerry amerikai külügyminiszter elindult a térségbe, hogy a szövetségeseket megnyerje a megállapodásnak. Egyiptom és a Perzsa-öböl arab monarchiái, úgy tűnt, elfogadják azt, különösen, hogy az Egyesült Államok komoly katonai támogatást is ígért (*Washington Post*, 2015).”

Az Obama-kormányzat pozitív, megnyerő kampánya mellett azonban – burkoltan vagy nyíltan – a kezdetektől egy ellenkampány is zajlott: az amerikai törvényhozásban sokan elleneztek a megállapodást, így az nem került a kongresszus elé jóváhagyásra, hanem Obama elnöki rendelettel hirdette ki. A nemzetközi közösségben Benjamin Netanjahu izraeli miniszterelnök folyamatosan a megállapodás ellen tiltakozott, és hamarosan – az amerikai ígéretek ellenére – a Perzsa-öböl több arab állama is az ellenzőkhöz csatlakozott.

„Maga a megállapodás egy mintegy nyolevanoldalas, erősen műszaki tartalmú szöveg, melyhez öt függelék csatoltak. Ezekben

12 Ezt a tárgyalási formációt a globális szakirodalom inkább a „P5+1 és Irán” alakban emlegeti.

a civil nukleáris együttműködés részleteiről, egy, a vitás kérdések rendezésére felállítandó közös bizottságról van szó, és rögzítették a szerződés megvalósításának menetrendjét is. A 2. számú melléklet pedig részletesen tartalmazza a részt vevő felek kötelezettségeit.

A megállapodás mind az urán-, mind a plutóniumutat elvágta Irán előtt – 10, 15 és 25 éves időszakokban szabva meg a tiltás terjedelmét. Mivel Irán rendelkezik uránbányákkal, konverziós üzemmel és Natanzban, illetve Fordóban urándúsító üzemekkel, a megállapodás egy jelentős része ezekre fókuszált. A becslések szerint a megállapodás idején Irán mintegy tízezer kilogramm alacsony dúsítású uránnal rendelkezett, ami – ha tovább dúsították volna – 8–10 atombomba előállításához lett volna elegendő. A megállapodás a következő 10 évben maximum 300 kilogrammot engedélyezett, [azzal, hogy] a fölösleget kiviszik az országból. Az urándúsítás szintjét a következő 15 évre 3,67%-ban maximálták. A 19 ezer centrifuga számát 6104-re kell csökkenteni a következő 10 évre, és ezek csak Natanzban működhetnek, és ezek is csak az első generációs IR-1-es típusúak lehetnek. A többletet, illetve az ennél fejlettebb típusokat a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség (*Sic!*) ellenőreinek felügyelete alatt raktárban őrzik. A Fordót átalakítják kutatási és fejlesztési célokra. Fokozott figyelem irányul az újrafeldolgozásra, illetve a tervezett plutónium fűtőanyagú araki nehézvízműves reaktorra, melyet újra kell tervezni. Irán a következő 15 évben nem építhet új nehézvízműves reaktort, és az innen származó kiegészítő fűtőelemeket (időkorlát nélkül örökre) külföldre kell, hogy szállítsa újrafeldolgozásra.

A megállapodás értelmében Irán (ismét) aláírta és vállalta, hogy 25 évig alkalmazni fogja az atomsorompó-szerződés Kiegészítő jegyzőkönyvét. Emellett alkalmazza a NAÜ-vel kötött biztosítéki megállapodásoknak a 3.1 kiegészítését, amely szerint már a tervezési fázisban jelezni kell az Ügynökség felé, ha egy állam új nukleáris létesítmény építését tervezi. A NAÜ ellenőrei ezen túl bármely létesítményt ellenőrizhetnek, még az ez idáig hozzáférhetetlen katonai létesítményeket is, egy kompromisszumos megállapodás

értelmében. Az ellenőrzések részleteit a NAÜ főigazgatója, Yukiya Amano és Irán közötti különmegállapodás tartalmazta, konkrét menetrenddel (Amano, 2015). A megállapodás bizonyos vitás (vitatára lehetőséget adó) kérdéseket mégis hagyott maga után, elsősorban a szankciók felfüggesztésével, az ún. »*sunset*« feltételekkel (azaz, hogy mi lesz a megállapodásban meghatározott 10-15-25 év múlva), illetve az ún. »lehetséges katonai vonatkozásokkal« (PMD) kapcsolatban.”

A nukleáris megállapodás után¹³

Az iráni nukleáris megállapodás 2016. január 16-án lépett a megvalósítás szakaszába, és 2018. május 8-ig tulajdonképpen zavartalanul működött, annak ellenére is, hogy az Egyesült Államokban Donald Trump került az elnöki székbe, aki kezdettől fogva hangosan ellenezte azt. Az ellenzók érvelésének középpontjában egyrészt magának a megállapodásnak a ténye, másrészt a már említett „*sunset*” feltételek álltak. További kritika tárgyát képezte, „hogy a megállapodás nem foglalkozott olyan kérdésekkel, mint Irán regionális tevékenysége, a terrorizmus támogatása (Ablaka, 2021), a rakétaprogram vagy az emberi jogok kérdése”, s „mindössze” a nukleáris programra fókuszált. Obama megközelítésében viszont „a nukleáris megállapodás sikeres végrehajtása megteremtheti azt a kezdeti bizalmi tőkét, amire építve a többi kérdés is tárgyalhatóvá válik”.

„Donald Trump hivatalba lépése után utasítást adott az Irán-politika felülvizsgálatára, és bár két alkalommal még hajlandó volt nyilatkozatot tenni arról, hogy Irán betartja a megállapodásban foglaltakat, egyre nyilvánvalóbb volt, hogy eljön a pillanat, amikor ezt nem fogja megtenni. 2018. május 8-án végül bejelentette, hogy az Egyesült Államok kilép a nukleáris megállapodásból.

A bejelentést intenzív diplomáciai tevékenység előzte meg: az Európai Unió, továbbá az Iránnal korábban tárgyaló három európai állam vezetői (Theresa May brit miniszterelnök, Emmanuel Macron francia elnök és Angela Merkel német kancellár)

13 A fejezet a szerző nemrég megjelent tanulmányán alapul. Ld. N. Rózsa, 2021.

személyes találkozókön (is) igyekeztek Trumpot meggyőzni arról, hogy ne mondja fel a megállapodást. Macron még egy olyan tervet is előterjesztett, melyben kiegészítéseket fogalmaztak volna meg a megállapodáshoz a legérzékenyebbnek vélt rakéta-program kérdésében. Jóllehet kérdéses volt, hogy az iráni vezetők hogyan viszonyulnának a megállapodás ily módon történő kiegészítéséhez, erre már nem került sor.

Trump elképzelése szerint egy átfogó, minden kérdésre kitérő megállapodásra kell az irániakat rákényszeríteni, azonban ebbe az irányba nem történtek lépések. 2018. július végén azonban váratlanul Trump elnök bejelentette, hogy hajlandó találkozni »bármikor ... előfeltételek nélkül« az iráni vezetőkkel. Ugyanakkor Mike Pompeo külügyminiszter tizenkét pontban sorolta fel a feltételeket, Irán azonban visszautasította az »ajánlatot«: »Irán nem Észak-Korea...« (*The Guardian*, 2018).”

„Az Egyesült Államok 2018 augusztusában visszaállította az Iránnal szembeni szankciók egy részét, és nyilvánvalóvá tette, hogy a külföldi nagyvállalatok sem kaphatnak felmentést a [másodlagos] szankciók alól.¹⁴ A bankokra és az olajexportra vonatkozó szankciókat 2018. november 4-én állították vissza. (A dátumnak szimbolikus jelentősége volt, hiszen 1979-ben iszlám forradalmi diákok egy csoportja ezen a napon foglalta el a teheráni amerikai nagykövetséget.) Donald Trump [a *maximum pressure* jelszavával] a teljes iráni olajexportot kívánta megakadályozni, amivel igen nagy felzúdulást váltott ki a világban. Az Európai Unió igen nehéz helyzetbe került: miközben morális felelősséget érzett a megállapodásért, és politikai hitelessége (is) függött a megállapodás túlélésétől, az európai politikai vezetők határozott kiállása ellenére az európai nagyvállalatok sorban jelentették be, hogy kivonulnak Iránból (vagy még be sem vonultak). Az utolsó pillanatban Trump ugyan további hat hónapra elnöki felmentést adott nyolc országnak (Kína, India, Dél-Korea, Törökország, Olaszország, az Egyesült Arab Emírátságok,

¹⁴ Meg kell jegyezni, hogy az Egyesült Államokban az iráni szankciós törvény végig – az Obama-kormányzat hivatali ideje alatt is – hatályban maradt.

Japán, Tajvan), hogy iráni olajat szerezhessenek be az amerikai szankciók terhe nélkül, azonban ennek lejártakor a szankciók ezen országok számára is végleg hatályba léptek.

Irán igen nehéz helyzetbe került, hiszen miközben tartotta magát a megállapodásban foglaltakhoz – amit a NAÜ rendszeresen igazolt, a felmerülő néhány vitás kérdést pedig a Bécsben hathavonta összeülő Közös Bizottság tárgyalta és rendezte –, a trumpi »maximális nyomás« politika hatásosabban zárta el Iránt, mint az ENSZ BT korábbi szankciói. Közben a társadalmi elégedetlenség is egyre nőtt, mivel a megállapodástól várt gazdasági előnyök nem teljesültek. A munkanélküliség, melynek kezelése Rouhání újrávalasztási kampányának egyik fő ígérete volt, jelentősen nem csökkent (12%-ról 11%-ra), és 2017 végén több iráni városban is tüntetésekre került sor, amiben a nyugati sajtó és egyes politikusok rögtön a *velájet-e faqih* végét látták. Azonban a tüntetések kicsik és szétszórtak voltak, és a rend fenntartásához a helyi rendőri erők elegendőnek bizonyultak.”

Stratégiai türelem és nyomásgyakorlás–keresés¹⁵

Irán 2018. május 8-tól 2019. május 8-ig „stratégiai türelmet” gyakorolt: egyrészt, hogy megmutassa a világnak, ő a maga részéről betartja a megállapodást. Másrészt időt akart hagyni a megállapodásban részes többi félnek, illetve harmadik országoknak, hogy az amerikai szankciók ellenére teljesítsék vállalt kötelezettségeiket. Bár a legtöbb állam megpróbált kikerülő megoldásokat találni – az orosz, kínai, indiai relációban a saját valutában történő elszámolásra próbáltak áttérni, míg az Európai Unió a humanitárius forgalomra korlátozott ún. INSTEX mechanizmust vezette be és próbálta működtetni –, valójában egyik sem vezetett sikerre.

Így a stratégiai türelem éve lejártával Irán kétirányú politikába kezdett: egyrészt abból kiindulva, hogy a nemzetközi közösség, de főleg az Európai Unió számára a megállapodás fegyverzet-ellenőrzési

15 A fejezet részlet a szerző idézett művéből: N. Rózsa, 2021.

és nonproliferációs tartalma prioritás. Irán előre bejelentett és dokumentált módon, több lépcsőben „lépett hátra” a megállapodásban foglalt kötelezettségek teljesítésétől, miközben magából a megállapodásból máig nem lépett ki. Minden bejelentés részét képezte, hogy a lépések visszafordíthatók.

Másrészt Irán meg akarta mutatni a nemzetközi közösségnek, hogy ha a Perzsa-öbölben fegyveres konfliktus alakul ki, az az egész világra nézve következményekkel jár. Ennek a „megmutatásnak” a formája olyan alacsony intenzitású, de az eszkaláció potenciális lehetőségét magában hordozó támadások sorozata volt, melyet sem a térség országai, sem az Egyesült Államok nem hagyhatott figyelmen kívül és válasz nélkül. Ebben az adok-kapokban azonban minden fél igen óvatosan járt el, bár voltak olyan elképzelések, hogy Izrael és Szaúd-Arábia kifejezetten örülne, ha az Egyesült Államok megtámadná Iránt. Irán azonban nagyon óvatosan számította ki [az] akcióit és válaszlépéseit, és [bár] egyszer Trump elnök mindössze néhány perccel az Irán elleni támadás megkezdése előtt vonta vissza [a] parancsát (Ward, 2019), a nyílt háborút sikerült elkerülni. Irán akciói elsősorban a Perzsa-öböl olajforgalmának korlátozására irányultak. A legjelentősebb egy szaúdi olajmezőt és olajfinomítót ért. Bár máig nem bizonyított, hogy ezt a támadást Irán, Iránnal szövetséges valamely csoport vagy valaki más követte-e el, az esemény illeszkedik az iráni támadássorozatba, jóllehet az egyszerű tankerfoglaláshoz képest határozott kategóriaváltást jelentett. Üzenete világos volt: Irán képes nagy precizitással elérni ellenfelei stratégiai érdekeit. A következmény: az Egyesült Arab Emírségek delegációja néhány napon belül Teheránban járt tárgyalni, de Szaúd-Arábia is megpróbált valamiféle csatornát kiépíteni az iráni vezetés felé. Sőt, Kászem Szolejmáni – az iraki miniszterelnök bejelentése szerint – éppen egy szaúdi-iráni közvetítő misszióban járt, amikor likvidálták¹⁶ (*Independent*, 2020).

16 „Úgy volt, hogy aznap reggel találkozom vele, amikor megölték; azért jött, hogy választ hozzon Iránból egy olyan üzenetre, amelyet mi közvetítettünk a szaúdiaktól Iránnak” – mondta Ádil Abdul-Mahdi iraki miniszterelnök.

Mindezek – Trump bejelentése, hogy a támadás megkezdése előtt néhány perccel leállította azt: a szaúdi olajfinomító és olajmező elleni támadás – jelentős következményekkel jártak a Perzsa-öböl és az egész Közel-Kelet biztonságára: az Egyesült Államok hitele, hogy megvédi [a] szövetségeseit, megingott. Ennek hatására a térség államai egyrészt más külső hatalmakhoz (Oroszország, Kína) kezdtek közeledni, másrészt megindult a gondolkodás, hogyan tudnának saját maguk gondoskodni [a] biztonságukról. Ez további fegyverbeszerésekhez, a fegyverkezési verseny fokozásához, továbbá a Perzsa-öbölben felállítandó biztonsági rendszerről folytatandó tárgyalások felújításához vezet(het).

Joe Biden és Ebrahim Raiszi – az amerikai–iráni nukleáris tárgyalások kérdőjelei

A 2021-es év újabb fordulatokat és a megegyezés lehetőségét hozta: 2021 januárjában beiktatták hivatalába Joe Biden amerikai elnököt, aki a választási kampányában a nukleáris megállapodáshoz történő amerikai visszatérést hirdette. Augusztusban pedig Iránban Ebrahim Raiszi kezdte meg az elnökségét, aki a legkonzervatívabb vallási körökből érkezett.

A Biden-kormányzat külpolitikai csapatának vezető tagjai (Antony Blinken, Nicholas Burns, Jake Sullivan, Wendy Sherman, Robert Malley és mások) korábban Obama külpolitikai *team*jében dolgoztak, többségük a közel-keleti, sőt az Iránnal kapcsolatos ügyekben is komoly tapasztalatokkal rendelkezik – miközben Obama elnökhelyettesként maga Biden is jelentős külpolitikai tapasztalatokra tett szert. Azonban ma sem a Közel-Kelet, sem Irán nem szerepel az Egyesült Államok külpolitikai prioritásai között, ráadásul mivel „a Biden-kormányzat tevékenységét nem az iráni atomalkuhoz való visszatérés alapján fogják megítélni, hiszen olyan kihívásokkal kell szembenéznie, mint Kína térnyerése, a globális felmelegedés vagy az ismét erősödő migráció kezelése, Bidenék várhatóan egyfajta *kockázatkezelő/-hárító* politikát folytatnak majd” a kérdésben. Ugyanakkor azzal is tisztában

vannak, hogy bár „nem Irán az Egyesült Államok legnagyobb problémája..., de az egyetlen, amely olyan regionális konfliktus kibontakozásával fenyeget, amely [adott esetben] szükségessé teheti/kikényszerítheti az Egyesült Államok katonai beavatkozását” (Miller, 2021).

A tanulmány írásakor még zajlik a Raiszi-kormány felállítása – a többlépcsős folyamatban az elnök javaslatot tesz a miniszterek személyére, akiknek a jelölését a parlamentnek is jóvá kell hagynia –, de úgy tűnik, hogy az ultrakonzervatívnak tartott Hoszein Amir Abdollahiján külügyminiszter mellett a helyettese, Abbász Araghcsi, az eddigi tárgyalócsapat vezetője továbbra is a helyén marad. A nukleáris kérdésekről folyó egyeztetések szempontjából Iránnak is fontos a folytonosság és a tárgyalási tapasztalat, ugyanis számára a megállapodásnak nincs alternatívája. A szankciók, különösen a Donald Trump által bevezetett és betartatott szankciók, a külföldi partnerek megjelenésének az elmaradása, a gazdasági helyzet stagnálása – „az ellenállási gazdaság” viszonylagos sikere ellenére (N. Rózsa és Szigetvári, 2019) –, valamint az Iránt egyre jobban sújtó szárazság és elsivatagosodás, az abból adódó vízproblémák (Szálkai és Szabó, 2021), illetve az egyelőre megfékezhetetlen Covid19-járvány olyan belpolitikai helyzetet teremtettek, hogy – a rendszer fenntartása érdekében – az iráni vezetésnek a nukleáris program kérdésében meg kell állapodnia a nemzetközi közösséggel, elsősorban az Egyesült Államokkal. Raiszi a beiktatását követően azt hangsúlyozta, hogy „az Irán népe elleni szankciókat fel kell oldani... minden diplomáciai tervet, amely erre az eredményre vezet, támogatni fogunk” (ISNA, 2021). Az iráni politika következetes: a nukleáris megállapodáshoz való visszatérés egyrészt annak a teljes egészét jelenti, azaz mindenkinek minden kötelezettségét vállalnia és teljesítenie kell; másrészt csak és kizárólag a nukleáris programról szólhatnak a tárgyalások, új témát (legalábbis ebbe a keretbe) nem lehet bevonni.

Tehát úgy tűnik, hogy bár mindkét fél – azaz a tárgyalások multilaterális jellege ellenére a megállapodáshoz feltétlenül szükséges partnerek, az Egyesült Államok és Irán – érdekelt az atomalkuhoz való visszatérésben és a konfliktus esetleges eszkalációjának az elkerülésében, ez nem is olyan egyszerű. Miközben az iráni oldalon a visszatérés lehetőségét elvileg minden politikai erő – bár különböző

feltételek mellett – támogatja, az amerikai belpolitikában annak sok ellenzője van, még Biden saját pártján belül is. Nem véletlen, hogy a Biden-adminisztráció hivatalba lépése után hónapokig nem történt előrelépés a kampányígéret (a nukleáris megállapodáshoz való visszatérés) kérdésében. A 2021. június 18-án tartott iráni elnökválasztás, illetve az augusztus 5-ére kitűzött elnöki beiktatás azonban egyfajta időkénszert eredményezett, így április és június között Bécsben a nukleáris tárgyalások hat fordulójára került sor. Miközben a hírek komoly haladásról számoltak be, mind az Egyesült Államok, mind Irán igyekezett a saját tárgyalópozícióját erősítő stratégiai előnyökhöz jutni.

Irán részéről – különösen Washingtonnak a Khamenei ajatollah által az amerikai megbízhatatlanság újabb jeleként értékelt késlekedése láttán – tovább folytatódott, sőt újabb szintekre lépett a 2019-től gyakorolt kettős politika (a nukleáris megállapodásokban foglaltak végre nem hajtása, illetve a támadások). A technológiai továbblépések Irán részéről olyan képességek megszerzését jelezték, amelyek egyértelműen a nukleáris megállapodás korlátozása alá estek: növelték az uráncentrifugák számát, egyre fejlettebb típusokat állítottak be, végül uránfémeket is előállítottak (*AP*, 2021). Áprilisban Irán már 60 százalékos dúsítottságú uránt állított elő (*The New York Times*, 2021), júliusban pedig Haszan Rouhání távozó elnök bejelentette, hogy az ország 90 százalékos dúsítottságú urán előállítására is képes, ha szükséges – ami fegyverminőségű uránnak számít. Azonban hozzátette, hogy „mindent meg tudunk valósítani a békés úton”.¹⁷ Általános, bár nem teljes körű vélemény szerint Irán továbbra sem kíván nukleáris fegyvereket fejleszteni – ezt Raiszi a beiktatási beszédében ismét megerősítette: „az iráni program teljes egészében békés, és az Iszlám Köztársaság – a legfőbb vezető *fatvájának* megfelelően – a nukleáris fegyvereket tilosnak ismeri el [tudja/tartja], és Irán védelmi doktrínájában ennek a fegyvernek nincs helye” (*ISNA*, 2021).

17 „Even if one day there is a need for 90 percent enrichment for a reactor, we do not have any problem and we are able,” Rouhani said, according to the IRNA, a state-run news agency. „We can do anything in the peaceful path.” (Strozewski, 2021).

Ugyanakkor újabb és újabb Iránnak (vagy vele kapcsolatban álló csoportoknak) tulajdonított támadások történtek olajszállítók ellen a Perzsa-öbölben – a legutóbb július végén, az ománi vizeken hajózó Mercer Street tanker ellen –, amelyeket Teherán a tárgyalási pozíciója megerősítésére szeretne használni. A szankciók feloldása mellett Irán garanciát akar kapni arra is, hogy a megállapodásból való amerikai kilépés nem történik meg még egyszer – azonban ezt a feltételt az amerikai tárgyalók egyelőre elutasították.

Az Egyesült Államok részéről egyrészt a térségbeli szövetségesek érdekeinek a védelme, másrészt az azokat fenyegető iráni programok (rakéta-program, Irán regionális tevékenysége) állnak a figyelem középpontjában. Miközben a Biden-kormányzat is a megállapodás kiszélesítésére törekedne, különös nyomást jelent számára a Naftali Bennett vezette, az Irán-kérdésben a Netanjahu-kormányval folytonosságot mutató új izraeli kabinet politikája. Benny Gantz védelmi miniszter szerint Irán „tíz hétre van attól, hogy fegyverminőségű uránhoz jusson” (*The Jerusalem Post*, 2021). Sőt, az utóbbi években egyre gyakoribbá váló kibertámadások mellett – 2012 óta először – ismét egy esetleges katonai támadás terveiről jönnek hírek Izraelből. A Közel-Kelet és Irán azonban ennek ellenére sem szerepel a Biden-kormányzat legfontosabb prioritásai között.

Konklúzió

E tanulmány írásakor még nem lehet tudni, hogy a tárgyaló felek mikor térnek vissza Bécsbe, illetve visszatérnek-e a megállapodásban foglaltak betartásához. Sokak szerint a helyzet 2015 óta jelentősen megváltozott: Irán olyan tudásra, tapasztalatra tett szert, amellyel akkor még nem rendelkezett, ugyanakkor a saját programjának – akár az urándúsítás mértékének, akár az uráncentrifugák számának és minőségének – a korlátozásában van már tapasztalata. Azonban mivel a nukleáris szankciók egy komplex, soktényezős szankciós rendszer részét képezik, a feloldásuk önmagában nem oldja meg az ország problémáit, pedig úgy tűnik, az iráni gazdaság mégiscsak talpon maradt

(Fórián-Szabó és Kovács, 2021). Ugyanakkor a járványhelyzet és a környezeti katasztrófák az iráni vezetés számára egyfajta megegyezési kényszert eredményeznek; ennek egyik jele, hogy Khamenei ajatollah meghátrálni látszik a Covid19 elleni nyugati oltások tilalma ügyében.

A nukleáris megállapodásról szóló tárgyalások önmagukban nem nyújtanak kellő biztosítékot a térség más államai, elsősorban Izrael és a Perzsa-öböl egyes arab országai számára, különösen amiatt, hogy az Egyesült Államok egyre kevésbé akar katonailag beavatkozni a térségben. A szíriai, iraki, majd a napokban lezajlott afganisztáni kivonulás keserű tapasztalat a térségbeli amerikai szövetségesek számára: azt üzeni, hogy itt az ideje, hogy maguk gondoskodjanak a saját biztonságukról. Ebben a pillanatban tehát nem tűnik lehetetlennek, hogy a Perzsa-öböl országai között meginduló – látható és a háttérben folyó – konzultációk megvessék az alapjait egy már régóta tervezett, de máig meg nem valósult regionális biztonsági struktúrának. Ez egyrészt előrelépést jelenthetne az iráni és más rakétaprogramok és egyéb regionális törekvések korlátozása felé, másrészt teljesítené azt az évtizedes iráni követelést és stratégiai célt, hogy a térség biztonságát az ott fekvő országok felügyeljék.

Irodalomjegyzék

- Ablaka Gergely (2021). Transznacionális Irán. Nem állami szereplők a Közel-Keleten – militáns partnerek Teherán „szolgálatában”. *Külügyi Szemle*, 20(3), 113–144.
- Academic Peace Orchestra Middle East* (2016). A letöltés ideje: 2021. augusztus 10. <http://academicpeaceorchestra.com/>.
- Csicsmann, László (2021). A szankciók mint a nyomásgyakorlás eszközei a nemzetközi kapcsolatokban: a Közel-Kelet és Irán esete. *Külügyi Szemle*, 20(3), 80–112.
- Csicsmann László, N. Rózsa Erzsébet és Szalai Máté (2017). The MENA Region in the Global Order: Actors, Contentious Issues and Integration Dynamics. *MENARA Methodology and Concept Papers*, (4). A letöltés ideje: 2021. szeptember 5. http://menaraproject.eu/wp-content/uploads/2017/11/menara_cp_4.pdf.

- Fórián-Szabó Viktor és Kovács Tamás (2021). Terhelő örökség. Az iráni gazdaság lehetőségei és kihívásai a 2021-es elnökválasztás után. *Külügyi Szemle*, 20(3), 38–79.
- Gladstone, Rick, Broad, William J. és Crowley, Michael (2021). Iran Says It Began Enriching Uranium to 60 Percent. How Important Is That? *The New York Times*. A letöltés ideje: 2021. szeptember 6. <https://www.nytimes.com/2021/04/16/world/middleeast/iran-nuclear-talks-uranium-explainer.html>.
- Harkov, Lahav és Lazaroff, Tovah (2021). Gantz: Iran Is 10 Weeks from Breakout to A Nuclear Weapon. *The Jerusalem Post*. A letöltés ideje: 2021. szeptember 6. <https://www.jpost.com/israel-news/israel-to-unsc-halt-irans-brazen-ship-attacks-675793>.
- IAEA (2015). IAEA Director General's Statement and Road-map for the Clarification of Past and Present Outstanding Issues Regarding Iran's Nuclear Programme. A letöltés ideje: 2021. szeptember 5. <https://www.iaea.org/newscenter/statements/iaea-director-generals-statement-and-road-map-for-the-clarification-of-past-present-outstanding-issues-regarding-irans-nuclear-programme>.
- IAEA/PRIS (2021). Power Reactor Information System. A letöltés ideje: 2021. augusztus 10. <https://pris.iaea.org/>.
- International Atomic Energy Agency (2021). Nuclear Power Reactors in the World. IAEA. A letöltés ideje: 2021. augusztus 10. https://www-pub.iaea.org/MTCD/Publications/PDF/RDS_2-41_web.pdf.
- ISNA (2021). Raiszi: az har tarh-e diplomatik ke báesz-e laghv-e tahrinhá savad esztekbál mikonim [Minden diplomáciai tervet, mely a szankciók eltörlését okozza, elfogadunk]. A letöltés ideje: 2021. szeptember 6. <https://www.isna.ir/news/1400051410194/%D8%B1%D8%A6%DB%8C%D8%B3%DB%8C-%D8%A7%D8%B2-%D9%87%D8%B1-%D8%B7%D8%B1%D8%AD-%D8%AF%DB%8C%D9%BE%D9%84%D9%85%D8%A7%D8%AA%DB%8C%DA%A9-%DA%A9%D9%87-%D8%A8%D8%A7%D8%B9%D8%AB-%D9%84%D8%BA%D9%88-%D8%AA%D8%AD%D8%B1%DB%8C%D9%85-%D9%87%D8%A7-%D8%B4%D9%88%D8%AF-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D9%82-%D8%A8%D8%A7%D9%84-%D9%85%DB%8C-%DA%A9%D9%86%D9%85>.
- Jones, Rodney W., Koblentz, Gregory D., McDonough, Mark G. és Dalton, Toby F. (1998). *Tracking Nuclear Proliferation*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.

- Keesing's World News Archive* (1991). A letöltés ideje: 2021. augusztus 10. http://keesings.com/index_new.php.
- Miller, Aaron (2021). Is Time Running Out for the JCPOA? Webinar organized by the Quincy Institute. *YouTube*. A letöltés ideje: 2021. szeptember 5. <https://www.youtube.com/watch?v=Wz3JG3SUMZs>.
- Morello, Carol (2015). On Kerry Visit, Arab Nations Express Support for Iran Nuclear Agreement. *The Washington Post*. A letöltés ideje: 2021. szeptember 6. https://www.washingtonpost.com/world/middle-east/on-kerry-visit-arab-nations-express-support-for-iran-nuclear-agreement/2015/08/03/36bbebea-36d3-11e5-ab7b-6416d97c73c2_story.html?utm_term=.8716580fee32.
- N. Rózsa Erzsébet (2018). Weapons of Mass Destruction in the Middle East and North Africa. *MENARA Working Papers*. (24). A letöltés ideje: 2021. szeptember 6. http://menaraproject.eu/wp-content/uploads/2018/11/menara_wp_24.pdf.
- N. Rózsa Erzsébet (2020). *Hagyomány és modernitás. Az iráni külpolitika kihívásai a 21. század elején*. Budapest: Nemzeti Közszerzői Egyetem Közigazgatási Továbbképzési Intézet.
- N. Rózsa Erzsébet (2021). Az iráni nukleáris program kihívása a Biden-elnökség kezdetén. In Kajtár Gábor (szerk.), *A nemzetközi jog, az uniós jog és a nemzetközi kapcsolatok szerepe a 21. században. Tanulmányok Valki László tiszteletére* (731–748. o.).
- N. Rózsa Erzsébet és Péczeli Anna (2013). Az atomfegyvermentes övezetek. In N. Rózsa Erzsébet és Péczeli Anna (szerk.), *Egy békésebb világ eszközei. Fegyverzetellenőrzés, leszerelés, non-prolifерáció* (147–163. o.).
- N. Rózsa Erzsébet és Szigetvári Tamás (2019). The Resistance Economy: Iranian Patriotism and Economic Liberalisation. In Gerócs Tamás és Szanyi Miklós (szerk.), *Market Liberalism and Economic Patriotism in the Capitalist World-System* (169–182. o.).
- Pleitgen, Frederik, Otto Claudia és Mostaghim, Ramin (2021). Iran's Hardline New President Sworn in Amid Stalled Nuclear Talks and Hopes of Saudi Detente. *CNN*. A letöltés ideje: 2021. szeptember 6. <https://edition.cnn.com/2021/08/05/middleeast/iran-president-raisi-inauguration-intl/index.html>.
- Rising, David (2021). UN Nuclear Watchdog: Iran Producing More Uranium Metal. *AP News*. A letöltés ideje: 2021. szeptember 5. <https://apnews.com/article/joe-biden-middle-east-business-europe-iran-nuclear-468969423ed42240a0cb647ad5987617>.

- Sengupta, Kim (2020). The Reason Qassem Soleimani Was in Baghdad Shows How Complex the Iran Crisis Is. *Independent*. A letöltés ideje: 2021. szeptember 6. <https://www.independent.co.uk/voices/qassem-soleimani-death-iran-baghdad-middle-east-iraq-saudi-arabia-a9272901.html>.
- Space Daily* (2010). Ahmadinejad Promises 'Global' Response if Iran Is Attacked. A letöltés ideje: 2010. augusztus 21. http://www.spacedaily.com/reports/Ahadinejad_promises_global_response_if_Iran_is_attacked_999.html.
- Staff and Agencies (2018). Trump Offer to Meet Iran President Rouhani Dismissed by Both Sides. *The Guardian*. A letöltés ideje: 2021. szeptember 5. <https://www.theguardian.com/us-news/2018/jul/31/trump-offer-to-meet-iran-president-rouhani-dismissed-by-both-sides>.
- Strozewski, Zoe (2021). Iran President Rouhani Tells Cabinet Nation Is Capable of Enriching Uranium to 90 Percent. *Newsweek*. A letöltés ideje: 2021. szeptember 6. <https://www.newsweek.com/iran-president-hassan-rouhani-tells-cabinet-nation-capable-enriching-uranium-90-1609633>.
- Szálkai Kinga és Szabó Miklós (2021). Az iráni vízváltás a klímaváltozás és a növekvő társadalmi elégedetlenség árnyékában. *Külgvi Szemle*, 20(3), 5–37.
- The White House* (2015). The Historic Deal that Will Prevent Iran from Acquiring a Nuclear Weapon. A letöltés ideje: 2021. szeptember 6. <https://obamawhitehouse.archives.gov/issues/foreign-policy/iran-deal>.
- Ward, Alex (2019). Trump Confirms He Called off a Military Strike on Iran. *Vox*. A letöltés ideje: 2021. szeptember 5. <https://www.vox.com/2019/6/21/18700570/trump-iran-attack-drone-twitter>.
- World Nuclear Association* (2021). Nuclear Power in Iran. A letöltés ideje: 2021. augusztus 10. <https://www.world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-g-n/iran.aspx>.

Az Eurázsia-narratíva kibontakozásának vizsgálata a magyar kormányzati nyilatkozatok és fejlesztéspolitikai dokumentumok tükrében¹

Examining the Evolution of the Eurasian Narrative in Hungary in the Light of Government Statements and Development Policy Documents

Salamin Géza, Megyesi Zoltán és Klemensits Péter

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2021.3.6

Összefoglaló: A magyar kormányzat a 2008-as gazdasági válság hatásaira, valamint a világgazdaság súlypontjának keletre vándorlására tekintettel a keleti nyitás politikája mellett kötelezte el magát, azaz a keleti feltörekvő piacok felé irányuló export növelését, ezáltal a kivitel diverzifikálását célozta meg. A 2010 óta stabilan kormányzó politikai erő részéről a külgazdasági koncepció mellett az elmúlt tíz évben egy Eurázsia köré épülő geopolitikai narratíva is kikristályosodott. A tanulmány a Gearóid Ó Tuathail által megfogalmazott gyakorlati geopolitikai érvelési modell alkalmazásával, a kormányzati szereplők beszédei, interjúi és esemény-összefoglalói, illetve a fejlesztéspolitika tervdokumentumai alapján igyekszik beazonosítani és értékelni a magyar Eurázsia-narratívát, továbbá bemutatni az annak megvalósítására tett legfontosabb lépéseket és azok külső feltételrendszerét.

Kulcsszavak: Eurázsia, geoökonómia, geopolitika, politikai földrajz, nemzetközi kapcsolatok, fejlesztéspolitika

Abstract: *Taking into account the effects of the economic crisis of 2008 and adapting to the shift of the world economy's centre of gravity to the east, the Hungarian government committed itself to the Opening Toward East Policy, i.e., to increase exports to the eastern emerging markets and thus diversify exports. The geopolitical narrative built around Eurasia over the past ten years has also crystallised in the foreign economic concept by the political force that has been stable since 2010. Using the practical geopolitical reasoning model formulated by*

1 A kézirat lezárásának ideje: 2021. március.

Gearóid Ó Tuathail, the study attempts to identify and evaluate the Hungarian Eurasian narrative based on the speeches, interviews, and documents of planning policy, as well as to present the most important steps and external conditions.

Keywords: *Hungary, Eurasia narrative, practical geopolitical reasoning, foreign policy, development policy, geopolitics, political geography*

Bevezetés

Az utóbbi években – a geopolitikai szakértők következtetéseivel, prognózisaival összhangban – több nagyhatalom kormányzata is nyíltan felvállalta Eurázsianak mint politikai és gazdasági entitásnak a megteremtését (lásd pl. Frankopan, 2018; Maçães, 2018; Calder, 2019). A legismertebb ezek közül talán Kína Egy Övezet Egy Út (*One Belt One Road*, OBOR; mai nevén: Övezet és Út Kezdeményezés, *Belt and Road Initiative*, BRI) projektje, de ebbe a sorba illik Oroszországnak az Eurázsiai Unióról szóló terve is. Ugyanakkor az Európai Unió, India, továbbá az olyan kisebb államok, mint Magyarország Eurázsia-narratívái is figyelmet érdemelnek.

Magyarország a makroregionális földrajzi helyzetét tekintve Közép-Európában, még pontosabban Kelet-Közép-Európában található, ám azt gyakran összemossák Kelet-Európával. A kategorizálási különbségek közötti távolságot a tartalmában és jelentésében is vitatott fogalmú Köztes-Európa kifejezés hidalhatja át. Köztes-Európát a legegyszerűbben úgy lehet behatárolni, hogy az a Nyugat- és Kelet-Európa közötti átmeneti térség, amely Finnországtól Görögorszáig húzódik, s magában foglalja a német és az orosz államtér között fekvő kisállamokat, valamint Lengyelországot és Ukrajnát. Az első világháború óta a kontinens fő konfliktus- és ütközőzónájaként jelent – és jelenik – meg Kelet és Nyugat között (Nagy, 2014, 32. o.). E hagyományos szerepkör a Krím félsziget orosz anektálása következtében ismét felerősödött. A világpolitikai hatalmi egyensúly azonban átalakulóban van. Az Amerikai Egyesült Államok vezető szerepének megtartása mellett Eurázsiaiban új hatalmi központként jelent meg az ismét aktív Oroszország és a gyorsan fejlődő Kína. Ebből a szempontból Köztes-Európa – észak-déli

középpontjában Magyarországgal – a földrajzi helyzetéből adódóan a geopolitikai pufferzóna szerepkörből a feltörekvő Keletet és a fejlett Nyugatot összekötő hídtérséggé léphet elő (Bernek, 2018b, 105. o).

A tanulmány a magyar Eurázsia-narratíva bemutatására vállalkozik, amelyhez az elméleti keretet Gearóid Ó Tuathail „Theorizing Practical Geopolitical Reasoning: the Case of the United States’ Response to the War in Bosnia” című, a *Political Geography* 2002. évi 5. számában megjelent tanulmánya (Ó Tuathail, 2002) szolgáltatja. Az ír szerző az írásában az Egyesült Államoknak a boszniai háborúval kapcsolatos geopolitikai narratíváját vizsgálta, amelynek során az ún. gyakorlati geopolitikai érvelési modellben egy négy részből álló módszertani megközelítést vázolt fel a külpolitikai elitek érvelésének elemzéséhez. Ezek:

- a külpolitikai probléma meghatározása (annak tisztázása, hogy mi tekinthető egy politikai kihívás részének, hogyan definiálható az adott probléma, és milyen jelentőséggel bír az állam/nemzet számára);
- a „geopolitikai stratégia” meghatározása (amely alapvetően a befolyással bíró szereplők magas szintű egyeztetésein történik);
- a stratégia további „finomhangolása” (amelynek során a döntéshozók megkísérlik az érintett felek érdekeit, félelmeit és politikai szükségleteit összeegyeztetni);
- a probléma „lezárása”, azaz a megfogalmazott probléma megoldása és az annak érdekében tett konkrét politikai lépések (ez nem minden esetben jelent valódi megoldást, gyakran csak halasztást – annak reményében, hogy a probléma idővel érdemi beavatkozás nélkül is veszíteni fog a jelentőségéből) (Ó Tuathail, 2002, 622. o.).

A geopolitikai narratíva rendeltetése lényegében az, hogy világos és látható módon olyan érveket fogalmazzon meg, amelyek a nemzet nagyobb részének a mozgósítását serkentik. A kritikai geopolitika valódi jelentősége, hogy a külpolitika formálása során az egyes államok

beazonosítható képességei mellett a humántényezőknek is meghatározó szerepet tulajdonít.

A tanulmány, alkalmazkodva az Ó Tuathail által megfogalmazott négyrészes elméleti kerethez, a keleti nyitással kapcsolatos magyar kormányzati nyilatkozatok elemzése és a fejlesztéspolitikai stratégiák tartalomelemzése alapján igyekszik beazonosítani és értékelni a magyar Eurázsia-narratívát, továbbá áttekinti az annak megvalósítására tett legfontosabb lépéseket és azok külső feltételrendszerét.

Eurázsia geopolitikai jelentősége

Természetföldrajzi megközelítésben Eurázsia alatt az Európa és Ázsia által alkotott szuperkontinentst értjük, amely geológiailag egyetlen földrésznek minősül. A politikai, gazdasági és kulturális heterogenitása ellenére a geopolitikában Eurázsia fogalma a kezdetektől komoly jelentőséggel bírt, amely a 20. században már az egyes nagyhatalmak geostratégiáját is alapvető mértékben befolyásolta. A 2000-es évektől a régió jelentősége ezen túlmenően is megnövekedett, ezért beszélhetünk attól kezdve egy eurázsiai korszak kialakulásáról, amelynek során a gazdasági, politikai, katonai hatalom egyre inkább Kelet felé tolódik, miközben az Atlanti-óceán térsége veszíthet a központi súlyából. Ahogy a népszerű geopolitikai szakértő, Parag Khanna vélekedett erről: a világ ázsiaivá válik (Khanna, 2019, 36. o.). Ezzel párhuzamosan egy új, többközpontú világrend van kialakulóban, ahol a konnektivitás és a komplexitás révén Európa és Ázsia egysége új értelmet nyer, a 21. század pedig Eurázsia évszázada lehet.

Peter Frankopan a 2013-ban Kína által meghirdetett Övezet és Út Kezdeményezést vizsgálva már az eurázsiai szuperkontinens kialakulásáról írt (Frankopan, 2018, 266. o.). Bruno Maçães szerint pedig egy új világtérkép létrejöttének vagyunk a tanúi, amelynek során kialakul a Lisszabontól Jakartáig terjedő új földrajzi entitás, Eurázsia. A szuperkontinens erőközpontjai közül Kína tölti be a legfontosabb szerepet, hiszen a BRI részeként megvalósuló szárazföldi és tengeri szállítási folyosók révén az ország egy új globális gazdasági rendszer létrehozásán

munkálkodik, amelynek Peking lenne a központja (Maçães, 2018, 235. o.).² Kent E. Calder is úgy látja, hogy a hidegháború óta a gazdasági növekedés központja Kelet-Ázsiába helyeződött át, Európa és Ázsia újrapcsolódása pedig egy új szuperkontinens születését vetíti előre, amely az európai–kínai partnerségen alapszik (Calder, 2019, 71–85. o.). Eurázsia felemelkedése a nagyhatalmak és a kisebb országok számára egyaránt tartogat lehetőségeket és kihívásokat, ezért a fogalom geopolitikai nézőpontból történő vizsgálata aktuálisabb, mint valaha, hiszen az új világrendnek – és benne hazánk nemzetstratégiájának, külpolitikájának – a megismerése mindannyiunk számára közös érdek.

Magyarország, a kisállam történelmi megpróbáltatásai

Az első világháborúban vesztes Magyarország külpolitikai mozgásteret az 1920-as évektől nagymértékben beszűkült (Benyhe, 2018). Az ország képtelen volt elkerülni, hogy a második világháborúba belesodródva előbb a náci Németország, majd a világegést követően a Szovjetunió érdekszférájába kerüljön, külpolitikai szabadságát voltaképpen elveszítve szatellitállammá váljon.

1945 után Magyarország több mint negyven évre a hidegháborús szembenállás bipoláris világrendjének keleti, szocialista blokkjába került. Az 1956-os forradalmat követő – a fokozatosan puha diktatúrába átmenő – Kádár-rendszer az életszínvonal emelésével kísérelte meg legitimálni önmagát, azonban a szocialista gazdasági rendszer rugalmatlanságai miatt az 1973-as olajárrobbanás után annak folytatása jórészt már csak külső, főleg nyugati forrásokból, hitelekből volt finanszírozható, ami az ország fokozatos eladósodásához és a pénzügyi csődközeli állapothoz vezetett (Bod, 2019, 19. o.).

A rendszerváltással párhuzamosan megváltozott a nemzetközi környezet is: a Szovjetunió összeomlásával elveszítette a bipoláris jellegét; a szocialista rendszer bukása a nyugati liberális demokráciák győzelmét

2 A BRI geopolitikai jelentőségéről európai nézőpontból ld. Kocsis, Komjáthy és Péti, 2017, 37–63. o.

hozta, globálisan kiteljesedett a *Pax Americana*. Kis és gazdaságilag nyitott országként hazánk számára más érdemi lehetőség hiányában egyértelmű volt, hogy csatlakoznia kell az Európai Közösséghez.

Természetesen a szocializmusból a nyugati mintájú piacgazdaságra való áttérés számos nehézséggel és társadalmi megrázkódtatással járt. A radikális átállás jegyében Magyarország a rendszerváltozás első három évében elvesztette a nemzeti terméke 20 százalékát (Bod, 1995), a GDP 18 százalékkal, a foglalkoztatottak száma pedig mintegy másfél millióval csökkent (Központi Statisztikai Hivatal, 2010, 30. o.). A transzformációs visszaesést és recessziót követően 1997-től indult meg a magyar gazdaság európai konvergenciája. A külkereskedelemben áthelyeződtek a súlypontok: az Európai Unió lett Magyarország fő kereskedelmi partnere, és a tőkeberuházások többsége is Nyugat-Európából érkezett. Az ország az Európai Unió gazdaságával való szoros egybefonódása eredményeként többnyire az európai és a világgazdasági konjunktúraciklusokat követve fejlődött, kiegyenlített, átlagosan 4 százalék körüli éves gazdasági növekedéssel (Központi Statisztikai Hivatal, 2010, 31. o.).

A gazdasági felzárkózással párhuzamosan azonban 2002-től a háztartások és az állam meredek – ráadásul külföldi devizában történő – eladósodása kezdődött meg, így a konvergencia végül az eladósodás fenntarthatatlansága és az azt kiegyensúlyozni kívánó kormányzati intézkedések folytán meg is akadt (Oblath, 2014, 21. o.). A 2008-as gazdasági válság begyűrűzése már olyan strukturális egyensúlytalanság közepette érte az országot, amely végül az IMF-hitel felvételéhez vezetett (Miklós, 2013, 83. o.).

A nemzetközi kapcsolatok mellett az európai gazdasági térben sem sikerült – Kelet-Közép-Európa egészével együtt – Magyarországnak számottevően javítania a geoökonómiai helyzetét. A 2000 és 2012 közötti periódus makroregionális folyamatait vizsgáló gazdaságföldrajzi elemzés tanúsága szerint (Salamin, 2015, 73–91. o.) Európán belül rögzültek a centrum–periféria-viszonyok, amelyeket többféle, a magterületekhez kapcsoló függés (FDI, EU-források, munkaerőpiaci elszívás) tart fenn, illetve erősít. A mérsékelt gazdasági konvergencia

ellenére továbbra is a kelet–nyugati dichotómia a legerősebb dimenziója az európai tér tagolódásának.

Összességében Magyarország európai konvergenciájának az első két évtizede (1990-től) azzal jellemezhető, hogy a kezdeti lehetőségeihez és a mérvadó összehasonlítást jelentő országokhoz mérten egyaránt alulteljesített (Oblath, 2014, 48. o.). 2010-től azonban a fiskális reformok, majd 2013-tól a monetáris politikai fordulat ismét felzárkózási pályára állította a magyar gazdaságot. Az ország fejlettsége az egyensúlyi helyzet megtartása mellett folyamatosan közeledett a nyugat-európai államok szintjéhez (*Magyar Nemzeti Bank*, 2018, 7. o.), egyes években pedig az Európai Unió legnagyobb növekedési ütemét mutató országai között volt.

A keleti nyitás politikája: az Eurázsia-gondolat megjelenése a kommunikációban

A gazdasági válságot követően a 2010-ben megválasztott Orbán-kormány a rendszerváltás óta kizárólagos nyugati társadalmi-gazdasági modell és kapcsolatok mellett egy új gazdaságpolitikai irányvonalat, valamint a külkapcsolatok és a külgazdaság diverzifikációját jelölte meg a magyar gazdaság ismételt növekedési pályára állításának eszközeként. A külpolitikai nyitás tervezett fő iránya a keleti, feltörekvő országok jelentették (Magyarország Kormánya, 2012, 190. o.), ami a gyakorlatban a keleti nyitás politikája néven vált ismertté. E köré épülve a magyar kormányzat részéről új geopolitikai narratíva kristályosodott ki az elmúlt közel egy évtized során, amelyet jól összegez a miniszterelnök alábbi megnyilatkozása:

„A mi fülünknek furesán hangzik még a kifejezés, de itt Eurázsia építéséről beszélünk. Három koncepció is asztalon van mindig, amikor Európa jövőjéről beszélünk, az eurázsiai, az euramerikai és euarábiai koncepciók. Ezeknek mindegyikében sok igazság van, de kétségkívül gazdaságilag az újszerű és leginkább vonzó az eurázsiai megközelítés.” (*Miniszterelnök.hu*, 2018)

Miért jutott Magyarország miniszterelnöke erre a megállapításra? Mi az a terület, melyek azok az országok, amelyeket magában foglal Eurázsia? Hogyan zajlik a gyakorlatban Eurázsia építése? A kérdések megválaszolásához és az Eurázsia-narratíva alakulásának analitikusabb elemzéséhez módszertanilag a magyar kormányzati szereplők megnyilvánulásainak tartalomelemzése nyújt segítséget. A forrásukat a magyar kormány és a miniszterelnök hivatalos weboldalán (*Magyarország Kormánya; Miniszterelnök.hu*) található azon beszédek, interjúk és esemény-összefoglalók jelentik, amelyekben szerepelt az *Eurázsia* és az *eurázsiai* kulcsszó. A keresés a 2014 októberétől 2020 júniusáig terjedő időszakban 58 találatot jelzett. A szövegek alapján a magyar kormányzat eurázsiai alapú geopolitikai érvelése az alábbiakban olvasható.

A 2010-es évtizedre alapvető változások indultak meg a nemzetközi rendben és az erőviszonyok alakulásában. Az euroatlanti, azaz a nyugati országok 2008-as válsága óta, valamint a keleti államok gyors gazdasági fejlődése következtében a világ gazdasági centruma egyre inkább a csendes-óceáni térre tevődik át. Ezt támasztotta alá az a tény is, hogy a 2009-ben hatalomra került Barack Obama első elnökségi ciklusában viszonylag leértékelődtek az Amerikai Egyesült Államok számára az atlanti kapcsolatok, és az európai kontinens egyre inkább háttérbe szorult az amerikai geopolitikai stratégiák terén (egészen a krími válságig). Ezzel kapcsolatban a kelet-közép-európai országok csatlósága még a vezető európaiakénál is nagyobb volt (Bernek, 2018b, 62. o.). Mindezek alapján azzal a hipotézissel élhetünk, hogy az Orbán-kormányzat azt a következtetést vonta le, hogy Magyarország nemzetközi környezetében alapvető átrendeződés indult meg, ezért a rendszerváltás óta jóformán kizárólagos atlanti centrikus geopolitikai narratíván változtatni szükséges, és hazánk stratégiai érdeke, hogy Kelet felé is nyisson.

A motivációk közül a külpolitikai környezet változása mellett Magyarország esetében szükséges a belső társadalmi-gazdasági tényezőket is megjelölni. Egyrészt a 2000-es évek második felének gazdasági és pénzügyi válsága következtében a rendszerváltási folyamat

során már-már kritikátlanul átvett neoliberais nyugati gazdasági minta és orientáció konvergenciavárakozásai a társadalom széles rétegei számára beteljesületlenek maradtak, s ez elfogadhatóbbá tette a külpolitikai preferenciák részleges keletre tolódását (Bod, 2019, 35. o.). Másrészt a magyar identitásban alapvetően jelen vannak a keleti orientáció jegyei. A magyarság őstörténetére és származására építve sajátos irányvonalat képvisel az úgynevezett *turanizmus*, amely a *turáni* (török, altaji) népekkel való kapcsolatokra fókuszál. Az első-sorban földrajztudományi, majd nyelvészeti és kulturális indíttatású eszmerendszer már a két világháború között is politikai tartalommal is bírt (Bernek, 2018b, 33. o.).

Az elemzett szövegek alapján a felmerült problémákra választ kínáló magyar Eurázsia-narratíva geopolitikai stratégiájának a gerince a Kelet és Nyugat közötti együttműködés megindítása köré épül. Ez az 58 talált szövegből 36-ban, azaz jóval több mint a felében jelenik meg. A narratíva szerint a 2008-as válságot követő korszakváltás és a születőben lévő új világrend következtében a korábbi hidegháborús logikát Nyugat-Európának és az Európai Uniónak maga mögött kell hagynia, és egy eurázsiai léptékű együttműködésre van szükség ahhoz, hogy Európa ismét versenyképes legyen, s elkerülhetővé váljon egy, a 2008-ashoz hasonló válság.

Kelet és Nyugat kooperációja a BRI-nek mint konkrét eurázsiai gazdasági koncepciónak a megjelenésével egy, az egész térségre kiterjedő kapcsolatban öltött egyre inkább testet. Az Eurázsia mint egységes gazdasági térség és piac említése a kínai kezdeményezés előrehaladtával párhuzamosan egyre gyakoribb. (I. ábra). E narratívában mintegy mellékesen megjelenik, hogy az együttműködést pragmatikusan, ideológiamentesen és a belpolitikai kérdések figyelmen kívül hagyásával kell megvalósítani, azaz tiszteletben kell tartani, hogy a keleti rendszerek alapvetően más politikai berendezkedésűek. Mindezzel kapcsolatban a narratíva Magyarország közvetítő szerepét hangsúlyozza, mind földrajzi, mind kulturális értelemben: Magyarország *kapu, hídtérség* a kelet–nyugati viszonyban, *üzletelés helyett valódi keleti nyitásra törekszik*.

1. ábra³

A Magyarország Eurázsia-narratívájában megjelenő főbb tartalmak
2015 és 2019 között (csak teljes évek)

Ez a keleti irányba kialakítandó együttműködés és Eurázsia pontos földrajzi helyzete a narratívában olykor kevésbé definiált, több alkalommal ország, országcsoporthatározása nélkül, egyszerűen eurázsiai térséget említenek, vagy az igen tág földrajzi keret felölölő *Lisszabontól Vlagyivosztokig* tartó övezet kerül szóba. A konkrét földrajzi tartalommal bíró hivatkozások közül a vizsgált időszak végéig az Eurázsiai Gazdasági Unió fordul elő a legtöbbször, amely különösen a megalakulása és a krími válság következtében elhidegült nyugati-orosz viszonyban uralta a narratívát. Ezért a nevesített országok közül Oroszország jelenik meg a legtöbbször. Általánosan kijelenthető, hogy a magyar Eurázsia-narratíva elsősorban a posztszovjet térségre utal (2. ábra). Ezt az utóbbi két évben némileg ellensúlyozza az Övezet és Út Kezdeményezés megindítása óta mind gyakrabban szereplő Kína.

3 Forrás: a *Magyarország Kormánya* és a *Ministerelnök.hu* honlapon található beszédek, interjúk és esemény-összefoglalók alapján saját szerkesztés.

2. ábra⁴

Az Eurázsia-narratívában említett országok az említések számával

A keleti nyitás és az Övezet és Út Kezdeményezés megjelenése a fejlesztéspolitikai stratégiákban

A keleti nyitás narratívája a politikai nyilatkozatok és diskurzus mellett a szakpolitikai szándékokat megfogalmazó stratégiákban, tervekben is tetten érhető. E fejezetben a beruházások vezérléséhez kapcsolódó fejlesztéspolitikai dokumentumok tartalma alapján, valamint a korábbi vizsgálatunk eredményei felhasználásával értékeljük a keleti nyitás elsődleges területét jelentő, Új Selyemútként is emlegetett Övezet és

⁴ Forrás: a *Magyarország Kormánya* és a *Miniszerelnök.hu* található beszédek, interjúk és esemény-összefoglalók alapján saját szerkesztés.

Út Kezdeményezés megjelenését és lehetőségeit (Kocsis, Komjáthy, Péti és Salamin, 2017, 249–283. o.).

Értelmezésünkben a fejlesztéspolitika a szakpolitikák azon közös – és olykor egységes stratégiába fogott – halmaza, amely közvetlenül a közfejlesztési beruházási erőforrásokra irányul (Vö. Péti, 2010; Péti, Botka, Szilágyi, Salamin és Radvánszki, 2009), s mint ilyen, a kormányzati politikának – vagy éppen az EU politikai céljainak – fontos eszköze. A jelentősebb hagyományokkal rendelkező, jobban intézményesült szakpolitikák – mint pl. a terület-, gazdaság-, közlekedésfejlesztés – fejlesztéspolitikai megjelenése erőteljesebb, és a különböző stratégiai dokumentumokban is jobban megnyilvánul. A Magyarországon viszonylag újnak tekinthető kormányzati geopolitika ilyen jellegű szakpolitikái beágyazódással ma még nem rendelkezik, ezért a fejlesztésorientált szakpolitikai stratégiákban való megjelenésének lehetősége is újszerű felvetés. Meg kell azonban említenünk, hogy a rendszeresített fejlesztéspolitika geopolitikai eszközkénti alkalmazása mégsem előzmények nélküli hazánkban, hiszen a határon átívelő nemzetegyesítés nemzetstratégiai doktrínájának eszközeként már megjelent egyfajta Kárpát-medencei területi fejlesztéspolitika (Ld. Horkay, Péti és Sütő, 2015.), amelynek bizonyos elemei már a 2014–2020-as időszak kohéziós politikai forrásainak a hazai stratégiai keretét jelentő Partnerségi Megállapodás dokumentumában is megjelentek (Péti, 2014).

Magyarország rendszerváltozás utáni fejlesztéspolitikájában mindvégig az Európai Unió képezte a fő igazodási pontot, s ez a kilencvenes évek közepétől az előcsatlakozási támogatások megjelenése, majd a 2004-es csatlakozás után a kohéziós politika tagállami keretei révén csak fokozódott. Mindeközben a hazai támogatáspolitikai leépült, illetve az európai uniós törekvésekhez kapcsolódott. A kínai Övezet és Út Kezdeményezéssel egy Európán kívülről kiinduló intézményesített fejlesztési rendszer hatása is megjelent, s Magyarország számára is számos téren jelentős változásokat hozhat.

Az elemzés elkészítése érdekében vizsgált, összesen 46 magyar nemzeti tervdokumentum közül tizenegyben fordult elő az Új Selyemúthoz részben kapcsolható fejlesztési tartalom, de a kezdeményezés nevesítve egyik dokumentumban sem szerepelt.

A következőkben röviden áttekintjük, hogy milyen jelenlegi hazai helyzetértékelési vagy fejlesztési elképzelésekkel rokoníthatók a leginkább e távol-keleti kezdeményezés témakörei. Érthető módon a legmarkánsabban Magyarország 2011-es Külgazdasági stratégiája (*Nemzetgazdasági Minisztérium, 2011*) érinti a kérdést, amely tulajdonképpen a keleti nyitás szakpolitikai megfogalmazását is jelenti. E stratégia szerint a kelet felé történő exportfejlesztés azért is fontos, hogy a kivitelükön keresztül a magyar vállalkozások is egyre nagyobb arányban profitálhassanak a dinamikusan fejlődő gazdaságok (Kína, India és Oroszország) importnövekedéséből. E célból a stratégia Kína esetén az orvosi műszergyártást, az agráriumot, az élelmiszeripart, a környezet- és vízipart, az alternatív energetikát, illetve bármely terület korszerű gyártási technológiáját tartja a legígéretesebb lehetőségnek.

A 2014-ben elfogadott – és jelenleg is hatályos – Országos fejlesztési és területfejlesztési koncepció (*Magyar Közlöny, 2014*) küldetése Magyarország fejlesztési céljainak és igényeinek az integrálása, továbbá azok területi dimenzióinak a meghatározása; a közvetlen funkciója a 2014–2020-as uniós tervezési és költségvetési időszak megalapozása volt. Az OFTK tartalma azért is különösen fontos a vizsgálat szempontjából, mert 2020-ig, illetve egy hosszabb távú kitekintéssel 2030-ig tartalmazza Magyarország fejlesztési célkitűzéseit. A koncepció „Helyünk a világtérképen: ütközőterületből közép-európai találkozóhely” című alfejezete szerint a világ változási folyamataihoz igazodva kell az ország geopolitikai preferenciáit meghatározni. A megfogalmazott geopolitikai jövőkép tehát a földrajzi adottságainkból eredő találkozóhelyi szerepkör megerősítése. A tervdokumentum értékelése szerint hazánk a jelenlegi pufferzónahelyzetéből Európa részeként világgazdasági és európai szinten is értelmezhető közép-európai gazdasági, kereskedelmi, közlekedési és innovációs hálózati központtá válhatna. Továbbá Nyugat-Európa innovációs zónájának a keleti, az ázsiai gazdasági erőter felé nyíló kapujaként funkcionálhatna. A dokumentum szerint ennek megfelelően különösen a szolgáltatások, a logisztika és az innováció terén megkerülhetetlen a közép-európai üzleti kaputárság létrehozása.

A Kárpát-medencei térség országainak a mélyebb gazdasági integrációját célzó Wekerle-terv (*Nemzetgazdasági Minisztérium, 2012*) kiemeli, hogy a világgazdasági válságot követően Európában a gazdasági növekedés súlypontja nyugatról Közép-Európára tevődött át, s így a térség számára lehetővé válik, hogy az innováció vezérelt Északnyugat-Európa és a munkaalapon dinamikusan fejlődő ázsiai térség találkozási pontjává váljon.

A Nemzeti közlekedési infrastruktúra-fejlesztési stratégia (*Nemzeti Fejlesztési Minisztérium, 2014*) azt hangsúlyozza, hogy az európai és a – kikötőkön keresztül elérhető – távolabbi gazdasági térségek fejlődése a magyarországi áruszállítás jelentős fejlődésének ígéretével kecsegtet – elsősorban az ország előnyös földrajzi elhelyezkedése és az abból fakadó potenciális „összekötő kapocs” szerepe következtében. Kiemeli továbbá, hogy hazánk transzkontinentális léptékben az ázsiai áruforgalom tekintetében megkerülhetetlen közvetítő térségeknek is a kapuját jelenti (17. o.).

A Nemzeti energiastratégia 2030 (*Nemzeti Fejlesztési Minisztérium, 2012*) a fejlett világ energiafüggéséről szóló fejezetében külön alfejezetet szentel Kínának és Indiának a globális energiapiacra történt megjelenésének (110. o.). A stratégia szerint Magyarországnak, figyelembe véve az energiahordozók mennyiségét és a növekvő fogyasztási igényt, két lehetősége lesz. Az egyik egy folyamatosan élesedő nemzetközi konfliktusokkal terhelt jövő, a másik a globális tendenciáktól való függetlenedés. Ez utóbbi eléréséhez a dokumentum öt eszközt nevez meg: az energiatakarékosságot, a megújuló energiaforrások minél nagyobb arányban történő felhasználását, a biztonságos atomenergia alkalmazását, az európai energiapiacokhoz való csatlakozást és a kétpólusú mezőgazdaság kialakítását (13. o.).⁵

A Nemzeti turizmusfejlesztési stratégia 2030 (*Nemzetgazdasági Minisztérium, 2017*) azt szorgalmazza, hogy Magyarország fektessen nagyobb hangsúlyt a keleti kapcsolatokra. A dokumentum szerint a turizmus terén a kínai és az egyéb délkelet-ázsiai küldő piacok felértékelődésére kell figyelni.

⁵ Piacvezérelt átkapcsolási lehetőség a biomassza energetikai és élelmiszeripari hasznosítása között.

A Nemzeti vízstratégia a hazai tudást és kapacitásokat kamatoztató ún. vízipari exportot ösztönözte (*Belügyminisztérium Vízügyi Főigazgatóság*, 2017. 131. o.), a 2013-as változatában pedig (*Vidékfejlesztési Minisztérium*, 2013. 72. o.) kifejezetten Ázsia, azon belül többek között Kína és az arab világ irányába történő nyitást célozta meg.

Az országos és az ágazati szintű tervdokumentumokhoz képest a megyei és térségi (területi) tervekben még jóval kevésbé jelenik meg az Új Selyemúthoz köthető helyzetértékelési vagy fejlesztési elképzelés. A 22 tervdokumentum elemzése során csupán a Budapest–Belgrád-vasút beruházása által leginkább érintett két határ menti megye, Csongrád és Bács-Kiskun fejlesztési dokumentumaiban volt utalás a BRI-re, nevesítés nélkül.

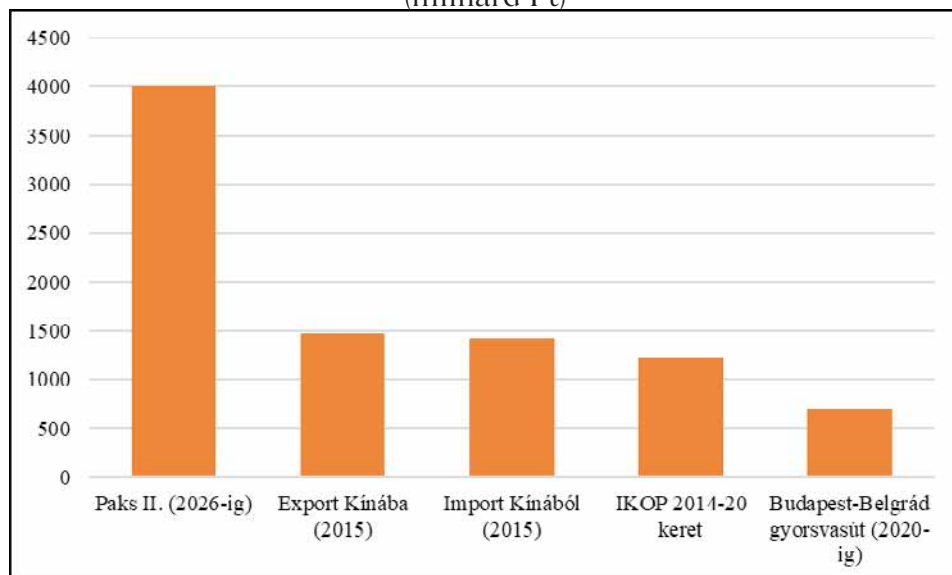
Összességében elmondható, hogy az európai uniós és a magyarországi fejlesztéspolitikában az Övezet és Út Kezdeményezés egyfajta fordulópontot jelent, mivel ráirányította a figyelmet az euroatlanti térségen, a nyugati civilizációkon kívüli fejlesztési tényezők szerepére. Az Európán túlra való kitekintés kisebb jelentőséggel ugyan, de mindig is jelen volt az EU és tagállamai nemzetközi fejlesztési programjaiban, szomszédsági politikáiban. Az ottani térségek azonban nem merültek fel olyan szerepkörökre, ahonnan erőteljes elképzelések vagy akár fejlesztési források érkezhetnének.

Mára világossá vált, hogy Kína immár nem csupán egyre fontosabb üzleti-kereskedelmi partner, hanem egy tudatos fejlesztési és befektetési politikák révén közelítő szereplő. Pekingnek az e célra szánt gazdasági erőforrásai pedig bizony lassan megközelíthetik az Európán belül újraelosztásra kerülő fejlesztési közforrások nagyságrendjét is (Vö. Kocsis, Komjáthy, Péti és Salamin Géza, 2017, 271. o.). A BRI keretében tervezett konkrét projekt, a Budapest és Belgrád közötti vasút magyarországi szakaszának a kiépítése becslések szerint 500 és 700 milliárd forint közti összegbe kerülne, és a beruházás több mint 80 százalékban kínai devizahitelből valósulna meg (Matura, 2016. 36. o.).

3. ábra⁶

A Budapest–Belgrád-vasút magyarországi szakaszának
becsült beruházási költsége néhány fontos gazdasági adattal összevetve
(milliárd Ft)

Az Eurázsia-narratíva megvalósítása

A magyar kormány szinte egyedülálló intenzitással látott neki a kommunikációban megjelenített Eurázsia-viszonyrendszer építésének, amely a külpolitikai és a külgazdasági mellett más politikákat és területeket is érint.

Kínával a külügyi találkozók a Magyarország méretéből adódónál sokkal magasabb, kormányzati szinten folytak és folynak: Orbán Viktor miniszterelnök vagy Szijjártó Péter külügyminiszter a főbb egyeztetések során Hszi Csin-ping államfővel, illetve a kínai külügyminiszterrel találkozik (*Magyarország Kormánya*, 2017; *Magyarország Kormánya*, 2019b). Hasonló a helyzet a másik eurázsiai nagyhatalom, Oroszország esetében is: Vlagyimir Putyin szinte évente látogat Budapestre.

⁶ Forrás: Kocsis, Komjáthy, Péti és Salamin, 2017. 264. o.

Az Új Selyemúthoz kapcsolódóan a magyar kormány aktív résztvevője a 2011-ben éppen Budapesten bejelentett 16+1 együttműködésnek, amelynek célja a kelet-közép-európai régió és Kína kapcsolatának az erősítése és a felek közötti kereskedelem bővítése. Ezt jelzi például, hogy Magyarország 2014 májusa óta ad otthont a Kína–Kelet-Közép-Európa Turisztikai Koordinációs Központnak (*Tourism Coordination Centre, TCC*), amelynek feladata, hogy az együttműködésben részt vevő 17 országot egyetlen turisztikai célterületként népszerűsítse a kínai turisztikai piacon (*Magyarország Nagykövetsége Peking, n. d., l. o.*). 2016-ban pedig a kelet-közép-európai régióban elsőként Budapesten nyitott irodát a Kínai Nemzeti Turisztikai Hivatal, amely a kínai desztinációkat reklámozza Európában.

Az Eurázsia-narratíva megvalósításában a kormány mellett a magyar jegybank is szerepet vállal: 2016 óta egy külön szakterület feladata a keleti nyitás politikájának a támogatása, illetve a bank nemzetközi kapcsolatrendszerének a szélesítése és az ázsiai kapcsolatainak az erősítése (*Magyar Nemzeti Bank, 2019*). A Magyar Nemzeti Bank (MNB) – Kelet-Közép-Európa jegybankjai közül egyedülként – devizacsere-megállapodást kötött a kínai jegybankkal (*People's Bank of China, POBC*). A 2015-ben indított Jegybanki Renminbi Program és a Budapesti Renminbi Kezdeményezés a kínai deviza nemzetközi elszámolásokban játszott szerepének a növelését és Magyarország befektetési palettájának és finanszírozási forrásainak a bővítését egyaránt szolgálja (bővebben ld. Erhart, 2015). 2018. november 9–10-én rendezték meg Budapesten az első 16+1 jegybankelnöki csúcstalálkozót Kína és a kelet-közép-európai országok részvételével, amelyet az MNB és a kínai jegybank közösen szervezett.

Mindezek mellett a legnagyobb kínai bankok közül a Bank of China Budapesten működteti az egyik fontos európai központját. Ez gazdasági és geoökonómiai szempontból azért előnyös, mert a bank úgy van jelen a magyar fővárosban, hogy sokszor az orosz ügyleteket is innen szervezi (Brückner, 2019). Továbbá a kommunikációs technológiai óriás, a Huawei legnagyobb európai gyártó- és logisztikai központja is Magyarországon székel.

A keleti nyitási politika gazdasági hatásainak az értékelése nem tárgya a jelen dolgozatnak, ezért csupán néhány összefüggést emelünk ki. A Magyarországra irányuló eurázsiai beruházások éves mennyisége és részesedése is egyenletesen emelkedett. Míg 2011-ben az 1 százalékot sem haladta meg, addig 2018-ban már elérte a 4,5 százalékot, a mennyisége pedig megháromszorozódott (4. ábra). Az emelkedő tendencia következtében 2019 első fél évében Németország helyett már Dél-Korea volt hazánkban a fő befektető (*Magyarország Kormány*, 2019a). A kelet-közép-európai régió országai közül ide érkezik a legtöbb kínai tőkebefektetés: már 2010-ben elérte az összes térségbelinek a 89 százalékát (Chen, 2012, 4. o.). 2014-re pedig a volume-ne elérte az 556 millió amerikai dollárt, ami messze a legmagasabb érték a régióban (Szunomár, 2015, 5. o.). Mindez kiegészíti az Európai Unióból érkező befektetéseket, amelyek továbbra is körülbelül kétharmados arányt képviselnek az összes Magyarországra érkező közvetlentőke-befektetésben.

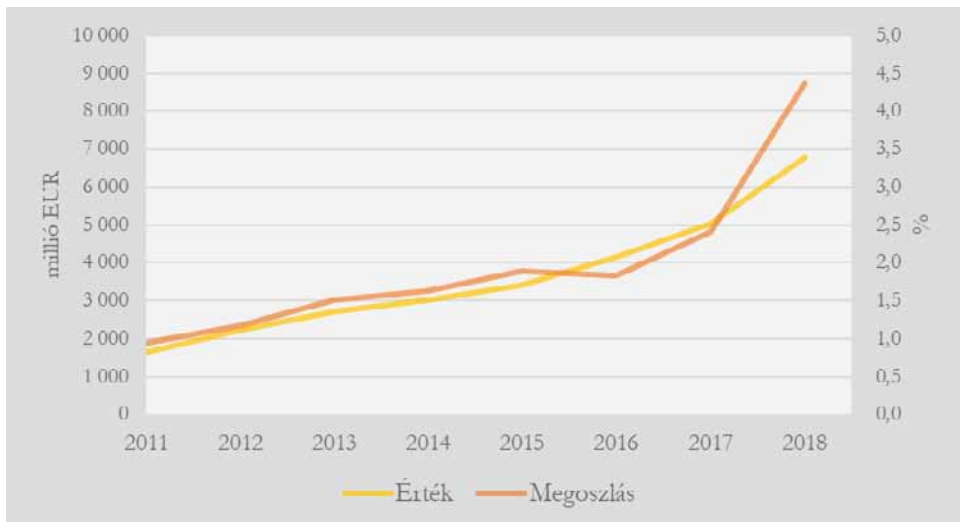
A külkereskedelmi hatások beérését azonban még számos tényező nehezíti. Magyarország részéről azt a gazdasági célkitűzést, hogy az export nagyobb mennyiségben és arányban a keleti országokba irányuljon, a jelentékeny erőfeszítések ellenére még nem sikerült teljesíteni. De ennek okai között van például az is, hogy az oroszországi kereskedelmet voltaképpen lefelezte a krími válságot követően bevezetett szankciós politika.

Geopolitikai és gyakorlati szempontból Magyarország a két legfőbb eurázsiai hatalommal (Oroszországgal és Kínával) történő partnerség kialakításában mindenképp néhány előnnyel rendelkezik a térségbeli versenytársakhoz képest. A poszt-szocialista uniós partnerek közül az együttműködés iránt érdekelt lehetne Csehország, amely földrajzilag a legközelebb helyezkedik el a fejlett nyugat-európai gazdaságokhoz, azonban Prágában leginkább értékalapon ítélik meg a keleti rendszereket, ezért a befektetések esetén számukra a Magyarország részéről tanúsított támogató politika kifizetődőbb (Buzna, 2019). Románia és különösen Lengyelország a méretéből adódóan jelentősebb ország, mint hazánk, azonban mindkettő erősebben atlantista irányultságú,

az Amerikai Egyesült Államok legfőbb térségbeli katonai szövetségesei, emellett „ruszofóbok” is. Románia adott esetben akár nyitottnak is mutatkozna a Kínával való együttműködésre, hiszen több nagy stratégiai beruházásról is történt megállapodás a két ország között. Ugyanakkor a cernavodái atomerőmű kínai bővítéséről szóló tárgyalások eljutottak ugyan a konkrét megállapodásig, az USA nyomására azonban elállt tőle az ország (Brinzá, 2019).

4. ábra⁷

Az „eurázsiai” országokból érkező közvetlentőke-befektetések
2011 és 2018 között

Az előnyöket a magyar kormányzat gesztusok és stratégiai beruházások révén kívánja elmélyíteni. 2015-ben Magyarország az első EU-tagállamként írta alá az Egy övezet, egy út nevet viselő stratégiát. 2017-ben csatlakozott a kínai kezdeményezésű Ázsiai Infrastrukturális Befektetési Bankhoz (*Asian Infrastructure Investment Bank, AIIB*), emellett kész megkezdeni a tárgyalásokat, hogy teljes jogú tagként csatlakozzon az Eurázsiai Fejlesztési Bankhoz (*Eurasian Development*

7 Forrás: a Magyar Nemzeti Bank adatai alapján saját számítás és szerkesztés.

Bank, EDB) is (Magyarország Kormánya, 2019c). Hazánk mindezen felül megfigyelői státusszal rendelkezik a Türk Tanácsban, amely egyes török nyelvű, iszlám kultúrájú országokat tömörítő, voltaképpen geopolitikai szervezet. A tanács 2019-ben nyitotta meg európai képviselőjét Budapesten.

A stratégiai beruházásokra a két legjobb példa a nemzetgazdasági jelentőségű Paksi Atomerőmű orosz hitelből történő bővítése, a *Rosatom* kivitelezésében, valamint a már említett Budapest–Belgrád vasútvonal korszerűsítése kínai hitelből és kínai vállalatok bevonásával. Az utóbbinak a magyarországi szakasza Peking számára azért is különösen fontos, mert kínai vállalatok először építhetnének uniós tagállamban vasúti pályát, így azt referenciaként fel tudnák használni más európai infrastruktúra-fejlesztések esetén is (Eszterhai, 2016). (Az orosz és kínai finanszírozású beruházások érthetően ugyanakkor nem csekély belpolitikai vitát is eredményeznek, melyekre azonban tanulmányunk céljából adódóan nem tér ki.)

A társadalmi megítélését tekintve a keleti nyitás politikájának ugyancsak megvannak az alapjai. Magyarországot, különösen régiós összehasonlításban, továbbra is egyfajta erős Nyugat-barát attitűd jellemzi, amely egyrészt a nyugati országok és intézmények kedvező értékelésében, másrészt egy erőteljes Nyugat felé fordulásban is megjelenik. 2017-ben a magyar választók közül csaknem nyolcszor annyian (39%) gondolták, hogy az országnak inkább a Nyugathoz kell tartoznia, mint ahányan azt, hogy a Kelethez (5%) (Krekó, 2018, 384. o.). Ugyanakkor a társadalom közel fele „köztes” álláspontot foglal el a kérdésben, ami jól mutatja, hogy a magyar közvéleményben továbbra is erős az ország önálló politikáját, „hídszerepét” hangsúlyozó hagyomány.

Következtetések

A magyar Eurázsia-koncepció a kisállami pozíció 21. századi lehetőségeinek a felismerésén alapuló és az ország földrajzi helyzetére építő nemzeti geopolitikai stratégiaként értékelhető. A fókuszában álló keleti

nyitás politikája azonban nem a nyugati kapcsolatrendszer leépítését, sokkal inkább külpolitikai és külgazdasági diverzifikációt jelent, illetve a Kelet és Nyugat közti kapcsolatok katalizálását, egyfajta kapuszerep ambicionálását. Az Eurázsia-ra vonatkozó magyar elképzelés földrajzilag képlékeny: a narratívában főleg a posztszovjet térség országai jelennek meg, a legtöbbször Oroszországot említve, ám a BRI meghirdetése óta egyre inkább Kína kerül a fókuszába. E formálódó politikai szándékok ma már a szakpolitikákban is kezdenek megjelenni, hiszen pl. az Övezet és Út Kezdeményezés és általában az eurázsiai dimenzió a magas szintű fejlesztéspolitikai tervdokumentumokban is mindinkább tetten érhető. Ám az új selyemút mint fejlesztéspolitikai lehetőség – a benne rejlő potenciál ellenére – nem vert még széles körben gyökeret a területi és az ágazati fejlesztések tervezése során. A keleti nyitás azonban nemcsak retorikában és diplomáciai szinten jelenik meg, hanem számos kormányzati intézkedésben és gazdasági döntésben is. Magyarország az Eurázsia-narratíva valósággá tételében kifejezetten aktív, a kormányzat intenzív diplomáciával és stratégiai jelentőségű üzletekkel törekszik a kapcsolatok elmélyítésére.

Mindent összevetve, Ó Tuathail (2002) négy részből álló módszertani megközelítése alapján a magyar kormányzat Eurázsia-narratívája az I. táblázat szerint foglalható össze.

Kijelenthető, hogy a keleti nyitás politikáját és az egységes eurázsiai gazdasági térség megvalósulását végső soron a nagyhatalmi kapcsolatok és geopolitikai érdekek határozzák majd meg. Az atlanti erőtér és Oroszország ellenséges viszonyára épülő világpolitikai rendszer keretén belül a Nyugat a magyar kormány keleti nyitási politikáját egyszerűen úgy értelmezi, hogy hazánk egyre közelebb kerül Moszkvához, s így az euroatlanti integrációknak egyre kevésbé megbízható szövetségese. E megítélésben akkor következhetne be változás, ha az USA és Oroszország feszült viszonya enyhülne, s valamelyest csökkenne a két nagyhatalomnak az olykor már a hidegháborús időköt idéző szembenállása. Annak ellenére, hogy Joe Biden személyében új elnök került a Fehér Házba, a kettejük kapcsolatában jelentős javulás a közeljövőben nem várható.

I. táblázat
A magyar kormány Eurázsia-narratívája
Ó Tauthail módszertana alapján

1. Külpolitikai probléma	Új világregend, átalakulóban lévő erőviszonyok, Európa veszít a jelentőségéből, az uniós piacok stagnálása
2. Geopolitikai stratégia	Eurázsiai léptékű együttműködés Nyugat-Európa és a Kelet között, „Lisszabontól Vlagyivosztokig tartó szabadkereskedelmi övezet”, a magyar kivitel diverzifikációja
3. A stratégia finomhangolása, akkomodációja	Keleti nyitás politikája: „Magyarország kapu a kelet–nyugati viszonyban”, „üzletelés helyett valódi keleti nyitásra törekszik”
4. A probléma lezárása, konkrét lépések	Stratégiai partnerség Eurázsia országaival, stratégiai projektek indítása és intenzív diplomáciai aktivitás, a hídtársági szerepkör megteremtése elkezdődött

A többpólusú világ formálódásának az alapvető kérdése, hogy kialakul-e egy új, 21. századi eurázsiai kontinens. Ennek a kulcsa egyértelműen az, hogy milyen lesz a gazdasági és a politikai szövetség Oroszország és Kína között. Moszkva és Peking kapcsolata jelenleg csak egyes ügyek mentén szerveződő érdekszövetségnek tekinthető, s nem közös értékeken alapul (Buchanan, 2020).

A világpolitikai egyensúly egyik kulcsa a stabil euroatlanti szövetség, az USA és az európai államok, a NATO és az EU erős szövetsége. Jelenleg az látható, hogy az Európai Unió egyes globális gazdasági hatalmi törekvései és leginkább a dollár globális egyeduralmát kihívó euró „projektje” ver éket az európai–amerikai viszonyrendszerben (Matolcsy, 2019, 18. o.).

„Az Egyesült Államok és Németország erős szövetségi kapcsolata stabilizáló erő lehetne az egész európai kontinensre nézve, s így közvetve hazánk külügyi kapcsolatait is megerősítené, a keleti államok felé is.

Az európai kontinens és a formálódó eurázsiai erőter egészének alapvető kérdése Berlin és Moszkva kapcsolatrendszerére...

Az erősödő gazdasági kapcsolatokra, s nem a politikai szembenállásra épülő német–orosz szövetség az egyik legfontosabb alapja lehetne a keleti nyitási politikánk sikerének.

Az eurázsiai erőter formálódása azonban már túllép a német–orosz tengelyen, és sokkal inkább egy új német–orosz–kínai tengely kialakulásához köthető. Ezért alapvető kérdés, hogy milyen lesz Németország és Kína kapcsolata, s annak következtében az EU Kína-politikája.

Ugyanakkor a legfontosabb kérdések közé tartozik az is, hogy milyen lesz az Egyesült Államok és Kína kapcsolata” (Bernek, 2018a, 140–141. o.).

Joe Biden megválasztása ellenére sem igazán várható jelentős enyhülés a két ország viszonyában, hiszen Kína az USA vezette nemzetközi intézményrendszerrel szemben egyre inkább kihívóként lép fel. Magyarország számára Washington és Peking kapcsolatának a rendeződése „kedvező lenne, hiszen stabil nagyhatalmi háttérrel biztosítana a Dél-, Kelet- és Délkelet-Ázsia országai felé történő nyitáshoz” (Bernek, 2018a, 141. o.).

A felsorolt kapcsolatok alakulása jelentős mértékben befolyásolhatja egy olyan kisállam Eurázsia-politikájának a sikerességét, mint Magyarország. Mindenesetre a jelenlegi állás szerint a nagyhatalmak viszonya olykor olyan mértékben feszült, hogy már-már a korábbi hidegháborús állapotokat idézi.

Irodalomjegyzék

- Belügyminisztérium Vízügyi Főigazgatóság* (2017). Nemzeti Vízstratégia (Kvassay Jenő Terv). A letöltés ideje: 2021. január 10. <https://www.vizugy.hu/vizstrategia/documents/997966DE-9F6F-4624-91C5-3336153778D9/Nemzeti-Vizstrategia.pdf>.
- Benyhe István (2018). Magyarország helyzete és ami abból következik 1. rész. *Magyar Szemle*, 23(9–10) 23–30. A letöltés ideje: 2021. február 22. http://www.magvarszemle.hu/cikk/20181019_magyarorszag_helyzete_es_ami_abbol_kovetkezik.
- Bernek Ágnes (2018a). Hazánk keleti nyitás politikája és a 21. századi geopolitikai stratégiák összefüggései. *Külföldi Szemle*, 17(2), 122–144.
- Bernek Ágnes (2018b). *Kelet–Közép–Európai Geopolitikai Tanulmány. A közép- és kelet európai országok a 21. században többpólusú világban. A 20. század Nyugat és Kelet közötti ütközőzónájától a 21. századi eurázsiai hirtérségig*. Budapest: Pallas Athéné Innovációs és Geopolitikai Alapítvány.
- Bod Péter Ákos (1995). Sokkterápia vagy fokozatosság: a magyar piacgazdaság átalakulásának tanulságai: 1. *Magyar Szemle*, 4(10) 1011–1026. A letöltés ideje február 22. http://www.magvarszemle.hu/cikk/sokkterapia_vagy_fokozatosság_a_magyar_piacgazdasag_atalakulasanak_tanulsagai_1_resz.
- Bod Péter Ákos (2019). A magyar gazdaságpolitika 1989 és 2019 között. *Gazdaság és Pénzügy*, 6(1), 16–38.
- Brinză, Andrea (2019). How the US–China Competition Is Playing Out in Romania. *The Diplomat*. A letöltés ideje: 2020. augusztus 29. <https://thediplomat.com/2019/11/how-the-us-china-competition-is-playing-out-in-romania/>.
- Brückner Gergely (2019). Borzasztó nehéz a keleti nyitás. *Index.hu* A letöltés ideje: 2020. augusztus 29. https://index.hu/gazdasag/2019/01/08/kereskedni_kinaval_avagy_miert_olyan_borzaszto_nehez_a_keleti_nyitas/.
- Buchanan, Elizabeth (2020). There's No (New) China–Russia Alliance. *ASPI*. A letöltés ideje: 2020. augusztus 29. <https://www.aspistrategist.org.au/theres-no-new-china-russia-alliance/>.
- Buzna Viktor (2019). Érdekezérelt magyar Kína-stratégia. *Magyar Nemzet* A letöltés ideje: 2020. augusztus 29. <https://magyarnemzet.hu/kulfold/erdekvezerelt-magyar-kina-strategia-6142880/>.

- Calder, Kent E. (2019). *Super Continent: The Logic of Eurasian Integration*. Stanford: Stanford University Press.
- Chen, Xin (2012). Trade and Economic Cooperation Between China and CEE Countries. *Institute of European Studies, Chinese Academy of Social Sciences, Working Paper Series on European Studies*, 6(2).
- Emberi Erőforrások Minisztériuma (2014). Tudománypolitikai Stratégia (2014–2020). A letöltés ideje: 2020. augusztus 29. <http://20102014.kormany.hu/download/2/4f/f0000/2013%2009%2012%20Tudomanypolitikai%20Strategia%20honlapra.pdf>.
- Erhart Szilárd (2015). A jegybanki Renminbi program stratégiai keretei a nemzetközi gyakorlat fényében. *Magyar Nemzeti Bank*. A letöltés ideje: 2020. augusztus 29. <https://www.mnb.hu/letoltes/erhart-szilard-a-jegybanki-renminbi-program-strategiai-keretei-a-nemzetkozi-gyakorlat-fenyeben.pdf>.
- Eszterhai Viktor (2016). Kelet–Közép Európa és Magyarország helye a Selyemúton. *PAGEO Kutatóintézet*. A letöltés ideje: 2020. augusztus 29. <http://www.geopolitika.hu/hu/2016/11/24/kelet-kozep-europa-es-magyarorszag-helye-a-selyemuton/>.
- Frankopan, Peter (2019). *The New Silk Roads: The Present and Future of the World*. London: Bloomsbury.
- Horkay Nándor, Péti Márton és Sütő Attila (2015). Kárpát-haza Fejlesztési Koncepció 2030. In Bali János *et al.* (szerk.), *NSKI Annales 2014* (9–18. o.)
- Khanna, Parrag (2019). *The Future is Asian*. New York: Simon & Schuster.
- Kocsis János Balázs, Komjáthy Dénes és Péti Márton (2017). Kína Új Selyemút kezdeményezésének bemutatása és nemzetközi értelmezései. In Péti Márton és Jeney László (szerk.), *Az Új Selyemút Gazdasági Övezet geostratégiai és földrajzi dimenziói* (13–36. o.)
- Kocsis János Balázs, Komjáthy Dénes, Péti Márton és Salamin Géza (2017). Az Új Selyemút, mint fejlesztéspolitikai tényező. In Péti Márton és Jeney László (szerk.), *Az Új Selyemút Gazdasági Övezet geostratégiai és földrajzi dimenziói* (249–283. o.)
- Központi Statisztikai Hivatal (2010). *Magyarország 1989–2009 A változások tükrében*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Krekó Péter (2018). Oroszország a magyar közvéleményben. In Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.), *Társadalmi Riport 2018*. (382–396. o.)
- Maçães, Bruno (2018). *Belt and Road: A Chinese World Order*. London: Hurst & Company.

- Magyar Közlöny* (2014). 1/2014. (I. 3.) OGY határozat. A Nemzeti Fejlesztés 2030 – Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepcióról. Január 3. 7-298. o. A letöltés ideje: 2021. szeptember 20. <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/index.php?menuindex=200&pageindex=kozltart&ev=2014&szam=1>.
- Magyar Nemzeti Bank* (2018). Növekedési jelentés 2018. A letöltés ideje: 2020. augusztus 29. <https://www.mnb.hu/letoltes/novekedesi-jelentes-2018-digitalis.pdf>.
- Magyar Nemzeti Bank* (2019). Az MNB keleti kapcsolatai. A letöltés ideje: 2020. október 29. <https://www.mnb.hu/a-jegybank/informaciok-a-jegybankrol/nemzetkozi-kapcsolatok/az-mnb-keleti-kapcsolatai>.
- Magyarország Kormánya* (2012). Széll Kálmán terv 2.0. A letöltés ideje: 2020. augusztus 29. https://2010-2014.kormany.hu/download/3/e8/80000/1-A_k%C3%B6vetkez%C5%91_l%C3%A9p%C3%A9s%20%28SzKT%2020%29.pdf.
- Magyarország Kormánya* (2017). Orbán Viktor Pekingben. A letöltés ideje: 2020. október 29. <https://www.kormany.hu/hu/a-miniszerelnok/fotok/orban-viktor-pekingben>.
- Magyarország Kormánya* (2019a). Magyarország érdeke, hogy Kelet és Nyugat szorosan együttműködjön. A letöltés ideje: 2020. augusztus 29. <https://2015-2019.kormany.hu/hu/kulgasdasagi-es-kulugyminiszterium/hirek/magyarorszag-erdeke-hogy-kelet-es-nyugat-szorosan-egyuttmukodjon>.
- Magyarország Kormánya* (2019b). Orbán Viktor a kínai államfővel tárgyalt. A letöltés ideje: 2020. október 29. <https://www.kormany.hu/hu/a-miniszerelnok/hirek/orban-viktor-a-kina-allamfovel-targyalt>.
- Magyarország Kormánya* (2019c). Újabb fejlesztési bankhoz csatlakozhat Magyarország (2019). A letöltés ideje: 2020. október 29. <https://2015-2019.kormany.hu/hu/nemzetgazdasagi-miniszterium/hirek/ujabb-fejlesztési-bankhoz-csatlakozhat-magyarorszag>.
- Magyarország Kormánya* (n. d.). Főoldal. A letöltés ideje: 2020. augusztus 29. <https://www.kormany.hu/hu>.
- Magyarország Nagykövetsége Peking* (n. d.). Kína–Közép–Kelet–Európa Turisztikai Koordinációs Központ. A letöltés ideje: 2020. november 29. <https://peking.mfa.gov.hu/page/kina-koezep-kelet-europa-turisztikai-koordinacios-koezpont>.
- Matolesy György (2019). *The American Empire vs. the European Dream. The Failure of the Euro*. Budapest: Pallas Athéné Publishing House.

- Matura Tamás (2012). A magyar–kínai kapcsolatok elmúlt két éve. *Külügyi Szemle*, 11(2), 9–23.
- Matura Tamás (2016). Hungary: Along the New Silk Road across Central Europe. In van der Putten, Frans-Paul, Seaman, John, Houtari, Mikko, Ekman, Alice és Otero-Iglesias, Miguel (szerk.), *Europa and China's New Silk Roads* (35–37. o.)
- Miklós Gábor (2013). A magyar eladósodás és a válság hatásai (Hungarian Indebtedness and Its Effects). *Köz-gazdaság*, 8(1), 77–86.
- Miniszterelnok.hu* (2018). A letöltés ideje: 2020. október 29. <https://miniszterelnok.hu/orban-viktor-beszede-a-kina-es-kelet-kozep-europai-oroszok-jegybankelnokainak-talalkozojan/>
- Nagy Miklós Mihály (2014). Veszélyzóna, avagy Geopolitikai Puffer? *Köztes-Európa* történeti, Politikai földrajzi kérdései. *Köztes-Európa*, 6(1), 29–38.
- Nemzetgazdasági Minisztérium* (2011). Külgazdasági Stratégia Szakmai vitairat, 2011. május. *Pestmegye.hu* A letöltés ideje: 2021. január 10. http://www.pestmegye.hu/images/2014/agazati_strategiak/Kulgasdasagi-Strategia_2011.pdf.
- Nemzetgazdasági Minisztérium* (2012). Wekerle Terv. A magyar gazdaság Kárpát-medencei léptékű növekedési stratégiája. A letöltés ideje: 2020. augusztus 29. <https://www.nth.gov.hu/hu/media/download/261>.
- Nemzetgazdasági Minisztérium* (2017). Nemzeti Turizmusfejlesztési Konceptió. Erőt adó Magyarország. A versenyképes turizmus koncepciója 2014–2024. A letöltés ideje: 2021. január 29. https://mtu.gov.hu/documents/prod/mtu_strategia_2030.pdf.
- Nemzeti Fejlesztési Minisztérium* (2012). Nemzeti energiastratégia 2030. A letöltés ideje: 2021. január 29. <https://2010-2014.kormany.hu/download/4/f8/70000/Nemzeti%20Energiastrat%C3%A9gia%202030%20teljes%20v%C3%A1lltozat.pdf>.
- Nemzeti Fejlesztési Minisztérium* (2014). Nemzeti Közlekedési Infrastruktúra-fejlesztési Stratégia. A letöltés ideje: 2020. augusztus 29. <http://www.kormany.hu/download/b/84/10000/Nemzeti%20K%C3%B6zleked%C3%A9si%20Infrastrukt%C3%BAra-fejleszt%C3%A9si%20Strat%C3%A9gia.pdf>.
- Nemzeti Fejlesztési Minisztérium* (2015). Második Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégia 2014–2025 kitekintéssel 2050-re.

- A letöltés ideje: 2020. augusztus 29. <http://20102014.kormany.hu/download/7/ac/01000/M%C3%A1sodik%20Nemzeti%20%C3%89ghajlatv%C3%A1ltoz%C3%A1si%20Strat%C3%A9gia%202014-2025%20kitekint%C3%A9ssel%202050-re%20-%20szakpolitikai%20vitaanyag.pdf>.
- Ó Tuathail, Gearóid (2002). Theorizing Practical Geopolitical Reasoning: The Case of the United States' Response to the War in Bosnia. *Political Geography*, 21(5), 601–628.
- Oblath Gábor (2014). Gazdasági átalakulás, nekilendülés és elakadás. Magyarország makrogazdasági konvergenciája az Európai Unió fejlett térségéhez az 1990-es évek elejétől 2013-ig. In Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.), *Társadalmi Riport* (21–50. o.)
- Péti Márton (2010). *A területi tervezés és fejlesztés a fenntarthatóság jegyében & stratégiai környezeti vizsgálatok földrajzi szemlélettel*. Szeged: JATEPress Kiadó.
- Péti Márton (2014). Magyarország Partnerségi Megállapodása 2014–2020. A területfejlesztés és gazdaságfejlesztés megújításának újabb lépése. *Falu Város Régió*. (2), 12–22.
- Péti Márton, Botka Mónika, Szilágyi Györgyi, Salamin Géza és Radvánszki Ádám (2009). Kézikönyv a területi kohézióról. Területi megközelítés alkalmazása a közszféra által támogatott fejlesztésekben. Budapest: Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium.
- Salamin Géza (2015). Transforming Regional Position of Central-Eastern Europe in the Economic Space of the European Union with Special Reference to Hungary. *Hungarian Studies*, 29(1–2), 73–91.
- Szunomár Ágnes (2015). Blowing from the East. *International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs*, 24(3).
- Vidékfejlesztési Minisztérium (2013). Nemzeti Vizstratégia A letöltés ideje: 2021. január 10. http://www.mernokkamara-gyor.hu/uploads/files/2013/Nemzeti_V_zstrat_gia.pdf.

A gazdasági marginalizáció és a szélsőséges ideológiák iránti fogékonyság közötti kapcsolat

The Relationship Between Economic Marginalisation and Susceptibility to Extremist Ideologies

Sipos Xénia Zsuzsanna

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2021.3.7

Összefoglaló: A Soufan Group 2015-ös jelentéséből kiderült, hogy abban az évben mintegy 6000 – Líbiában pedig további 1500 – harcossal Tunéziából indultak el a legnagyobb számban dzsihadisták, hogy az Iszlám Állam oldalán harcoljanak, jóllehet ez az adat a lakosság számához viszonyítva elenyésző, csupán annak 0,1 százalékát teszi ki. Habár a 2017-es jelentés már „csupán” 2926 tunéziai fegyverest említett, a 2013 óta elkövetett terrorcselekmények – amelyek közül a hivatalos források szerint a legutóbbinak a 2020. szeptember 6-án, Port el-Kantáviiban végrehajtott merénylet tekinthető – szükségessé teszik az erőszakos radikalizáció jelenségéhez vezető okok átfogó vizsgálatát. A tanulmány a gazdasági kirekesztettség és az extrémista nézetek iránti fogékonyság közötti esetleges összefüggést vizsgálja. A kérdéskört a szerző kvantitatív adatok felhasználásával elemzi: az ország egyes régióinak a gazdasági és szociális mutatóit a legnagyobb számú dzsihadistát kibocsátó tartományokéval veti össze, valamint további következtetéseket von le a dzsihadisták profiljára vonatkozóan. A tanulmány végén egyértelművé válik, hogy az erőszakos radikalizáció egy komplex folyamat, amelyhez a gazdasági okok mellett mind politikai, mind pedig kulturális tényezők nagymértékben hozzájárulnak.

Kulcsszavak: Tunézia, erőszakos radikalizáció, gazdasági kirekesztettség, terrorcselekmények

Abstract: *The 2015 report of The Soufan Group identified Tunisia as the leading country in the ranking of recruitment to ISIS with approximately 6,000 foreign fighters and an additional 1,500 jihadi fighters operating in Libya, though this number makes up only a small, 0.1% of the population. Although the*

2017 report mentions 2926 Tunisian fighters, the terrorist attacks committed after 2013 – that according to the official sources recently rocked the town of Port El Kantaoui on 6 September 2020 – require a comprehensive analysis of the root causes leading to violent radicalisation. The study examines the possible correlation between economic marginalisation and receptivity to extremist ideologies. The author examines the aforementioned topic by the application of quantitative data: the economic and social indicators of each region of the country are compared with those regions that emit the largest number of jihadists. Moreover, consequences are also drawn from the profile of jihadi fighters. The study finds that violent radicalisation is a complex phenomenon and that in addition to economic causes, political and cultural factors also contribute to this process.

Keywords: *Tunisia, violent radicalisation, economic marginalisation, terror acts*

Bevezetés

Vitathatatlan tény, hogy az Iszlám Állam (ISIS) és más extremista szervezetek (al-Káida, an-Nuszra, Boko Haram) által végrehajtott terrorcselekmények, valamint az azok végrehajtása érdekében folytatott egyéb tevékenységeik (toborzás, agitáció), illetve az erőszakos akciók elleni küzdelem korunk egyik legnagyobb kihívását jelenti *a világ minden állama számára*. Tekintettel arra, hogy az *említett szervezetek* a vallást csak *pusztá eszközként használják a saját céljaik eléréséhez és az önigazolásuk érdekében*, az önmeghatározásukból adódóan a toborzási tevékenységük többnyire, *de nem kizárólagosan* muszlim országokhoz köthető. Mindez nemcsak a különböző vallási csoportok békés együttélését, a vallások közötti párbeszédet nehezíti meg, de egyúttal a terrorizmus elleni küzdelem – mint *a nemzetközi közösség egészét érintő, világméretű probléma és kihívás (vallástól független)* – komplex jellegét és azzal összefüggésben az Iszlám Állam toborzása és tevékenysége következtében kialakuló vagy eszkalálódó társadalmi konfliktusokból fakadó nehézségeket is tükrözi.

Az Iszlám Állam toborzási tevékenységével összefüggésben érdemes megjegyezni, hogy a Soufan Group (TSG) szerint 2015-ben Tunéziából indultak útnak a legnagyobb számban dzsihadista

harcosok, hogy az Iszlám Állam oldalán harcoljanak, miközben a nemzetközi közösség az észak-afrikai országra az „arab tavasz” siker-történeteként emlékezik, amely – a régió többi országával ellentétben – elkerülte, hogy a bukott államok sorsára jusson. Csizmadia Sándort idézve, „*az »arab tavasz« végén Tunézia maradt az egyetlen ország, ahol a szabadság értékeit megőrizve folytatódott a demokratikus átmenet*” (Csizmadia, 2014, 18. o.). A kormány és a lakosság erőfeszítéseinek eredményeként tehát a Freedom House éppen abban az évben kategorizálta első ízben Tunéziát szabad országgént (Macdonald és Waggoner, 2018), amelyben a TSG az Iszlám Államnak a legtöbb külföldi harcost adó államként. A tanulmány célja ennek az ellentmondásnak az átfogó elemzése, magyarázata. Azt azonban már most ki kell emelni, hogy *az erőszakos radikalizáció vizsgálata során nem vonhatók le a társadalom egészére vonatkozó általánosítások*. A tuniszi központú statisztikai tanulmányokat készítő Sigma Tanács (*Sigma Conseil*) 2012. márciusi közvélemény-kutatása szerint a tunéziai lakosság 50,9 százaléka tartott a vallási szélsőségesek térnyerésétől, 48,8 százalék pedig sem a szekuláris, sem a vallási oldalhoz nem sorolta magát (Yahmed, 2012).

A jelen tanulmány Tunézia *erőszakos* radikalizációhoz vezető útján keresztül kívánja beazonosítani, illetve elemezni az extrémista csoportok felemelkedését kiváltó alapvető okokat. Habár a szerző elsősorban gazdasági kontextusba ágyazva igyekszik megközelíteni az adott témakört, *annak komplexitása szükségessé teszi az egyéb – elsősorban társadalmi és kulturális – folyamatok megvizsgálását is*. Tunéziában az „arab tavaszt” követő események nagymértékben hozzájárultak az erőszakos cselekményekhez ugyan, illetve felgyorsították azok számának a növekedését, e probléma mögöttes és valódi okai jóval mélyebben gyökereznek, és az észak-afrikai ország sajátos történelmi, politikai és gazdasági fejlődési útjával magyarázhatók. A tanulmány révén a következő tézis igazolására teszek kísérletet: annak ellenére, hogy a gazdasági kirekesztés az *erőszakos* radikalizáció jelenségéhez vezető motívumok egyike, az inkább kiegészítő, mintsem az erőszakos cselekményeket közvetlenül kiváltó okként kezelendő. Az „arab tavasz”

célkitűzései között szereplő politikai, társadalmi és gazdasági reformok elmaradása olyan kihívást teremtett az ország számára, amely hozzájárult a tunéziai fiatalok *erőszakos* radikalizációjához. A Zín el-Ábidín ben Ali (Ben Ali) elnök 2011. január 14-i bukását követő, fokozatosan romló biztonsági helyzet – amelyhez elengedhetetlen a regionális kontextus vizsgálata is – szintén az *erőszakos* radikalizáció folyamatát erősítette.

Ahhoz, hogy a tanulmány fókuszát képező gazdasági kirekesztettség és az extrém ideológiák közötti összefüggést meg lehessen vizsgálni, elengedhetetlennek tűnik a radikalizálódott személyek általános profiljának a feltérképezése és az ország különböző régiói-ra vonatkozó statisztikai adatok (munkanélküliségi ráta, írni-olvasni tudók aránya) kielemezése is. Azonban nagyon fontos a politikai erőszak történelmi folyamatának, hátterének a vizsgálata is. Ignacio Sánchez-Cuenca a művében említést tesz arról, hogy a radikalizmus és az extrémizmus gyakran együtt járó folyamat, a terrorizmus pedig a politikai és gazdasági rendszerből fakadó jelenség (Sánchez-Cuenca, 2019, 20–23. o.).

Az *erőszakos* radikalizáció kérdéskörének vizsgálatát elsősorban a The Soufan Group által 2015 decemberében végzett felmérés eredményei indokolják, amelyek szerint a levantei régióban (as-Sám), illetve az észak-afrikai térségben Tunéziából vettek részt a legnagyobb számban dzsihadista harcosok az Iszlám Állam oldalán. A 2015. októberi adatok alapján mintegy 6000 tunéziai állampolgár – köztük 700, a *Dzsihád al-Nikáhban*¹ érintett nő, valamint 1500, Líbiában tartózkodó dzsihadista – harcolt az Iszlám Állam (ISIS) oldalán (*The Soufan*

1 A *Dzsihád al-Nikáhban* (szexdzsihad) érintett nők a „szent háborút” vívó férfiak számára önként ajánlják fel a szolgálataikat (a *nikáh* szó valójában házasságot jelent). A kifejezés meglehetősen ellentmondásos: szexuális érintkezés és/vagy házasság révén vívott küzdelem az Isten útján. A szexdzsihad fogalma a Mohamed al-Arifí által 2013-ban kiadott *fatvá*hoz (vallásjogi döntés) kapcsolódik, amelyben a valhábita teológus amellet érvelt, hogy a szükség megkövetelheti bizonyos tilalmak (ld. paráznaság) áthágását, és arra biztatta a fiatal nőket, hogy a szolgálataikkal segítsék a szíriai fronton harcoló mudzsahidokat (Dialmy, 2019).

Group, 2015, 9. o.).² A pontos számukat illetően fontos megjegyezni, hogy az a későbbiekben csökkent, így a TSG 2017-es adatai szerint e téren Tunézia az első helyről a negyedikre esett vissza. Az ISIS-hez csatlakozott nők és gyerekek száma tekintetében ugyanakkor csupán Oroszország (3417 fő) előzi meg Tunéziát, ahol e kategóriában 3000 főt regisztráltak (Barrett, 2017, 9–13., 24–25. o.) Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a több mint tízszer nagyobb lakosságú Oroszországhoz viszonyítva ez az adat – Tunéziával ellentétben – elenyészőnek mondható.

Szintén hangsúlyozandó, hogy a tunéziai társadalom körében – az iszlamistákat is beleértve – a dzsihadista szervezetek egyáltalán nem élveztek széles körű támogatást (Lounnas, 2019, 110. o.), továbbá a 2015–2016-os terrorhullámot követően a tunéziai kormánynak – a már 2014-ben elkezdett erőfeszítéseinek köszönhetően – a terrorista szervezeteket nagyrészt sikerült visszaszorítania. A társadalom részéről tapasztalt elutasításuk, valamint a megfélemezésük érdekében tett intézkedések következtében a tunéziai szélsőségesek a terrorakcióikat elsősorban az ország határán kívül hajtják végre – például Nizzában, ahol ők voltak az elkövetői a 2020. október végi késeléses és a 2016-os gázolásos merényletnek is (*Reuters*, 2020). A közel-keleti régióban a Dáís³ által 2017 vége óta fokozatosan elszennvedett szíriai és iraki területi veszteség (Winston, 2018, 4–5. o.) 2019 tavaszára a szervezet jelentős részének a felszámolásához vezetett, ugyanakkor az általa jelentett fenyegetés lehetősége sem Tunéziában, sem Európában nem szűnt meg. A Tunézián 2015–2016-ban végigsöprő terrorhullám mellett a legutóbbi, 2020. szeptember 6-án Port el-Kantávi kikötővárosban, illetve azt megelőzően, 2020 márciusában (*Euronews*, 2020),

2 A külföldi harcosok ország szerinti bontásban megjelenítő rangsorát a 3. ábra tartalmazza.

3 A Dáís az Iraki és Levantei Iszlám Állam, illetve röviden csak Iszlám Állam (ISIS) arab nevének (*ad-Daula al-Iszlámijja, fil-Irák va-s-Sám*) a rövidítése, amely arra a Dél-Törökországtól Szíriáig terjedő területre utal, ahol a szervezet létrehozta a saját államát. 2014-től ezt az elnevezését használja Franciaország is, hogy elkerülje az iszlám, iszlamizmus és muszlim kifejezések közötti határok összemosását (Black, 2014).

2019 júniusában (*L'Express.fr*: 2019) és 2018 októberében (*Le Figaro.fr*: 2018) Tuniszban elkövetett merényletek egyaránt azt bizonyítják, hogy az *erőszakos* radikalizáció jelenségének a Tunézia példáján keresztül történő átfogó elemzése kiemelt fontossággal bír.

A tunéziai kormánynak a szélsőséges iszlamisták megfékezése érdekében tett lépéseire visszautalva fontos hangsúlyozni, hogy a szalafistáknak a 2011. októberi választásokat követő térnyerése kapcsán az ország vezetése felismerte, hogy a szélsőségesek által támasztott követelések nem tükrözik a tunéziai társadalom realitását. Az erőszakos radikalizációval szembeni intézkedések mutatkoznak meg a 2014 januárjában elfogadott alkotmányban is, amelyből végül kimaradt a *sariára* történő utalás (Csizmadia, 2014, 24. o.).

A tunéziai radikalizáció folyamatának a megértéséhez a szerző kiindulópontként *adatokra és tényekre támaszkodva, valamint a terrorcselekmények különböző kategóriáinak a bemutatásával* igazolja, hogy Tunéziában az „arab tavaszt” követő biztonsági helyzet fokozatos romlása magával hozta az extrémista csoportok felemelkedését, amely jelenség a 2015–2016-os terrorhullámban nyilvánult meg.

A tunéziai biztonsági és belpolitikai helyzet 2011 után: a főbb terrorcselekmények kategorizálása

Az „arab tavasz” eseményeit követő instabil politikai és biztonsági helyzet – a politikai vákuum, az annak következtében zajló hittérítési tevékenység (*da'wa*) (Law, 2015, 344. o.), az akár a terrorszervezetekhez köthető politikai foglyoknak, mint az Anszár as-Saríá (AST) alapítójának, Abú Ijádnak (Zaarour In: Dawoody, 2016, 190.o.) adott amnesztia – megnyitotta a lehetőséget az ún. reradikalizációs folyamat számára.

Az Anszár as-Saríá az ideológiáját tekintve az al-Káida terrorszervezethez kapcsolódik, s 2011 áprilisában Tunisz Szukra negyedében alakult meg, kihasználva az „arab tavaszt” követő politikai vákuumot. Besenyő János és Prantner Zoltán szerint a szervezet a megalakulásakor egyfajta humanitárius szerepet kívánt betölteni a belpolitikai

válságban, néhány hónappal később azonban az egyre kritikusabbá vált gazdasági és társadalmi helyzetből, a politikai kontroll lazulásából előnyt kovácsolva már az iszlám vallási normákat egyre erőszakosabb eszközökkel kívánta a társadalomra ráerőltetni (Besenyő és Prantner, 2015, 137–139. o.). Az államszerkezet fennmaradása következtében Tunézia nem bizonyult alkalmasnak az országon belüli dzsiháid viszszaerősítésére, a terrorizmus veszélyét azonban tovább növelte, hogy 2014 januárjában az AST és katonai szárnya, az Okba Ibn Náfí Brigád egyesült, és az így létrejött, az al-Káida tunéziai szárnyaként is emlegetett szervezet a tunéziai–algériai határ porózusságát kihasználva a mai napig a régió aktív szereplője (Kiss, 2015, 123. o.).

Az extrém ideológiák fokozódó térnyerése a 2013-ban elkezdődött terrorhullám mellett abban is megmutatkozott, hogy egyre több tunéziai dzsihádistá hagyta el az országot, hogy az Iszlám Állam oldalán Szíriában, Irakban vagy Líbiában harcoljon. Míg a korábbi elnökök, Habíb Búrgíba és Ben Ali idején a modernizációs törekvések eredményeként a vallási szféra háttérbe szorult, 2011 októbere után egyre inkább előtérbe került: a biztonsági apparátus közel 400 mecset felett vesztette el az irányítást (Wolf, 2014). Az instabil belpolitikai helyzet lehetőséget teremtett az „arab tavaszt” követően szabadon bocsátott AST-tagok számára, hogy titokban folytassák a tevékenységüket. Bár az Anszár as-Saría mérsékeltbb ága a békésebb eszközök alkalmazását támogatta, és az iszlám vallás által dominált állam megteremtése céljából a mecsetekben folytatott hittérítő tevékenységet, a szervezet extrémista nézeteket valló képviselői 2012-től a Dáishoz való csatlakozásra buzdították a fiatal lakosságot, sőt sokan erőszakos eszközökkel, fegyverrel igyekeztek elérni a céljukat. Részt vettek – többek között – két ellenzéki politikus, Sokrí Belaíd és Mohamed Bráhmí⁴ 2013-as meggyilkolásában is (Fahmi és Meddeb, 2015, 8. o.).

4 A két szekuláris baloldali (Népi Front) politikus ellen 2013. február 6-án, illetve július 25-én elkövetett merényletért az akkori politikai vezetés a szélsőséges szalafita csoportokat tette felelőssé: Monszef Marzúki elnök (2011–2014) szerint a politikai pártok közötti viszály szításával kívánták aláásni az ország által elért sikeres átmenetet (*Le Monde.fr*; 2013).

A radikalizálódott tunéziaiak számára vonatkozóan – a téma jellegénél fogva – konkrét adatok nem állnak rendelkezésre,⁵ csupán a közel-keleti régióban és Líbiában jelen lévő dzsihadisták korábban már említett, hozzávetőleges száma ismert. A terrorizmus jelenségével foglalkozó tunéziai kutatóközpont 2016-os jelentése szerint a dzsihadisták 99,1 százaléka a 18 és 64 év közötti korosztályba tartozik (Mejri, 2017). Mivel ez a korcsoport a 11,8 millió fős lakosság (*Central Intelligence Agency. The World Factbook*, 2021) körülbelül 55,75 százalékát alkotja (megközelítőleg 6,5 millió fő), a külföldön elkövetett erőszakos cselekményekben csupán a lakosság elenyésző, 0,1%-a vett részt; a terrorakciók súlyához képest ez az arány csekélynek mondható.

A tunéziai erőszakos radikalizáció jelenségének a megértése szempontjából fontos kiemelni, hogy az országban elkövetett terrorcselekmények három nagy kategóriába sorolhatók:

- a tunéziai GDP 7,4 százalékát adó és a lakosság 14 százalékát foglalkoztató turisztikai szektort (Alby, 2015) célzó erőszakos cselekmények;
- a kirekesztő rezsimmel szemben elkövetett, politikai indíttatású terrorakciók;
- a terrorszervezetek (pl. az ország nyugati, Algériával határos területein, az as-Saánbí-hegyen aktív Okba Ibn Náfí Brigád) tevékenységei (TRAC, é. n.).

A legnagyobb tunéziai szigeten, Dzserbán fekvő el-Gríba zsinagógába látogató turistacsoport ellen 2002. áprilisban elkövetett támadást (Aubin, 2011, 23. o.) követően, 2013 februárjában újabb terrorcselekmények sújtották az országot, amelyek mindegyike politikai indíttatású volt. A Sokrí Belaíd, majd Mohamed Bráhmí ellen elkövetett merényletekért (Moghadam, 2016) – amint arról már szó volt –

5 Az Inkyfáda honlapján megjelent 2017-es tanulmány (Mejri, 2017) szerzője meglehetősen részletes áttekintést nyújt a tunéziai dzsihadisták profiljáról (régión szerinti megoszlás, életkor, iskolai végzettség stb.), s a régiókra vonatkozó társadalmi-szociális mutatókkal összevetett eredményeket „A szegénység és az extrém ideológiák közötti pozitív összefüggés, avagy tényleg a szegénység tehető felelőssé a terrorcselekmények elkövetéséért?” c. alfejezetben ismerteti.

az Anszár as-Saría vállalt felelősséget. Az erőszakos cselekmények csúcspontját azonban 2015 jelentette: abban az évben elsősorban turisták kerültek a szélsőséges iszlamisták célkeresztjébe. Október 18-án két fegyveres hatolt be a tuniszi Bárdó Múzeumba; a támadásnak összesen 21 turista és egy helyi rendőr esett áldozatul (Bobin, 2016). Június 26-án az ország északkeleti részén fekvő városból, Szilijánából származó Szajf ad-Dín ar-Rezgí 38 turistát mészárolt le a Szúszához közeli kikötő, Port el-Kantávíban álló Riu Imperial Marhaba Hotel tengerpartján (*France 24 in Arabic*, 2015). A terroristák akciói következtében a turisztikai szektorban 2014 és 2016 között 2,5–3 százalékos volt a visszaesés (Duthion és Mandou, 2016). Kiderült, hogy a terrorcselekmények a turisztikai szektorban a politikai instabilitásnál, valamint a globális sokkoknál (pl. 2001. szeptember 11. vagy a 2008-as pénzügyi világválság) jóval nagyobb mértékű és hosszabban elnyúló krízist okoznak (Goaied, 2019, 11. o.).

A politikai indíttatású terrorcselekmények 2015 végén kezdődtek meg. November 24-én a Dáís az elnöki őrség tagjait szállító busz ellen követett el robbantásos merényletet, amelyben 13 fő vesztette életét (*Business News.com.tn*, 2015). 2016. március 7-én Ben Gardán városában fegyveres csoportok katonai tisztviselőket és barakkokat támadtak meg, s az akció során 36 terrorista, 7 civil és a biztonsági erők 12 tagja vesztette életét (*Human Rights Watch*, 2017, 597. o.). Hangsúlyozandó, hogy az e kategóriába sorolható terrorakciók a tunéziai társadalomnak kizárólag az extrém ideológiák iránt fogékonyságot mutató tagjaihoz köthetők. Az elkövetők célja a 2011-ben megkezdett demokratikus átmenet folyamatának a megbomlasztása. Szintén a politikai háttérű támadások sorába illeszkedik a 2018. október 29-én Tunisz belvárosában elkövetett öngyilkos merénylet (egy 30 éves nő robbantotta fel magát), amelyben 20 személy sérült meg. 2019. június 27-én ismét terroristák akcióját látta meg Tunisz: az erőszakos cselekménynek egy rendőr esett áldozatul. 2020. március 6-án az Amerikai Egyesült Államok tuniszi nagykövetsége közelében található rendőri ellenőrző pontnál végrehajtott merényletben a biztonsági erők öt tagja vesztette életét. A szeptember 6-án Port el-Kantávíban történt késelés – amely egy rendőr halálát okozta – az Iszlám Állam vállalta magára.

Az *(erőszakos)* radikalizáció jelenségének fogalmi kerete

Fogalmi elhatárolás:

radikalizmus (radikalizáció), extrémizmus és terrorizmus

Mindenekelőtt ki kell jelenteni, hogy az *erőszakos* radikalizáció fogalma nem határozható meg egy konkrét definíció segítségével, mivel annak folyamatára politikai, társadalmi, gazdasági és pszichológiai tényezők egyaránt hatással vannak. A témakör komplexitása mind a közvetlen kiváltó okok, mind a befolyásoló *push and pull* tényezők áttekintését szükségessé teszi. Míg az elsőket illetően a szakértők között konszenzus mutatkozik, az utóbbiak megjelenése és csoportosítása kapcsán már a véleményük megoszlik (Dzhekova, Mancheva, Anagnostou és Stoynova, 2016).

A közismert, ám nem teljesen pontos nyugati terminológiában a radikalizmus gyakran az extrémizmus szinonimája. Ez az értelmezés azonban nemcsak pontatlan, de *esetenként* kontraproduktív is lehet. A szó eredeti, latin nyelvű jelentése szerint⁶ a radikalizmus – az extrémizmustól eltérően – a korábbi normák és gyakorlatok alapvető, *de jogszerű keretek között zajló* változását eredményező folyamatként írható le, *így nem kezelendő automatikusan* a Nyugat ellen irányuló dzsihadista tevékenységek támogatásaként, sőt bizonyos mértékig nyitottságot is mutat a nyugati kultúra egyes elemei iránt. A radikalizmus fő célja a gyökeres változások elérése, amelyek azonban nem sértenek törvényes kereteket. *A radikalizmus célja tehát a meglévő politikai rendszerben és normákban történő jelentős változtatások elérése* – de a fogalom nem kizárólag negatív kontextusban használható (a pozitív értelmű alkalmazását ld. a kulturális tényezőkről szóló részben). Ignacio Sánchez-Cuenca szintén e megállapítást erősítette meg, amikor azt hangsúlyozta, hogy a radikalizmussal ellentétben az

6 A latin *radix* főnév eredeti jelentése: gyökér; ebből jött létre később a *radicalis* [alapvető] melléknév, amely elsődlegesen nem negatív kontextusban használatos, és nem is feltétlenül negatív történésre utal.

extrémizmus magában foglalja az erőszak alkalmazását. Ugyanakkor hozzátette, hogy a két fogalom gyakran egymással szorosan összefügg, hiszen a politikai, gazdasági és társadalmi rendszerben változásokat kívánó egyének és csoportok egy idő után a céljaik megvalósítása érdekében erőszakos eszközökhöz nyúlnak. Történelmi perspektívában: a polgárháború vagy demokratikus válság sújtotta, túl későn iparosított országok évtizedekkel később a baloldali terrorizmus áldozatává váltak (Sánchez-Cuenca, 2019, 20–23. o.). A fogalom pozitív és negatív tartalmának elhatárolása érdekében a tanulmány az utóbbi esetben a radikalizáció szó előtt az *erőszakos* jelzőt alkalmazza.

Patrick H. Tolan szerint az erőszak definiálása kapcsán elengedhetetlen, hogy a tettek mögött álló különböző motivációkat, hatásokat, társadalmi, politikai és pszichológiai tényezőket is figyelembe vegyünk, amelyek mind eltérő perspektívába helyezik a fogalmat. Szintén hangsúlyozandó, hogy az elkövetett cselekmények következménye a másik fél bántalmazása – ám a szakértők véleménye megoszlik arról, hogy csak a fizikai, vagy a verbális cselekedetek is erőszakosnak minősülnek-e (Tolan, 2007). Brynjar Lia azt emeli ki, hogy az extrém ideológiák iránti fogékonyság társadalmi és szociális tényezőkkel hozható összefüggésbe, de az e nézetekkel való egyetértés önmagában nem vezet terrorista cselekmények elkövetéséhez. Ez utóbbi háttérének a megértéséhez szükséges a pszichológiai sík vizsgálata is (Lia, 2005, 159. o.).

Mivel az extrémizmus célja a társadalom érdekeit szolgáló jogi normák áthágása, az erőszakos cselekmények iránti fogékonyság leírására ez a szó bizonyul a legalkalmasabbnak. A radikalizmussal ellentétben a terrorszervezetek, illetve a terroristák erőszakos cselekmények elkövetésével „legitimálják” magukat. Az amerikai külügyminisztérium (U.S State Department) 1983-ban elfogadott definíciója szerint a terrorizmus: előre eltervezett, politikai indíttatású, az állam alatti szereplők vagy tiltott csoportok által a társadalom valamely rétegének a befolyásolása érdekében nem kombattáns célpontok elleni erőszakos cselekmény(ek) (Krueger és Maleckova, 2002, 3. o.). A radikalizmus – pozitív és negatív kontextusban való értelmezhetősége ellenére –

gyakran a terrorcselekmények egyfajta előzményének tekinthető, és ahogy arról korábban is szó volt, mindkettő komplex folyamat, így az alapvető okaik is szorosan összekapcsolódnak (Taspınar, 2009, 76. o). Egyes kutatók szerint az *erőszakos* radikalizáció folyamata egyrészt külső tényezőkkel (politikai, gazdasági és társadalmi), másrészt belső okokkal magyarázható. Mindemellett az Iszlám Állam által biztosított jólét és a közösséghez tartozás érzése (ld. csoportsszolidaritás) szintén a fiatal dzsihadisták első számú motivációi közé tartozik (Arany, N. Rózsa és Szalai, 2016, 195–198. o).

Fókuszban a gazdasági kirekesztettség és az extrémizmus

Martha Crenshaw, aki már az 1980-as évek elején foglalkozott a terrorizmus kérdéskörével, úgy vélte, hogy a szegénység azzal nem áll összefüggésben, mert a radikalizáció három összetevője a csoportsszolidaritás, a mártíromság, valamint az elit részéről az aktuális politikai rendszerrel, illetve a korrupcióval való szembehelyezkedésének a kifejezése. Crenshaw mindemellett kiemelte, hogy a terrorcselekmények elkövetői fiatal, iskolázott, a középréteghez tartozó személyek (Crenshaw, 1981, 383–384., 389. és 394–395. o.). Tekintettel arra, hogy az *erőszakos* radikalizáció jelenségét vizsgáló szakértők véleménye is megoszlik arról, hogy valóban főleg a szegénység-e a felelős a terroristák akcióiért, számos egyéb tényezőt is figyelembe kell venni.

Avraham Jager empirikus bizonyítékok alapján elutasította az említett két variáns közötti pozitív korrelációt, és megállapította, hogy az erőszakos radikalizáció nem szűkíthető le bizonyos földrajzi régiókra vagy kultúrákra (Jager, 2018, 8–9., 12. o.). A racionális választás elmélete – amely az egyént tekinti a kiindulópontnak, és az emberi viselkedésre keresi a választ – szintén cáfolja a szegénység és az extrém ideológiák iránti fogékonyság közötti összefüggést. Az elmélet szerint az egyén a legelőnyösebb és a legnagyobb haszonnal járó lehetőséget veszi figyelembe, így a döntések mérlegelésekor a számára legideálisabb opciót választja (Ogu, 2013, 90., 92–93. o.). Gary S. Becker – aki elsőként alkalmazta a racionális választás elméletét a

közgazdaság-tudományon kívül más tudományterületekre – szintén az előző megállapításokat erősítette meg: a bűncselekmények elkövetésekor számtalan tényező (befektetett pénz, esetleges kockázatok) befolyásolja az egyéni döntéseket (Jager, 2018, 10. o.). Quan Li és Drew Schaub a gazdasági fejlettség és a gazdasági globalizáció kérdéskörét vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy egy ország gazdasági fejlettsége jelentős mértékben csökkenti az erőszakos cselekmények előfordulásának a mértékét, ezért ők a politikai vezetés részéről a gazdaság fejlesztésére irányuló erőfeszítések szükségességét hangsúlyozták (Li és Schaub, 2004, 254. o.).

Az eddigiek alapján tehát elmondható, hogy a nehezebb körülmények között élők mindennapjait jobban leköti az alapvető szükségleteik kielégítése, míg a középosztálybeli, magasabb iskolai végzettségű személyek a változások érdekében nagyobb valószínűséggel kapcsolódnak be a politikai életbe. A témával foglalkozó szakértők írásaiból összességében az derül ki, hogy az *erőszakos* radikalizáció jelensége mögött elsősorban az érintett személynek az adott politikai rendszerrel való elégedetlensége, valamint az egyéb sérelmei következtében felgyült haragja áll. Mindemellett az államoknak a gazdaságfejlesztés érdekében tett intézkedései – mint a terrorcselekmények visszaszorításának a potenciális eszközei – sem hagyhatók figyelmen kívül.

A következő fejezet a szegénység és az *erőszakos* radikalizmus ideológiája iránti fogékonyság vizsgálatával foglalkozik, a politika és a kultúra szintjén megjelenő egyéb járulékos tényezőket is érintve.

A tunéziai társadalom *erőszakos* radikalizálódásának alapvető okai

A szegénység és az extrém ideológiák közötti összefüggés, avagy tényleg a szegénység tehető felelőssé a terrorcselekmények elkövetéséért?

Khodr M. Zaarour szerint a modern államok felelősséggel tartoznak az állampolgáraik társadalmi jólétének biztosításáért. Amennyiben egy állam nem képes teljesíteni azon alapvető feladatait, amelyek

ellátására a néptől felhatalmazást kapott, az a kormánnyal szembeni általános elégedetlenség növekedését eredményezi, amely könnyen terroreselekmények elkövetéséhez vezet (Zaarour, 2016, 190. o.).

A gazdasági szintér vizsgálata során elsősorban a fiatal diplomások körében tapasztalható magas munkanélküliségi rátát szükséges kiemelni, amely Tunéziában országos szinten 40 százalék körülire tehető (World Bank, 2014). A tunéziai munkaerőpiaci egyenlőtlenségek a fiatal diplomások körében egyre növekvő elégedetlenséget váltottak ki. Közvetlenül az „arab tavasz” után végzett felmérés szerint a lakosok 44 százaléka vélte úgy, hogy 2011 óta sem történt pozitív irányú változás, és 46 százalék szerint az országban uralkodó helyzet a Ben Ali-éra alatt tapasztaltnál is rosszabb (Colombo, 2016). Valentina Colombo a politikai, társadalmi és kulturális kirekesztést hangsúlyozta, illetve a nagyobb városok és a peremterületek közötti hatalmas társadalmi és gazdasági különbségeket emelte ki. Az utóbbin – köztük a főváros elmaradott kerületein (Ben Arúsz, Arijána) – élő személyek a munkaerőpiacon eleve jelentős hátránnyal indulnak. Az egész Magreb régió belüli 15–29 éves korosztály körében Tunéziában éri el a legmagasabb értéket (33%) a NEET mutató⁷ (Colombo, 2016).

A jelen tanulmány a gazdasági marginalizáció és az extrémista nézetek közötti – esetleges – összefüggés vizsgálatokor alapvetően a The Soufan Group 2015-ös, valamint a terrorizmus jelenségével foglalkozó tunéziai kutatóközpont 2016-os anyagára (Mejri, 2017) épít. Ez utóbbi Tunézia mind a 24 tartományának a figyelembevételével mutatja meg, hogy melyik régió milyen arányban bocsátott ki dzsihadista harcost. Ezek az adatok, továbbá az erőszakos radikalizáció által befolyásolt fiatalokról vázolt profilt az egyes régiók munkanélküliség, illetve az analfabetizmus arányával hasonlítom össze. A lehető legnagyobb hitelesség érdekében a felhasznált mutatók a tunéziai Nemzeti Statisztikai Hivatal (*Institut National de la Statistique*, INS) publikációiból származnak. Mivel az INS a munkanélküliségnek a régiók szerinti megoszlását illető adatokat mindig az

7 A NEET (Not in Education, Employment or Training) az oktatásban, a munkaerőpiacon vagy a képzések közül egyikben sem részt vevő személyek összlétszámára utaló mutató.

év második trimeszterében teszi közzé, a jelen tanulmányban található fontosabb statisztikai mutatók is annak megfelelően szerepelnek.⁸ Kiemelendő még, hogy a Tunézia összes kormányzóságát lefedő adatok kizárólag 2015 második trimeszterétől érhetők el, így azok szintén beleillenek a vizsgált időszakba.

A TSG 2015-ös felmérése szerint a tunéziai dzsihadisták egyharmada az alábbi három régióból származik (ld. 4. ábra): Ben Gardán (15,2%), Binzert kormányzóság (10,7%) és a főváros, Tunisz (10,7%) (*The Soufan Group*, 2015, 5., 11. és 16. o.). Közülük az első város neve – a Líbiához való közelsége miatt – mindig is szorosan összefonódott a csempészettel, a másik két régió pedig az ország északi részén fekszik. Az északi–déli és a nyugati–keleti régiók közötti társadalmi–gazdasági törésvonal megértéséhez fontos tudni, hogy a Búrgíba, majd a Ben Ali által végrehajtott modernizáció csak az északi és a part menti területekre terjedt ki, míg a déli és a nyugati régiók elszegényedésével járt. Az állami befektetések mintegy 65 százaléka a part menti térségbe (Tunisz, Szúsza, Monasztír) irányult, s a vállalatok csupán 3 százaléka települt az ország nyugati részébe (Daguzan, 2017, 4. o.). E tények alapján magától értetődő lenne kijelenteni, hogy a gazdasági szempontból marginalizált déli és nyugati területek alkotják a legnagyobb számú tunéziai dzsihadistát kibocsátó régiót.

A tanulmány fő kérdésének elemzése szükségessé teszi a főbb mutatószámok – a munkanélküliség és az írni–olvasni tudók aránya – vizsgálatát. Az ENSZ statisztikái szerint Tunéziában a munkanélküliségi ráta 2010-ben 13, míg 2014-ben átlagosan 15,3 százalékos volt. Az INS adataiból pedig az derül ki, hogy a munkanélküliek aránya 2015-ben még 15,2,⁹ 2020 harmadik trimeszterében pedig már 16,2 százalék volt (*UNdata*, 2021),¹⁰ 2015-ben Ben Gardánban ugyanez a mutató

8 A munkanélküliség földrajzi megoszlását és az írástudatlanság által leginkább érintett régiókat az 1. ábra mutatja.

9 Ez az arány a diplomás fiatalok körében magasabb volt: átlagban a 23 százalékot is elérte. Bizonyos régiókban (pl. Szídi Búzid vagy Dzsendüba kormányzóság) a munkanélküliségi ráta 24,5 százalékra is megemelkedett (*Statistiques Tunisie*, 2021).

10 Fontos megjegyezni, hogy a 2020-as évre vonatkozóan kizárólag az országos szintű munkanélküliségi rátát közölte a tunéziai Nemzeti Statisztikai Hivatal, a régiók szerinti megoszlásra vonatkozóan konkrét adat nem érhető el.

18,58, Binzert kormányzóságban 13,11, Tunisz marginalizált negyedében pedig 13,12 százalékos volt (*Statistiques Tunisie*, 2021). Az adatok alapján tehát a munkanélküliség által a legnagyobb mértékben sújtott régiók már 2012-től, de 2015 óta még egyértelműbben az ország középső (pl. Gafsa kormányzóság, ahol a munkanélküliek aránya 2015-ben 27,9, 2016-ban 28,2, 2017-ben 27,3, 2018-ban 28,9, 2019 második trimeszterében pedig 25,5 százalék volt) és déli részén találhatók (pl. Tatávín kormányzóság a maga 2015-ös 30, 2016-os 32, 2017-es és 2018-as 32,4 és 2019 második trimeszterében mért 28,7 százalékos munkanélküliségi rátájával) (*Statistiques Tunisie*, 2021).

A terrorizmus jelenségével foglalkozó tunéziai kutatóközpont már többször is idézett 2016-os tanulmány írója a 2011 és 2015 közötti időszakra vonatkozóan összesen 384 bírósági aktát vizsgált meg, amelyben 2224, terrorcselekmény elkövetésével vádolt személyről tartalmazott információkat. Ez alapján arra a megállapításra jutott, hogy az elkövetők 96 százaléka férfi, 28,7 százaléka 25 és 29 év közötti, 40 százaléka egyetemen tanul vagy felsőfokú végzettséggel rendelkezik.

Az extrém ideológiára fogékony személyek regionális megoszlását illetően a tanulmány az első helyen Tuniszt, illetve annak külvárosi kerületeit (Ben Arúsz, Arijána és Manúba) nevezi meg, ahonnan az elkövetők 32 százaléka származik, a második helyre pedig 14 százalékkal az ország középső részén elhelyezkedő Szidí Búzid tartomány került. Ezeket követi az ország nyugati részén található Dzsandúba (5,5%), al-Kaszrín (5,39%), a délkeleti Medenín (5,29%), illetve Binzert kormányzóság (5,19%).

Megjegyzendő, hogy a munkanélküliségi ráta kapcsán leginkább érintett régiókból (Gafsa vagy Tatávín kormányzóság) a tanulmány szerint országos szinten kifejezetten alacsony arányú – 2,39, illetve 1,87 százaléknyi – dzsihadista származott. Az általános feltételezésekkel ellentétben kiderült, hogy a vizsgálatba bevont, terrorista cselekmények elkövetésével vádolt személyek 33 százaléka középiskolai végzettséggel rendelkezett, 28 százalék egyetemi tanulmányokat folytatott, 12 százalékuk pedig egyetemi diplomával is bírt. A vádlottak

13 százaléka szakirányú képzésben részesült, 4 százaléku­k érettségi­zett, és alig 10 százaléknak van csupán általános iskolai végzettsége.

A foglalkozásuk alapján az extrémista ideológiák iránt fogékony­nak mutakozó személyek 45,5 százaléka szakképzett vagy szakkép­zettség nélküli munkás; csupán 14,9 százaléku­knak van világi, vagy­is nem vallási tevékenységhez kapcsolódó szakmája; 8,3 százaléket tesznek ki a diákok, 6,6-et a szakképzett vagy szakképzettség nélküli köztisztviselők, 3,2 százaléket pedig az egyetemi tanárok. E számok szintén ellentétben állnak azzal az általános feltételezéssel, miszerint az alulképzettek, a gazdaságilag kirekesztettek körében – a kilátás­atlan helyzetből fakadóan – nagyobb a valószínűsége az erőszakos cselekmények elkövetésének.

A vádlottak életkorát illetően fontos kiemelni, hogy bár – ahogy arról már szó volt – a legtöbb elkövető a 25–29 évesek közül kerül ki (28,7%), őket arányukban a 30 és 34 év közötti korcsoport követi (25%), de 18–24 éves fiatalok is szép számmal (22%) találhatók a terrorizmus vádjával gyanúsított személyek között.

A kiképzés helyszíne kapcsán meg kell említeni, hogy a tunéziai kormány 2013-as intézkedéseit (többek között az Anszár as-Saría ter­rorszervezetté nyilvánítását) követően a tunéziai dzsihadisták kiszorultak az ország területéről, és 70 százaléku­k Líbiában, 23 százaléku­k pedig Szíriában található dzsihadista táborokban részesült kiképzés­ben (Mejri, 2017).

A munkanélküliség és az írástudatlanság földrajzi megoszlá­st szemléltető térkép (1. ábra), a statisztikai adatok és a legtöbb dzsihadistát kibocsátó régiók összehasonlítása alapján tehát nem le­het egyértelmű összefüggést találni a szegénység és az extrém ide­ológiák iránti fogékony­ság között, tehát az *erőszakos* radikalizáció je­lenségét más tényezőkkel együtt szükséges vizsgálni.

*Az erőszakos radikalizáció folyamatához hozzájáruló
további lehetséges tényezők*

A vizsgálandó témakör szempontjából lényeges kiemelni, hogy a szekuláris–vallási törésvonal mentén zajló politikai küzdelem már Tunézia Franciaországtól való 1956-os függetlensége óta jelentős mértékben meghatározza az ország politikai és kulturális karakterét. A Búrgíba elnök nevével fémjelzett modernizációs folyamat – vagyis a nyugati típusú modell átvétele – radikálisnak tekinthető ugyan, hiszen szakítást jelentett az iszlám vallásban mélyen gyökerező hagyományokkal, ám az ország modernizációját szolgálta, így a „radikális” jelző ez esetben pozitív kontextusban értelmezendő. A gyors ütemű fejlődés érdekében Búrgíba többek között eltörölte a vallási intézményeket (pl. sariabíroságok), valamint a nőket érintő intézkedései részeként 1957-ben betiltotta a hidzsábnak, az arcot szabadon hagyó fejkendőnek a tantermekben való viselését (Boer, Moors és Teeffelen, 1995, 59. o.).

A tunéziai államépítés folyamata a függetlenség kikiáltása után vette kezdetét, és egyet jelentett a politikai és a kulturális szintnek a központi hatalom kezében történő összpontosulásával. Búrgíba elnök említett reformjai egy sajátos helyi identitás megteremtését, az ún. *tunéziai iszlám* létrehozását eredményezték. Az új ideológia szerint a tunéziai identitás már jóval az iszlám észak-afrikai térhódítása előtt létezett, így az utóbbi valójában egy berber társadalomra épült rá (Boer, Moors és Teeffelen, 1995, 60. o.). 1987-es hatalomra kerülését követően Ben Ali tovább erősítette a Búrgíba által megkezdett reformokat, köztük az ország vallási karakterének a visszaszorítására tett intézkedéseket. A tunéziai identitásformálás egy sajátos, a többi arab országtól eltérő fejlődési folyamatként értelmezhető, ahol az identitás gyökerei elsődlegesen nem a vallásban keresendők. Ennek ellenére nem szabad elfelejteni, hogy a tunéziai nemzet alapvetően sokszínű és plurális, amely a szekuláris (elsősorban a part menti régiókban élő) és a vallási hagyományokhoz, tradíciókhoz a mai napig ragaszkodó (déli peremterületi) lakosságot egyaránt magában foglalja (Ben Yahmed, 2012).

A tunéziai államépítés kettős karaktere – egyfelől Tunézia polgári államként történő definiálása, amelyben az iszlám mint államvallás jelenik meg, másfelől pedig a felülről jövő modernizáció és a vallás-gyakorlás háttérbe szorítása – egyfajta diszharmóniát eredményezhet. Ennek következtében a helyi lakosság bizonyos rétege nehezebben tudja definiálni az állampolgárság fogalmát, illetve az iszlám vallásnak a mindennapokban betöltött szerepét. Ez a bizonytalanságérzet pedig könnyen hozzájárulhat ahhoz, hogy az egyén a szekularizmus helyett a hagyományos normákhoz térjen vissza, amely adott esetben az iszlám vallás félreinterpretálásában mutatkozhat meg. Minderre tekintettel kijelenthető, hogy a diszharmónia érzése szintén az *erőszakos* radikalizáció folyamatában szerepet játszó potenciális faktorként említhető, de a gazdasági kirekesztettséghez hasonlóan ez sem kizárólagos tényező.

Konklúzió

A tanulmány átfogó fogalmi keretbe ágyazva kívánta elemezni az *erőszakos* radikalizáció komplex jelenségének az – egymást átfedő – okait. E folyamat a csúcspontját jelentő 2015 során mintegy 6000 tunéziai állampolgárt érintett, jóllehet fontos hangsúlyozni, hogy az ország lakosságához viszonyítva az Iszlám Állam oldalán harcoló fiatalok aránya még mindig csekélynek mondható, csupán 0,1 százalékot tett ki. A fogalmi különbségtétel rávilágított a radikalizáció, valamint annak az erőszakos formája közötti különbség figyelmen kívül hagyásának a problematikájára. A tanulmány fókuszában a szegénység és az extrém ideológiák iránti fogékonyság közötti esetleges korreláció vizsgálata állt. Egyrészt a munkanélküliség és az írástudatlanság, másrészt a dzsihadistákat a legnagyobb számban kibocsátó földrajzi régiók adatainak az összevetése igazolta az eredeti állítást: a gazdasági marginalizáció az *erőszakos* radikalizáció folyamatának a járulékos, nem pedig a kizárólagos tényezője.

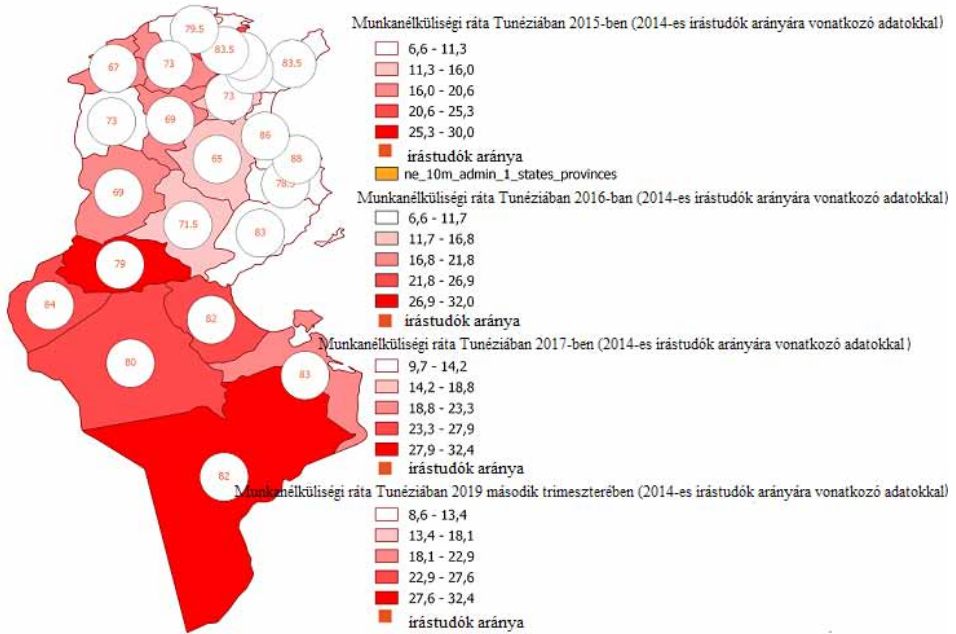

A tunézai esettanulmány továbbá Krueger és Maleckova (2002), illetve Jager (2018) előzetes kutatásait is igazolta, amelyek szerint a terrorcselekmények elkövetőinek túlnyomó része iskolázott, középszintű fiatal. E megállapítás pedig összhangban áll a racionális választás elméletével, mivel az azt feltételezi, hogy a marginalizált régiókból származó, alacsony iskolai végzettséggel rendelkező személyek mindennapjait a megélhetés biztosításáért folyó küzdelem tölti ki, így a meglévő normák megváltoztatására irányuló törekvések esetükben háttérbe szorulnak.

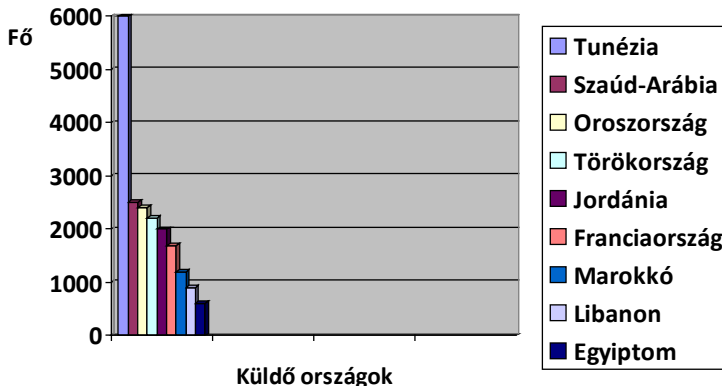
A tanulmány bebizonyította, hogy az *erőszakos* radikalizáció jelensége komplex folyamat, így nem elegendő kizárólag a gazdasági aspektusokra szorítkozni, számos egyéb, azt erősítő folyamatot (ld. például kulturális tényezők) szükséges vizsgálni. Tekintettel arra, hogy a járulékos tényezők részletes elemzése a jelen tanulmány keretét meghaladja, azok csupán említés szintjén szerepelnek. Az is kiderült, hogy az „arab tavaszt” követő belpolitikai és regionális instabilitás egyaránt közrejátszott a fiatal tunéziaiak extrém ideológiákkal történő szimpatizálásában, amely végül az országot 2015-ben és 2016-ban megrázó terrorhullámhoz vezetett.

Jól látható, hogy a következő lépések elengedhetetlenek ahhoz, hogy Tunézia sikereket érjen el az *erőszakos* radikalizáció elleni küzdelemben, és visszaszorítsa a demokratikus államberendezkedés megvalósulását aláásó jövőbeni terrorcselekményeket: ehhez a legfontosabb tényező a fenntartható gazdaság alapjainak a megteremtése. A korábban marginalizált régiók fejlesztése pedig a fiatal generáció számára is stabil jövőképet teremtene.

1. ábra¹¹
A munkanélküliség és írástudatlanság földrajzi régiók szerinti megoszlása

2. ábra¹²
A Szíriában, Irakban és Líbiában harcoló külföldi dzsihadisták főbb kibocsátó országai, rangsor szerint

11 Forrás: *Statistiques Tunisie*, 2021.

12 Forrás: *The Soufan Group*, 2015.

3. ábra¹³
Tunézia térképe

13 Forrás: *Webmanagercenter*, 2019.

Irodalomjegyzék

- Alby, Stéphane (2015). Tunisie. Sévèrement touchée. *BNP PARIBAS*. A letöltés ideje: 2020. október 5. <http://economic-research.bnpparibas.com/Views/WhosWho.aspx?Page=Page2&uid=324127>.
- Alexander, Christopher (2010). *Stability and Reform in the Modern Maghreb*. London: Routledge.
- Allani, Alaya (2007). Les Islamistes en Tunisie entre l'affrontement et la participation. In Muhammad Ayyadi, Hassan Rachik és Mohamed Tozy (szerk.), *L'Islam au quotidien. Enquête sur les valeurs et les pratiques religieuses au Maroc*.
- Arany Anett, N. Rózsa Erzsébet és Szalai Máté (2016). *Az Iszlám Állam kalifátusa. Az átalakuló Közel-Kelet*. Budapest: Osiris Publishing.
- Aubin, Yves de La Messuzière (2011). *Mes années Ben Ali. Un ambassadeur de France en Tunisie*. Tunis: Ceres Editions.
- Barrett, Richard (2017). Beyond the Caliphate: Foreign Fighters and the Threat of Returnees. *The Soufan Center*. A letöltés ideje: 2020. szeptember 30. <https://thesoufancenter.org/wp-content/uploads/2017/11/Beyond-the-Caliphate-Foreign-Fighters-and-the-Threat-of-Returnees-TSC-Report-October-2017-v3.pdf>.
- Ben Yahmed, Marwane (2012). Les trois Tunisie. *Jeune Afrique*. A letöltés ideje: 2021. március 15. <https://www.jeuneafrique.com/142287/politique/les-trois-tunisie/>.
- Besenyő János és Prantner Zoltán (2015). The Emergence and Activity of Tunisia's Most Fearful Terrorist Group. *Strategic Impact*, 1, 137–150.
- Black, Ian (2014). The Islamic State: Is it Isis, Isil – or Possibly Daesh? *The Guardian*. A letöltés ideje: 2021. március 14. <https://www.theguardian.com/world/shortcuts/2014/sep/21/islamic-state-isis-isil-daesh>.
- Bobin, Frédéric (2016). Un an après l'attentat du Bardo, la Tunisie est plus que jamais confrontée au risque djihadiste. *Le Monde*. A letöltés ideje: 2020. október 3. http://www.lemonde.fr/international/article/2016/03/18/un-an-apres-l-attentat-du-bardo-la-tunisie-est-plus-que-jamais-confrontee-au-risque-djihadiste_4885599_3210.html.
- Boer, Inge E., Moors, Annelies és Teeffelen, Toine van (1995). *Changing Stories. Postmodernism and the Arab-Islamic World*. Amsterdam: Rodopi.

- Business News* (2015). Tunis – Attaque terroriste contre un bus de la Garde présidentielle. A letöltés ideje: 2020. október 1. <http://www.businessnews.com.tn/tunis-attaque-terroriste-contre-un-bus-de-la-garde-presidentielle.520.60530.3>.
- Central Intelligence Agency. The World Factbook* (2021). People and Society. A letöltés ideje: 2021. május 26. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/tunisia/#people-and-society>.
- Colombo, Valentina (2016). Multiple Layers of Marginalization as a Paradigm of Tunisian Hotbeds of Jihadism. In Varvelli, Arturo (szerk.), *Jihadist Hotbeds. Understanding Local Radicalization Processes* (107–120. o.)
- Crenshaw, Martha (1981). The Causes of Terrorism. *Comparative Politics*, 13(4), 379–399.
- Csizmadia Sándor (2014). Tunézia: „Iszlamista” és „laikus” politikai erők alkotmányozási konszenzusa. Az arab világ legdemokratikusabb alkotmánya. *Afrika Tanulmányok*, 8(2), 7–41.
- Daguzan, Jean-Francois (2017). Pourquoi la Tunisie produit-elle autant de jihadistes? *Euromesco Policy Brief*, 68. A letöltés ideje: 2020. szeptember 20. <https://www.frstrategie.org/web/documents/publications/autres/2017/2017-daguzan-epb-tunisie-djihadistes.pdf>.
- Dialmy, Abdessamad (2019). Un jihad sexuel genré. *Mondopoli.it*. A letöltés ideje: 2021. március 14. <http://www.mondopoli.it/wp-content/uploads/2019/03/Un-jihad-sexuel-genr%C3%A9.pdf>.
- Duthion, Brice és Mandou, Cyrille (2016). *Linnovation dans le tourisme. Culture numérique et nouveaux modes de vie*. Louvain-la-Neuve: De Boeck Supérieur.
- Dzhekova, Rositsa, Mancheva, Mila, Anagnostou, Dia és Stoynova, Nadya (2016). Understanding Radicalisation. Review of Literature. *Center for the Study of Democracy*. A letöltés ideje: 2020. október 6. https://www.researchgate.net/publication/309732865_Understanding_Radicalisation_Review_of_Literature.
- Euronews* (2020). Attaque de Sousse: le president tunisien demande que la lumière soit faite sur les assaillants. A letöltés ideje: 2020. november 28. <https://fr.euronews.com/2020/09/07/attaque-de-sousse-le-president-tunisien-demande-que-la-lumiere-soit-faite-sur-les-assailla>.
- Fahmi, Georges és Meddeb, Hamza (2015). Market for Jihad. Radicalisation in Tunisia. *Carnegie Middle East Center*. A letöltés ideje: 2020. október 20. http://carnegieendowment.org/files/CMEC_55_FahmiMeddeb_Tunisia_final_oct.pdf.

- France 24 in Arabic* (2015). Men huva Szajf ad-Dín ar-Rezgí al-mustabah bihi fi tanfiz i'tidá' Szúsza fi Túnisz. A letöltés ideje: 2020. október 1. <http://www.france24.com/ar/20150627-%D8%AA%D9%88%D9%86%D8%B3-%D8%A7%D8%B9%D8%AA%D8%AF%D8%A7%D8%A1-%D8%A5%D8%B1%D9%87%D8%A7%D8%A8-%D9%81%D9%86%D8%AF%D9%82-%D8%B3%D9%8A%D8%A7%D8%AD-%D8%B4%D8%A7%D8%B7%D8%A6-%D8%B3%D9%8A%D9%81-%D8%A7%D9%84%D8%AF%D9%8A%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%B1%D8%B2%D9%82%D9%8A>.
- Goaied, Mohamed (2019). Tourism, Terrorism and Political Violence in Tunisia: Evidence from Markov-Switching Models. *Tourism Management*, 70, 404–418.
- Human Rights Watch* (2017). World Report 2017. A letöltés ideje: 2020. október 1. https://www.hrw.org/sites/default/files/world_report_download/wr2017-web.pdf.
- Jager, Avraham (2018). Does Poverty Cause Terrorism? *International Institute for Counter-Terrorism*. A letöltés ideje: 2020. október 23. <https://www.ict.org.il/images/Does%20Poverty%20Cause%20Terrorism.pdf>.
- Kiss Álmos Péter (2015). *Afrikai terrorista-és szakadárszervezetek*. Budapest: Honvéd Vezérkar Tudományos Kutatóhely.
- Krueger, Alan B. és Maleckova, Jitka (2002). Education, Poverty, Political Violence and Terrorism: Is There a Casual Connection? *National Bureau of Economic Research*. A letöltés ideje: 2020. október 20. <https://www.nber.org/papers/w9074.pdf>.
- L'Express* (2019). Tunis: Daech revendique le double attentat qui a fait un mort et huit blessés. A letöltés ideje: 2020. október 29. https://www.lexpress.fr/actualite/monde/afrique/tunis-attentat-contre-la-police-sur-la-principale-avenue-de-la-ville_2086560.html.
- Law, Randall D. (2015). *The Routledge History of Terrorism*. Oxford: Routledge.
- Le Figaro* (2018). Tunisie: Une femme s'est fait exploser dans le centre de Tunis, vingt blessés. A letöltés ideje: 2020. október 29. <http://www.lefigaro.fr/international/2018/10/29/01003-20181029ARTFIG00199-tunisie-une-femme-s-est-fait-exploser-dans-le-centre-de-tunis-neuf-blesses.php>.
- Le Monde* (2013). Tunisie : liens confirmés entre les meurtres de Mohamed Brahmi et Chokri Belaïd. A letöltés ideje: 2021. március

14. https://www.lemonde.fr/tunisie/article/2013/07/26/tunisie-mohamed-brahmi-tue-par-la-meme-arme-qu-un-autre-opposant-politique_3454225_1466522.html.
- Le Monde* (2013). Tunisie: Liens confirmés entre les meurtres de Mohamed Brahmi et Chokri Belaïd. A letöltés ideje: 2021. március 14. https://www.lemonde.fr/tunisie/article/2013/07/26/tunisie-mohamed-brahmi-tue-par-la-meme-arme-qu-un-autre-opposant-politique_3454225_1466522.html.
- Le Programme du Mouvement Ennahda* (2011). Pour une Tunisie de la Liberté, de la Justice et du Développement. A letöltés ideje: 2021. július 9. <http://www.businessnews.com.tn/pdf/programme-ennahda0911.pdf>.
- Li, Quan és Schaub, Drew (2004). Economic Globalization and Transnational Terrorism: A Pooled Time–Series Analysis. *The Journal of Conflict Resolution*, 48(2), 230–258.
- Lia, Brynjar (2005). *Globalisation and the Future of Terrorism: Patterns and Predictions*. London: Routledge.
- Lounnas, Djallil (2019). The Tunisian Jihad: Between al-Qaeda and ISIS. *Middle East Policy*, 26(1), 97–116.
- Lussato, Céline (2011). Tunisie. D'où vient le parti islamique Ennahda? *LOBS*. A letöltés ideje: 2021. március 14. <https://www.nouvelobs.com/monde/20111027.OBS3399/tunisie-d-ou-vient-le-parti-islamique-ennahda.html>.
- Mabrouk, Mehdi (2012). Tunisia: The Radicalisation of Religious Policy. In George Joffe (szerk.), *Islamist Radicalisation in North Africa. Politics and Process* (48–70. o.)
- Macdonald, Geoffrey és Waggoner, Luke (2018). Dashed Hope and Extremism in Tunisia. *Journal of Democracy. International Republican Institute*. A letöltés ideje: 2020. november 28. <https://www.iri.org/resource/iri-experts-look-drivers-terrorism-tunisia-journal-democracy>.
- Macmillan, Palgrave (2016). *The Statesman's Yearbook 2017. The Politics, Cultures and Economies of the World*. London: Springer.
- Mejri, Walid (2017). „Terroristes” en Tunisie: que révèlent les dossiers judiciaires? *Inkyfada*. A letöltés ideje: 2020. november 28. <https://inkyfada.com/fr/2017/01/04/terroristes-tunisie-dossiers-justice/>.
- Moghadam, Valentine M. (2016). Islamism, Feminism and Resistance: Rethinking the Arab Spring. In David Courpasson és Steven Vallas (szerk.), *The SAGE Handbook of Resistance* (78–95. o.)

- Ogu, Michael I. (2013). Rational Choice Theory: Assumptions, Strengths, and Greatest Weakness in Application Outside the Western Milieu Context. *Arabian Journal of Business and Management Review*, 1(3), 90–99. A letöltés ideje: 2020. október 8. <https://pdfs.semanticscholar.org/88f8/5e51aad54ef5a564e270bf54cc5ba8fdf3da.pdf?ga=2.58601898.1276011796.1567944859.33309935.1565636219>.
- Reuters (2020). Nice Attack Points to Continued Tunisian Struggle with Jihadists. A letöltés ideje: 2020. november 28. <https://www.reuters.com/article/france-security-nice-tunisia-idUSKBN27F097>.
- Rivlin, Paul (2014). Tunisia: What Ben Ali Stole. *Middle East Economy*, 4(5), 1–6.
- Sánchez-Cuenca, Ignacio (2019). *The Historical Roots of Political Violence: Revolutionary Terrorism in Affluent Countries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Statistiques Tunisie (2021). Indicateurs clés. A letöltés ideje: 2021. május 29. <http://www.ins.tn/>.
- Taspinar, Ömer (2009). Fighting Radicalism, not 'Terrorism': Root Causes of an International Actor Redefined. *SAIS Review*, 29(2), 75–86. o. A letöltés ideje: 2020. október 5. https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/summer_fall_radicalism_taspinar.pdf.
- The Soufan Group* (2015). Foreign Fighters. An Updated Assessment of the Flow of Foreign Fighters into Syria and Iraq. A letöltés ideje: 2020. december 6. <https://www.jstor.org/stable/resrepl0784>.
- Tolan, Patrick H. (2007). Understanding Violence. In Daniel J. Flannery, Alexander T. Vazsonyi és Irwin, D. Waldman (szerk.), *The Cambridge Handbook of Violent Behavior and Aggression* (5–18. o.)
- TRAC (é. n.). Search Results. A letöltés ideje: 2020. november 30. https://www.trackingterrorism.org/search/apachesolr_search/Tunisia.
- UNdata (2021). Tunisia. A letöltés ideje: 2021. május 29. <http://data.un.org/en/iso/tn.html>.
- Webmanagercenter (2019). Le ministère de la Défense nationale appelle à éviter les zones militaires fermées et des zones tampon. A letöltés ideje: 2020. december 6. <https://www.webmanagercenter.com/2019/08/26/438134/le-ministere-de-la-defense-nationale-appelle-a-eviter-les-zones-militaires-fermees-et-des-zones-tampon/>.
- Winston, David (2018). DIY Terrorism: A Look At The Paradigm Shift in Daesh's Recruitment Tactics Through The Lense of Central Asian

- Foreign Terrorist Fighters. *Hungarian Defence Review*, 146(1), 4–16. A letöltés ideje: 2020. november 15. <https://kiadvany.magyarhonvedseg.hu/index.php/honvszemle/article/view/301>.
- Wolf, Anne (2014). The Radicalisation of Tunisia's Mosques. *CTC Sentinel*, 7(6), 17–19. o. A letöltés ideje: 2020. november 8. <https://ctc.usma.edu/the-radicalization-of-tunisias-mosques/>.
- World Bank (2014). Tunisia. Breaking the Barriers to Youth Inclusion. Youth Inactivity and Unemployment. A letöltés ideje: 2020. november 21. https://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/MNA/tunisia/breaking_the_barriers_to_youth_inclusion_eng_chap3.pdf.
- Yahmed, Marwane Ben (2012). Les Trois Tunisie. *Jeune Afrique*. A letöltés ideje: 2021. május 25. <https://www.jeuneafrique.com/142287/politique/les-trois-tunisie/>.
- Zaarour, Khodr M. (2016). State-Sponsored Terrorism and Its Effects on Lebanese Policy and Politics. In Alexander R. Dawoody (szerk.), *Eradicating Terrorism from the Middle East. Policy and Administrative Approaches*. Cham (185–199. o.)

A kisebbségi nyelvvédelem normatív fejlődése Olaszországban

Normative Development of Minority Language Protection in Italy

Szabó Orsolya Katalin

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2021.3.8

Összefoglaló: Olaszország az Európai Unió és a multilaterális kisebbségvédelmi egyezmények részes államaként köteles a nemzeti jogrendjében a nyelvi kisebbségek védelmét is biztosítani. A jelen tanulmány az olasz nyelvi kisebbségek helyzetével foglalkozik, lajstromba veszi mind az országban élő kisebbségi csoportokat, mind az azok jogi védelmét biztosító nemzeti és nemzetközi jogi aktusokat. Olaszország két szempontból is érdekes tesztalánya a kisebbségvédelmi törekvések vizsgálatának. Egyrészt az országot történelmi okokból egyedülálló nyelvi sokszínűség jellemzi, az olasz dialektusok és az újlatin nyelvek közötti határvonal meghúzása állandó vita tárgya a romanisztikában. Másrészt az ország ad otthont az autonómia-törekvések és a kisebbségvédelem nemzetközi példájaként számon tartott dél-tiroli kisebbségnek, ami az országot az utóbbi szempontjából a progresszív és fejlett állami jogalkotók közé sorolja, ugyanakkor ennek némileg ellentmond az a tény, hogy Olaszország továbbra sem ratifikálta az Európa Tanács égisze alatt 1992-ben elfogadott Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartáját, a kisebbségi nyelvek nemzetközi védelmének legfontosabb keretszabályát. A tanulmány a vonatkozó nemzeti és nemzetközi jogforrások alapján megvizsgálja azt is, hogyan fejlődött a nyelvi kisebbségvédelmi politika az egységes olasz állam 1861-es megszületése óta, és milyen esetleges jövőbeli feladatok várnak a jogalkotókra.

Kulcsszavak: kisebbségi nyelvvédelem, nyelvi kisebbségek, nyelvpolitika

Abstract: *As an EU and UN member state, Italy is bound to ensure compliance with multilateral conventions for the protection of minorities. The present study deals with the situation of language minorities in Italy, by providing an exhaustive presentation of both minority language speaking groups as well as the twofold (national and international) legislation enacted in order to protect them. Italy is a fascinating subject to the analysis of minority protection endeavours in two*

aspects. On the one hand, it is characterised by a unique linguistic diversity, the demarcation line between Italian dialects and neo-Latin languages is subject to constant debate in Romanistics. On the other hand, Italy is home to the South Tyrolean minority, an international example of autonomy and minority protection, which ranks the country as a progressive and advanced state legislator in terms of minority protection, although this is contradicted by the fact that Italy still has not ratified the European Charter for Regional or Minority Languages, the most important framework document for the international protection of minority languages. On the basis of national and international sources of law, the present study examines how Italian linguistic minority protection policy has developed since the birth of the unified Italian state in 1861 and what possible future tasks await the legislators.

Keywords: *protection of minority languages, language minorities, language policy*

Fogalomhasználat

A kisebbségi nyelvnek nem létezik univerzális definíciója a szakirodalomban. Malika Pedley és Alain Viaut a kisebbségi nyelv fogalma kapcsán kiemelte annak kontextusspecifikus természetét (Pedley és Viaut, 2018). A szerzők nem ritkán a „kevésbé használt nyelv”, a „közösségi nyelv”, a „regionális nyelv”, illetve a „helyi nyelv” kifejezést használják szinonimaként, antonimaként vagy hiperonimaként – aszerint, hogy a definíciót alkotó személyt milyen, a nyelvről alkotott kognitív paradigmák vezérlik. A kisebbségi nyelvvédelem nemzetközi jogi eszközrendszerének a fejlődése ugyanakkor szükségessé tette a fogalom konzekvens és pontos meghatározását. Az Európa Tanács égisze alatt 1992-ben elfogadott Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartája a következő definíciót tartalmazza:

- „regionális vagy kisebbségi nyelveknek nevezzük azokat a nyelveket,
 - amelyeket egy állam adott területén hagyományosan használnak az állampolgárok olyan csoportjai, amelyek létszáma kisebb, mint az állam többi lakosáé;
 - amelyek eltérnek az állam hivatalos nyelvétől/nyelveitől;

- amelyek nem számítanak az állam hivatalos nyelvének/nyelveinek valamely dialektusának, és nem is a bevándorlók anyanyelve;
- az a terület, amelyen a regionális vagy kisebbségi nyelvet használják,
- az a földrajzi térség, ahol az adott nyelvet kifejezési eszközüül használók száma már indokolja a charta által előírt különböző védelmi és ösztönző intézkedések meghozatalát;
- a területhez nem köthető nyelvek
- az állam polgárai által beszélt olyan nyelvek, amelyek különböznek az állam lakosságának többi része által beszélt nyelvtől vagy nyelvektől, de azokat, bár az állam területén hagyományosan használják, nem lehet valamely földrajzi térséghez kapcsolni” (*Council of Europe*, 1992).

Nyelvi kisebbségek Olaszországban

Olaszország a történelmi okokra visszavezethető sajátos nyelvi és kulturális diverzitása révén a kisebbségi nyelvvédelem fontos vizsgálati területe. Az olasz normatív terminológia különbséget tesz a területihez köthető és nem köthető nyelvek között, és az olasz jog az utóbbiakat beszélőket nem ismeri el hivatalos kisebbségként, és nem részesíti őket törvényi szintű védelemben. Az ország 1999. évi 482. törvénye tizenkét nyelvi kisebbséget ismer el hivatalosként, amelyek meglehetősen heterogén demográfiai-földrajzi sajátosságokkal rendelkeznek. Közülük a legnépesebb, a szárd kisebbség tagjának több mint 1 millióan vallják magukat, míg a legkisebb, a horvát kisebbség csupán 1700 főt számlál (vö. 1. és 2. ábra). Az egyes kisebbségi nyelvek merőben eltérő jogállást élveznek, ami részben a nyelvközösségek méretére, részben (és főleg) az azok védelmét biztosító jogi garanciákra vezethető vissza.

A legkedvezőbb helyzetben azok a nyelvi kisebbségek vannak, amelyek valamely szomszédos állam hivatalos nyelvét beszélik, és ezzel az állammal nyelvközösséget alkotnak. Idetartoznak a francia és a német nyelvközösségek, illetve a Trieszt környékén élő szlovénok. Az

ő védelmüket nemzeti, multi- és bilaterális, valamint regionális jogszabályok egyaránt biztosítják. Náluk alacsonyabb fokú védelmet élveznek ugyan, de szintén viszonylag kedvező helyzetben vannak a számszerűen nagyobb közösségeket alkotó hivatalos kisebbségek, amelyek a méretükből fakadóan könnyebben tudják érvényesíteni az érdekeiket a jogalkotóval szemben (pl. szárdok). Olaszország fragmentáltan élő, az előzőeknél kevesebb főt számláló csoportokat alkotó nyelvközösségei erősen asszimilálódtak. Mivel a képviselőik egyszerre több régióban is fellelhetőek, gyakran eltérő szabályozás hatálya alá esnek, ami jelentősen megnehezíti az egységes fellépésüket (pl. albánok).

Fontos megemlíteni, hogy az országban számtalan olyan nyelvközösség is él, amely a hivatalos nyelvi kisebbségek törvényi lajstromában nem található meg. Értelemszerűen ők vannak a legsérülékenyebb helyzetben. Közéjük tartoznak egyrészt a történelmileg meghatározott földrajzi körzetben beszélt nyelveket használók (pl. cimberék), másrészt a hagyományosan földrajzi területhez nem köthető közösségek, például a nomád népcsoportok (romák, szintik) vagy a bevándorlók. Végezetül érdemes szót ejteni mindazon nyelvjárásokról, amelyeket a jogalkotók nem tekintenek önálló nyelvnek, csupán az olasz nyelv egyik dialektusának. Az olasz közéletben régóta vita tárgyát képezi, hogy milyen paraméterek alapján dönthető el, mi a nyelv és mi a dialektus. Számtalan parlamenti beadvány foglalkozik a regionális dialektusok (venét, lombard, piemonti stb.) és az azokhoz kapcsolódó, disztinktív kulturális identitások védelmével arra hivatkozva, hogy azokat sokkal többen használják, mint jó néhány törvényi szintű védelemben részesülő kisebbségi nyelvet (Józsa, 2000).

Az olasz kisebbségi nyelvpolitika fejlődése

Az alkotmányos szintre emelt olasz nyelvpolitika történelmi előzményének az 1848. március 4-én kihirdetett *Statuto Albertino*, más néven a piemonti statútum tekinthető, amelynek a 62. pontja rendelkezik arról, hogy a törvényhozás két kamarájának a hivatalos nyelve az olasz, ugyanakkor a parlamenti viták során a francia nyelvterületekről

érkező képviselők esetén elfogadható a francia nyelv használata is. Az akkori alkotmány által megalkotott közjogi rendszer az újonnan felállt Olasz Királyság területén használt más autoktón nyelvről nem rendelkezett, mivel a nyelv és a nemzeti identitás erős összefonódásán alapuló olasz politikai egységtörekvés minden egyéb nyelvet és/vagy nyelvjárást a kulturális heterogeneitás letéteményesének, ezért jogi szempontból irrelevánsnak tekintett. Ahogy azt Valeria Piergigli megjegyzi, azokban az időkben a nyelv- és kisebbségvédelmi törekvések egyáltalán nem kerültek a fokozatos annexiók és katonai küzdelmek révén létrejött fiatal olasz állam politikai napirendjére (Piergigli, 2017, 169. o.).

Az Osztrák–Magyar Monarchiának az első világháborút követő felbomlása után Dél-Tirol, Trentino, Trieszt és Isztria területét Olaszország annektálta, s ennek következtében jelentős számú szláv és germán ajkú kisebbség került az olasz állam fennhatósága alá. A Nemzetek Szövetségének egyezségokmányában is lefektetett elveket, az említett kisebbségek jogainak bizonyos szintű biztosítását a világháborúban nyertes Olaszország sem hagyhatta figyelmen kívül. A két háború közötti időszak belpolitikai folyamatai – nevezetesen a fasiszmus térnyerése – azonban a nemzetközi jog elvárásaival szembenő, erőszakos olaszosítást eredményeztek, amelynek a fő vesztesei értelemszerűen az őshonos, illetve a háborús területszerzések révén olasz fennhatóság alá került nemzetiségi csoportok voltak. Ezt az időszakot a sorozatos betelepítés és az általános elnyomás jellemezte, ami különösen a német ajkú kisebbségeket sújtotta. Adolf Hitler és Benito Mussolini 1939. évi megállapodását követően az olaszországi németeknek választaniuk kellett a Német Birodalomba történő emigráció vagy a teljes asszimiláció között, s ennek következtében 1939 és 1943 között 75 ezren hagyták el Olaszország területét (Tamás, 2013).

A fasiszmus bukása és a második világháború lezárása utáni olasz belpolitikai élet vízváltató momentuma Alcide De Gasperi 1945. december 10-i miniszterelnöki kinevezése volt. A kereszténydemokrata politikus célja a szabad választások kiírása és a politikai rendszer stabilitásának a megtartása mellett a második világháború utáni közjogi

rendszer alkotmányos előfeltételeinek a megteremtése volt. Az 1946. március 10-i kormányrendelet értelmében a kormányfő népszavazást írt ki az államformáról, amelyen 12.717.923 fő (54,26%) a köztársasági államforma, 10.719.284 szavazó (45,74%) pedig a monarchia mellett szállt síkra. Az új államformát megerősítő alkotmányozó gyűlés 1946. június 25-én ült össze, amelyen belül az ún. Forti-bizottság kifejezetten a kisebbségek közjogi helyzetével volt hivatott foglalkozni. A bizottság által előterjesztett passzus eredetileg az etnikumok védelméről rendelkezett, de a végleges szövegváltozatba már a „nyelvi kisebbség” kifejezés került (Piergigli 2017, 171. o.). Az 1947. július 22-én elfogadott alkotmány 6. pontja kimondja, hogy az Olasz Köztársaság külön e célra megalkotott jogszabályokkal védi az állam területén élő nyelvi kisebbségeket.

A szövegezés kimondott célja volt, hogy a kisebbségvédelem kulturális-nyelvi aspektusát emelje ki, és ne a politikai-nemzetit, megágyazva ezzel az ifjú köztársaság azon törekvésének, hogy a kisebbségvédelem az állam területi integritásának a tiszteletben tartása mellett valósuljon meg. A Forti-bizottság másik szándéka a nyelvi kisebbségek köztársasági szintű védelmének a kiemelése volt. A jogalkotók abból indultak ki, hogy amennyiben a kisebbségvédelmet kizárólag regionális szintre delegálják, a határvidékeken lévő autonóm régiók – Valle d’Aosta, Trentino–Alto Adige és Friuli–Venezia Giulia – politikai vezetése az ott élő, többségben levő kisebbség érdekei miatt alááshatták volna a többi nyelvi kisebbség jogainak érvényesítését (Piergigli, 2017).

Az 1947-es alkotmány további, a nyelvi kisebbségek védelme szempontjából releváns, kollektív jogokat biztosító passzusai az alábbiak:

„2. A Köztársaság elismeri és biztosítja az ember sérthetetlen jogait, amelyek mint egyént vagy mint olyan társadalmi szervezet tagját illetik meg, amelyben a személyisége kibontakozik, és megköveteli a politikai, gazdasági és társadalmi szolidaritásból fakadó kötelezettségek teljesítését.

3. Minden állampolgár – nemre, fajra, anyanyelvre, vallási, politikai hovatartozásra, személyi és társadalmi körülményeire tekintet nélkül – egyenlő társadalmi méltósággal rendelkezik, és a törvény előtt egyenlő.

(...)

5. Az egy és oszthatatlan Köztársaság elismeri és támogatja a helyi autonómiákat; a leghatékonyabb decentralizációt valósítja meg az állami közszolgáltatás területén; az autonómia és a decentralizáció igényeihez igazítja a jogalkotás elveit és módszereit.

(...)

9. A Köztársaság támogatja a kultúra, valamint a tudományos és műszaki kutatás fejlődését...” (*Ministero dell’Economia e delle Finanze*, 2018).

Az olasz alaptörvényből tehát levezethető a nyelvi kisebbségeknek a védelemhez való joguk, ugyanakkor az tételesen nem sorolja fel a nyelvi kisebbségeket, és nem szabályozza a védelmüket (Kollár, 1999). Az Olasz Köztársaság következő évtizedeiben – az 1999/482. törvény elfogadásáig – így merőben eltérő jogállást élveztek a nyelvi kisebbségek aszerint, hogy földrajzilag hol éltek. Különbség mutatkozott a különleges státútumok és/vagy bilaterális egyezmények, azaz a nemzetközi jog által védett hivatalos nyelvi kisebbségek (pl. a Trieszt környékén élő szlovének), illetve az előbbieken nem taglalt hivatalos nyelvi kisebbségek között, s ez hosszú ideig jogilag aszimmetrikus helyzetet teremtett a kisebbségi jogvédelem tekintetében, és a mai napig hatással van e nyelvközösségek helyzetére.

A korábban már említett különleges jogállású tartományok – Trentino–Alto Adige, Valle d’Aosta, Friuli–Venezia Giulia – öngazgatási jogait a fasizmus utáni egyfajta *Wiedergutmachung*-politika részeként biztosították (Van der Jeught, 2016). A dél-tiroli német ajkú kisebbség védelmének köteleességét már a második világháborút lezáró párizsi békeszerződésnek a német–olasz viszonyra vonatkozó passzusa is tartalmazta. A IV. mellékletként csatolt De Gasperi–Gruber-megállapodás az anyanyelv használatát, az anyanyelvi oktatást és közigazgatást, a német helységnevek alkalmazását, az olaszosított családnevek eltörlését, a közhivatali állások egyenlő etnikai arányban történő eloszlását irányozta elő. Olaszország továbbá kötelezettséget vállalt arra, hogy az osztrák kormánnyal való konzultációt követően felülvizsgálja az 1939. évi Hitler–Mussolini-megállapodás következményeit.

1948-ban a térség megkapta az autonómiát biztosító első statútumot, ám abban nem sikerült a korábban beharangozott jogosítványokat teljeskörűen biztosítani. A statútum egyrészt egységesen kezelte a Trento és Bolzano egyesítéséből megszületett – a fúzió révén szándékkal olasz többségű – Trentino–Alto Adige régiót, másrészt a római központi hatalmi szervek és az autonóm régió közötti hatáskörmegoszlás is elégedetlenséget szított. A bolzanói német kisebbség önrendelkezésének kérdése osztrák kezdeményezésre 1960-ban az ENSZ Közgyűlése elé került. A széles körű bolzanói autonómia alapkövét az 1971-es *Südtirol-Paket* fektette le, amely alapjaiban módosította az 1948-ban elfogadott statútumot. Az új törvénycsomag egyebek mellett egyenértékűnek ismerte el a német és az olasz nyelvet, bevezette az anyanyelvnek a közigazgatási hatósági eljárásokban történő használatának a jogát, előírta az etnikai csoportoknak az arányos képviseletét a politika és az igazságszolgáltatás intézményeiben, továbbá egynyelvű (olasz, német vagy ladin) oktatási intézmények felállításáról rendelkezett, amelyeket Bolzano lakosai kisebbségi hovatartozásuktól függően szabadon látogathatnak. Az autonómiatörekvések és a kisebbségvédelem nemzetközi példajaként számon tartott Dél-Tirol tehát évtizedek politikai és diplomáciai erőfeszítései által vívta ki a különleges jogállását (Tamás, 2013).

Dél-Tirollal ellentétben Valle d'Aosta autonómiajogosítványai vajmi keveset változtak a második világháborút követő évtizedekben. A kisebbségek különjogairól nem született kétoldalú szerződés, a nyelvhasználati garanciákat belföldi jogszabályokban fektették le. Az ott élő, erős identitástudattal rendelkező francia anyanyelvű lakosság már 1943-ban, az ún. chivassói nyilatkozatban megfogalmazta az autonómiára vonatkozó igényét, és azt – az esetleges szeparatista törekvések elkerülése érdekében – az 1945-ös autonómiastatútumban vették először figyelembe. A törvény elismerte a francia nyelv egyenrangúságát, s teljes kétnyelvűséget vezetett be a tartományban mind oktatási, mind közigazgatási területen, megteremtette a kétnyelvű közterületi feliratok jogi lehetőségét, továbbá előírta a televíziós szolgáltatók számára a francia nyelven történő műsorsugárzást. A 2001/3.

számú törvény értelmében – Dél-Tirolhoz hasonlóan – Valle d’Aosta is kétnyelvű hivatalos elnevezéssel rendelkezik (Vizi, 2011).

Friuli–Venezia Giulia tartomány autonómiastatútumát az előbbi két régiónál sokkal később, 1963-ban fogadták el, az ott élő szlovén kisebbség szempontjából így nagyobb jelentőséggel bírnak a rájuk vonatkozó két- és többoldalú nemzetközi szerződések. A törvény kései elfogadása háttérben Trieszt különleges jogállása és a megoldatlan határkérdések álltak. A kikötőváros környékén élő szlovén kisebbségnek a hivatalos nyelvi kisebbségi jellegét először a londoni memorandum (1954) irányozták elő, amely Triesztet és térségét két részre osztotta: az ún. „A” körzet olasz terület lett, a „B” jugoszláv igazgatás alatt maradt. Az 1954-es megállapodás explicite elismerte a jugoszláv etnikai csoport tagjainak nyelvi jogait. Az ahhoz csatolt különleges statútum alapján a Trieszt polgári igazgatását ellátó kormány kötelezettséget vállalt arra, hogy tiszteletben tartja az ENSZ Közgyűlése által 1948-ban elfogadott emberi jogok egyetemes nyilatkozatának elveit, továbbá a szerződés lefektette a kisebbségi nyelvhasználat jogi garanciáit – az oktatástól a közigazgatásig.

Az 1975-ös osimói szerződés felülírta a memorandumban foglaltakat, megerősítette ugyanakkor az „A” és „B” körzetben élő kisebbségek védelmének szintjét. Fontos megjegyezni, hogy az 1954-es memorandumban szerepelt előjogok csak a Triesztben és környékén élő szlovénokra terjedtek ki, vagyis nem vonatkoztak a régió más részein, így például az Udine vidékén élő szlovén ajkú kisebbségekre. Friuli–Venezia Giulia autonómiastatútumába nem kerültek be a régióban élő kisebbségek nyelvhasználatára vonatkozó jogi garanciák, a szlovén pedig – a fentebb részletezett francia és német nyelvtől eltérően – nem lett az olasz államnyelvvél egyenrangú. A trieszti szlovénok nyelvi jogait azok a nemzetközi szerződések irányozták elő, amelyek iránt Olaszország a kilencvenes években erősítette meg az elkötelezettségét, a Jugoszlávia felbomlását követően létrejött utódállamokkal kötött két- és többoldalú egyezmények aláírásával (Vizi, 2017, 44. o.).

Bár az olasz alkotmány 6. paragrafusa általánosságban véve az Olaszországban élő összes kisebbségre kiterjedt, a kisebbségi

nyelvvédelem átfogó megvalósulása egészen az 1990-es évekig váratott magára. Az 1999. évi 482. törvény (*Parlamento Italiano*, 1999) volt az első konkrét lépés az őshonos kisebbségek alkotmányban rögzített védelmének a kollektív megvalósítása felé. A jogszabály kimondja, hogy Olaszország hivatalos nyelve az olasz (1. cikk), ugyanakkor a köztársaság egyidejűleg támogatja az albán, katalán, német, görög, szlovén, horvát eredetű népek nyelvét és kultúráját, továbbá a ladint, a franciát, a friulánt, a franko-provanszált, az okszitánt és szárdot beszélők nyelvét és kultúráját (2. cikk). A köznevelési rendszernek ezért a hivatalos olasz nyelven kívül a felsoroltakon is biztosítani kell az óvodai ellátást, alsó-, közép- és felsőfokú oktatást, a tudományos kutatást, valamint a felnőttoktatást (4–6. cikk).

A fegyveres testületek tagjain kívül a közigazgatásban foglalkoztatottak, továbbá a települési önkormányzati közgyűlések, illetve egyéb testületi szervek tagjai jogosultak a munkájuk során a kisebbségi nyelvhasználatra (7–9. cikk). Bár joghatással csak az olasz nyelvű közokiratok bírnak, a települési önkormányzatoknak igény szerint biztosítaniuk kell a közokiratok kisebbségi nyelvre történő lefordítását (8. cikk). A kisebbségek tagjai jogosultak az esetleges múltbeli jogfosztó intézkedések következtében olaszosított keresztnév- és vezetéknevük illetékmentes visszavételére (11. cikk). Az érintett régiók megállapodást köthetnek az állami és a magán médiaszolgáltatókkal a kisebbségi nyelven történő műsorsugárzásról (12–14. cikk). Az olasz oktatási tárca célzott nyelvvédelmi projekteket, intézkedéseket is foganatosíthat, illetve a nyelvvédelem regionális szintű biztosításához kulturális intézetek felállításáról dönthet, amelyek fenntartási kiadásai a régiók költségvetését terhelik (16. cikk).

Fontos kiemelni ugyanakkor, hogy az 1999/482. törvény keretszabályként született, amelynek érvényesítéséhez a jogalkotók a lakosság 15 százalékának vagy az önkormányzati tanácsnokok egyharmadának a támogató szavazatát írta elő (*Parlamento Italiano*, 1999). Így az említett rendelkezéseket jelenleg összesen 1076 településen alkalmazzák Olaszországban (Van der Jeught, 2016, 63. o.). A keretszabályra vonatkozó elvet erősítette meg az alkotmánybíróság 2009/159. számú

döntése, amelyben alkotmányellenesnek nevezte, hogy Friuli–Venezia Giulia vezetése előirányozta a friuli nyelv régiós szintű, azaz a friuli kisebbség hagyományos földrajzi körzetén kívül is történő oktatását (Egresi, 2013).

Az országos szintű 1999/482. törvény elfogadásával párhuzamosan, illetve részben azt megelőzően, már megfigyelhető volt a kisebbségi nyelvekre vonatkozó regionális jogalkotás felértékelődése. Ennek oka két jelenségben keresendő. Egyrészt az Európai Unió többszintű kormányzati koncepciójának elméleti keretén belül Olaszországban is megindult az a decentralizációs folyamat, amely a területi közigazgatás átalakításában, nevezetesen a 2001-es alkotmányreformban, valamint az általános decentralizációról szóló 2001/3. számú alkotmánytörvény passzusaiban teljesebben ki (Vizi, 2011, 362. o.). Másrészt nagyjából akkoriban zárult le a nyelvjárások és dialektusok által tarkított olasz nyelv egységesítési folyamata, és kerülhettek napirendre a kisebbségi nyelvek használatának biztosításáról szóló közéleti viták (Salamon, 2008).

A különleges státútumú régiók mellett a kisebbségi kérdések iránt történelmileg alacsonyabb fokú érzékenységet mutató, rendes státútumú tartományok is immár előszeretettel helyezték jogi védelem alá a saját kisebbségi nyelvüket – akár az 1999. évi törvényben szereplő felsorolástól függetlenül is. Így került sor például a hivatalos kisebbségi nyelvek lajstromában nem szereplő szicíliainak (Szcília 1981/85. regionális törvénye a szicíliai nyelvjárás és az etnikai kisebbségi nyelvek iskolai oktatásának előmozdításáról) vagy a mokén és kimber nyelveknek (Trento 1993/592. végrehajtási rendelkezése a ladin, mokén és kimber etnikumok védelméről) regionális jogszabályban lefektetett védelmére. A teljesség igénye nélkül érdemes megemlíteni még Friuli–Venezia Giulianak a friuli (1996/15.), Venetónak a ladin (1994/73.), Molisénak a horvát (1997/15.), Basilicata régióinak az arberes albán (1998/40.), Valle d'Aostának a walser (1998/47.), Szardíniának pedig a szárd és a katalán közösség nyelvhasználati jogaira (1997/26.) vonatkozó regionális törvényeit is. E rendelkezéseken túlmenően a rendes jogállású tartományoknak az alkotmányreform

révén újrakodifikált statútumai szintén napirendre tűzték a régióknak az egyes kisebbségi nyelvek használata és a kisebbségi identitás előmozdítása iránti elköteleződését (Piergigli, 2017). A regionális szinttel kiegészülve megteremtődött a nyelvi kisebbségvédelemnek az Olasz Köztársaságra jellemző, sajátosan többszintű jogi korpusza.

Az olasz szabályozás a nemzetközi jog kontextusában

Az olasz kisebbségvédelem és nyelvpolitika egyben az Olasz Köztársaság nemzetközi jogi vállalásainak is a tükörképe. Az ország a szervezet alapítása óta az ENSZ tagállama, s mint ilyen, az Emberi jogok egyetemes nyilatkozatának 1948-as elfogadásakor a 2. cikk értelmében kötelezte magát a nyelvi diszkrimináció tilalmára. Az olasz kormány 1977-ben ratifikálta a Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányát, amelynek a 27. pontja megállapítja, hogy az olyan államokban, ahol nemzeti, vallási vagy nyelvi kisebbségek élnek, a közjük tartozó személyektől nem lehet megtagadni a saját nyelvük használatának a jogát. Olaszország csatlakozott a szintén az ENSZ égisze alatt született, Nyilatkozat a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól címet viselő szerződéshez, és 2007-ben ratifikálta az UNESCO-nak a kulturális sokszínűségről szóló megállapodását is, amelynek címe: Egyezmény a szellemi kulturális örökség védelméről.

Olaszország nemzeti jogrendjének – az Európai Unió alapító tagállamként és a közösségi jog szupremáciája következtében – kezdetől fogva alkalmazkodnia kellett az uniós jogrendben lefektetett (eleinte elenyésző számú) kisebbségvédelmi elvárásokhoz. A második világháború utáni Európában a kisebbségi nyelvvédelem marginális kérdésnek számított, és az 1980-as évek végéig a diszkrimináció tilalmaként, tehát negatív oldalról jelent meg az európai jogban. A maastrichti szerződés volt az első uniós egyezmény, amely a korábbi alapító szerződések módosításával lefektette a kulturális diverzitás tiszteletben tartásának a közösségi szintű elvárását. Az e témában az EU égisze alatt elfogadott vízvonalzó dokumentum az Európai Unió

alapjogi chartája, amely az Európai Unióról szóló szerződés 6. cikkében 2007 óta elsődleges jogforrásként köszön vissza. Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy az EU nem rendelkezik kizárólagos jogalkotói hatáskörrel a tagállamai kisebbségi nyelvei védelme terén, azaz az érdekükben konkrét intézkedéseket nem tehet, csupán támogathatja a tagállamok vonatkozó politikáját; továbbá nincsen olyan mechanizmus, amely lehetővé tenné a tagállami normakövetés folyamatos vizsgálatát. Emiatt annak ellenére, hogy az uniós nyelvi kisebbségvédelmi norma elvi síkon fontos alapvetéseket tartalmaz, a gyakorlatban vajmi kevésbé járul hozzá az Európai Unió területén számon tartott mintegy 40–50 millió, valamely kisebbséghez tartozó személy anyanyelvgyakorlásához (European Union, 2016).

Az európai kisebbségi nyelvvédelem fő csapásirányát az Európa Tanács égisze alatt határozták meg. A multilaterális szervezet 1950-ben fogadta el az Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről című dokumentumot, amelynek a 14. pontja tiltja a nem, faj, szín, nyelv, vallás, politikai vagy egyéb vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, nemzeti kisebbséghez való tartozás, vagyoni helyzet, születés szerint vagy más körülmény alapján történő megkülönböztetést. Az 1981/928. számú ET-ajánlás már konkrét intézkedéseket sorolt fel a nyelvi kisebbségek védelme érdekében, azaz nem csak negatív (valamely cselekmény elkövetésétől történő tartózkodási) kötelezettségeket állapított meg. Az 1990-es években az Európa Tanács keretében a témában két, mérföldkőnek tartott nemzetközi jogi dokumentum is született. A Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartájának (1992), illetve a Kisebbségi keretegyezménynek (1995) a kiemelkedő jelentősége abban áll, hogy nemcsak konkrét intézkedések megvalósítására kötelezik a részes tagállamokat, hanem utánkövetési mechanizmusuk révén *ex post* visszacsatolást is biztosítanak az egyezményekben foglaltak tagállami teljesítéséről. A charta a III. fejezetében szereplő ajánlások közül legalább 35-nek a foganatosítására kötelezi a részt vevő tagállamokat – itt érdemes megjegyezni, hogy Olaszország 2000. június 27-én aláírta ugyan a kartát, ám azóta sem ratifikálta azt.

A nemzetközi nyelvi kisebbségvédelem másik alappilléreként számon tartott, 1995-ben elfogadott Kisebbségi keretegyezményt viszont Olaszország az elsők között írta alá és iktatta törvénybe. A rendelkezés értelmében bevezetett monitoring mechanizmus révén a szerződő államok ötévente értékelést kapnak a benne foglaltak végrehajtásáról, az egyezmény által életre hívott tanácsadó bizottság pedig olyan értelmezési kereteket, standardokat alakított ki, amelyekre más nemzetközi szervezetek és intézmények is előszeretettel hivatkoznak a döntéseik során. A bizottság eddig öt monitoring ciklust zárt le, amelyek alapjául a részes államok országjelentései, valamint a testület tagjainak az országlátogatásai szolgáltak. Az ötödik ciklusban (2019) Olaszország vonatkozásában kelt ajánlásai egyelőre nem érhetőek el, de az előző, a 2015-ben kiadott ún. negyedik vélemény fontos hivatkozási alapként szolgál az olasz kisebbségi nyelvvédelem jövőbeli fejlődési irányai tekintetében.

A bizottsági ajánlások az elsők között szerepeltetik a megfelelő adatgyűjtés szükségességét, mivel Olaszország legutóbbi, 2011-ben végzett népszámlálása sem tért ki az etnikai és anyanyelvi hovatartozásra, ami alapjaiban nehezíti meg a nyelvi kisebbségvédelmi politika törekvéseit. A javaslatok között kiemelten szerepel továbbá a roma és a szinti csoport jogállásának a rendezése az e közösségek képviselőivel folytatandó konzultációk alapján. Ezzel együtt a testület Olaszországot az ún. nomád táborok felszámolására, az oktatáshoz, foglalkoztatáshoz, lakhatáshoz és egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés biztosítására, valamint a romákat érő xenofób megkülönböztetés felszámolására kéri. A bizottság hiányosnak tartja a kisebbségi nyelven történő műsorsugárzást, illetőleg a nyelvi kisebbségek médiareprezentációját – különösen érvényes ez a semmilyen médiafelületen meg nem jelenített legkisebb nyelvi csoportokra (pl. horvátok, görögök), illetve a szám szerint legnagyobb kisebbségi közösséget alkotó szárdokra. Az ajánlások között szerepel végezetül a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartájának a mihamarabbi ratifikációja, amelynek *à la carte* jellege révén az olasz kisebbségi nyelvvédelem célzottan tudná az egyes csoportok jogérvényesítéséhez a leginkább alkalmas intézkedéseket foganatosítani (European Council, 2015).

A charta ratifikációjának elmaradása a többszintű olasz kisebbségi nyelvvédelem legszembeütőbb hiányossága. Annak hiányában viszont Olaszország általánosságban köteles ugyan a nyelvi kisebbségek védelmére, de nincs olyan specifikus intézkedés, amelynek a meghozatalára kötelezhető lenne. Az olasz parlament 2012. március 9-én fogadott el először a ratifikációról szóló törvényjavaslatot, de a jogalkotási folyamat még máig sem zárult le. Bár az utóbbi években minden törvényhozási ciklusban felmerült annak igénye, ám a törvénykezdeményezés az elfogadás szakaszába eddig nem jutott el, s ennek oka részben a válságok által tarkított, kérészerűtlen olasz kormányzati ciklusokban, részben a ratifikációs törvényjavaslat egyes tartalmi elemeire vonatkozó ideológiai megosztottságban keresendő.

A chartáról – és általában az olasz kisebbségpolitikáról – szóló viták visszatérő eleme például a szecesszionista mozgalmak fel tartóztatásának a szüksége, amit főleg az olasz jobboldal képviselői tűznek előszeretettel a zászlajukra. Másrészről az olasz baloldal évek óta napirenden tartja a roma és a szinti csoportnak a hivatalos nyelvi kisebbségek körébe történő felvételét, míg az azt ellenzők a roma kisebbségek „nomád” jellegére hivatkoznak, amely az olasz kisebbségvédelem alapvetésének számító territorialitási elv miatt eleve megakadályozza e csoportok hivatalos nyelvi kisebbségként történő számontartását. Legutóbb 2020 novemberében került az olasz felsőház alkotmányügyi és külügyi vegyes bizottsága elé négy, ratifikációra vonatkozó törvénytervezet (Ddl. 10/2020, 711/2020, 842/2020, 979/2020), amelyek tárgyalása, illetve egységes formába öntése egyelőre folyamatban van (*Senato della Repubblica*, 2020). A ratifikáció egy évek óta húzódó ügy megnyugtató lezárását jelentené, amellyel Olaszország egyben tanúbizonyságát adná a kisebbségi politika és az azzal szoros összefüggésben álló nyelvvédelem nemzetközi standardjai iránti elköteleződésének.

Összegzés

Széles körben elfogadott tény a szakirodalomban, hogy a nyelv a nemzeti egységtörekvések kulcseleme. Az állami jogalkotók a belső kohézió és e szándékok összeférhetetlenségére hivatkozva gyakran élnek fenntartásokkal a kisebbségi nyelvi garanciák biztosítását illetően. A kisebbségi nyelvvédelem mégis a modern konstitucionalizmus szerves részét képezi. Egyrészt a nemzetközi jog immár kiterjedt biztosítékokkal rendelkezik a kisebbségi nyelvhasználat előmozdítására vonatkozóan, és a modern államokat a megfelelő különjogok biztosítására kötelezi. Másrészt a kisebbségi nyelvvédelmi intézkedések jelentős szerepet játszanak az állami intézmények iránti társadalmi bizalom kiépítésében, az ország hosszú távú területi integritását pedig olykor éppen a nagyobb mértékű decentralizáció teremti meg. Olaszország jó példája annak, hogy a kisebbségi nyelvvédelem helyi (települési) szintű megvalósulása révén hogyan egyeztethető össze az egy és oszthatatlan állam koncepciója a kisebbségi ambíciókkal.

Az Olasz Köztársaság területén nagyjából kétfélmillió, kisebbségi nyelvet beszélő személy él. A kisebbségi nyelvvédelem mindazonáltal fiatal törekvés, így a kilencvenes évekig nem történt meg a nyelvi kisebbségek helyzetének országos szintű, átfogó rendezése. Az 1947-es köztársasági alkotmánynak a nyelvi kisebbségvédelemre vonatkozó előírása ellenére az 1999/482. törvény elfogadásáig az olaszországi nyelvi kisebbségvédelem a nemzetközi, illetve javarészt az autonóm régiókban elfogadott, regionális szintű jogi aktusok rendelkezéseiben öltött testet. Az 1999-es jogszabályban Olaszország tizenkét történelmi kisebbséget ismert el hivatalosként. Ez volt az első olyan országos szintű törvény, amely átfogóan rendelkezett az országban élő kisebbségekről, ugyanakkor a tételes felsorolás nem tér ki az összes kisebbségi nyelvre, és az országban továbbra is vita tárgyát képezi a nyelv és a dialektus közötti éles és objektív határvonal hiánya. Ez utóbbi miatt számos regionális dialektus és kultúra képviselője követel maguknak a náluk sokszor számszerűen kisebb, de hivatalos kisebbségi csoportokéhoz hasonló jogállást. Az olasz kisebbségvédelemre

vonatkozó közéleti vita visszatérő eleme továbbá a roma és a szinti lakosok jogállásának a rendezése, akik eddig a nomád jellegükből, illetve a téma érzékeny, erős társadalmi ellenállást szító jellegéből fakadóan maradtak ki a hivatalos nyelvi kisebbségek törvényi lajstromából.

Az olasz kisebbségvédelmi ambíciók a 21. században kettős kihívással állnak szemben. Közismert tény, hogy a harmadik világból érkező bevándorlás komoly közjogi nehézségek elé állítja a nyugati államokat, ahol egyszerre merül fel az integráció szándéka és a kulturális sokszínűség, az etnikai identitás megőrzésének a nemzetközi jogban is rögzített kötelezettsége. Olaszország integrációs szándéka mutatkozik meg abban a közelmúltban bevezetett joggyakorlatban, miszerint mind az olasz állampolgárság, mind a hosszú távú tartózkodásra jogosító vízum kiállításának az előfeltétele lett az olasz nyelv megfelelő szintű ismerete. Emellett egyes régiók – köztük Friuli–Venezia Giulia, illetőleg Trentino–Alto Adige – helyi szinten szabályozzák és szorgalmazzák a kisebbségi nyelveknek a bevándorlók számára szervezett oktatását. Ugyanakkor a nemzetközi jog és a multilaterális intézményrendszer elvárása a világ országai felé, hogy a polgári és politikai jogokat ne csak a saját állampolgáraik és/vagy rezidens lakosságuk számára, de az országban átmenetileg tartózkodó népcsoportoknak is biztosítsa.

A világ nyelvközösségei számára egyre nagyobb kihívást jelent továbbá a világnyelvek (elsősorban az angol) elsőprő térnyerése. Az UNESCO 2003-as tanulmányában már megkongatta a vészharangot, amikor arra mutatott rá, hogy a Föld lakosságának 97 százaléka világ nyelveinek mindössze 4 százalékát beszéli. Biztató ugyanakkor, hogy a témával kapcsolatosan született nemzeti és nemzetközi kötelezettségvállalások az utóbbi évtizedekben jelentősen megsokasodtak, a multilaterális szervezetek pedig, élükön az Európa Tanáccsal, fokozott érzékenységet mutatnak a kisebbségi kultúrák fennmaradása iránt. A nemzetközi kommunikációban használt világnyelvek hódítása a globalizálódó társadalom elkerülhetetlen velejárója, ugyanakkor ezt az egységesítő folyamatot valamelyest ellensúlyozni tudja a nemzetközi és a nemzeti intézményrendszereknek a szubnacionális, helyi

közösségek védelmére irányuló fokozott figyelmé. Ebben a nemzetközi kontextusban Olaszország várhatóan a jövőben is napirenden tartja majd a nyelvi kisebbségek helyzetének rendezését, aminek megnyugtató visszaigazolása lenne a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartájának évtizedek óta függőben lévő ratifikációja.

1. táblázat¹

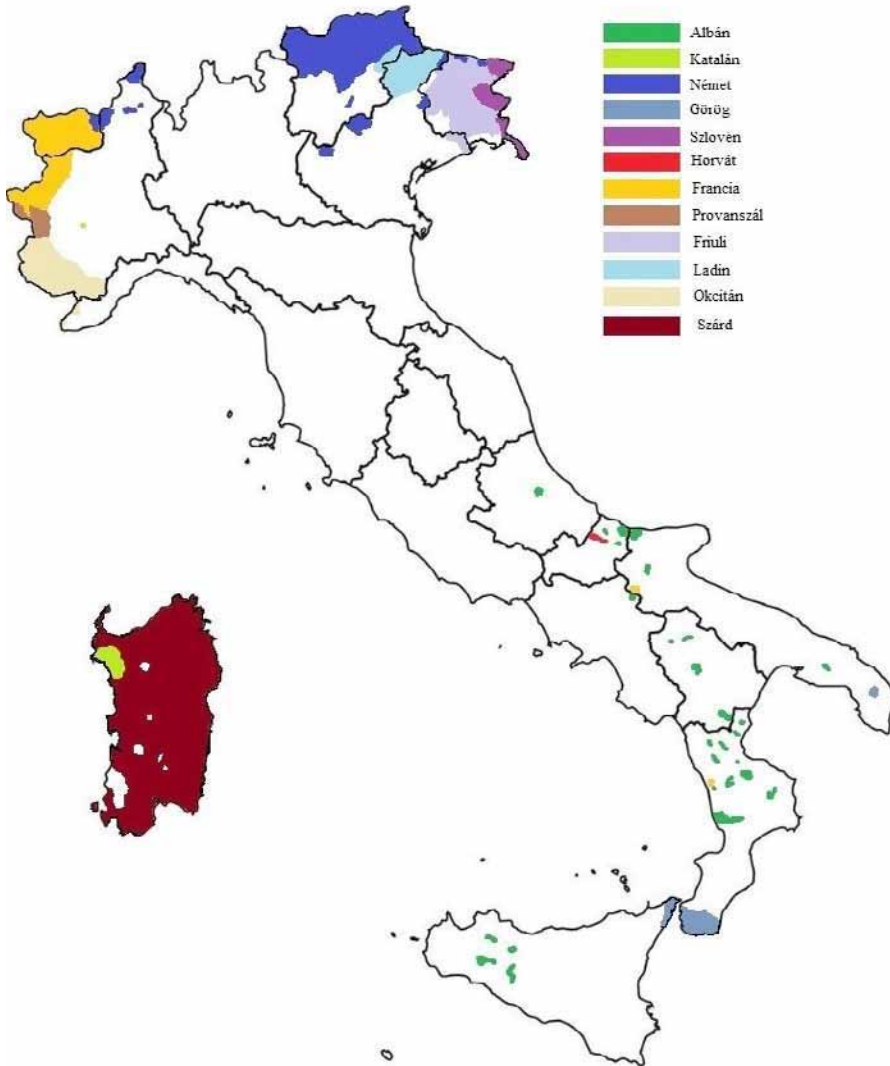
A történelmi nyelvi kisebbségek védelméről szóló
1999. évi 482. törvény által nevesített nyelvek,
az azokat beszélők földrajzi eloszlása és létszáma
az Európai Bizottság 1996. évi Euromosaic jelentése alapján

Kisebbségi nyelv	Földrajzi eloszlás	Beszélők száma
Albán	Dél-Olaszország	85.000–135.000
Francia	Valle d'Aosta tartomány	50.000
Franko-provanszál	Valle d'Aosta tartomány	90.000
Friulán	Friuli–Venezia Giulia tartomány	400.000
Görög	Dél-Olaszország	3.900
Horvát	Molise tartomány	1.700
Katalán	Alghero település (Szardínia)	15.000
Ladin	Dél-Tirol (Bolzano megye)	30.000
Német	Dél-Tirol (Bolzano megye)	200.000
Okszitán	Torino megye	35.000–80.000
Szárd	Szardínia tartomány	1.300.000
Szlovén	Trieszt, Gorizia, Udine megyék	e85.000

¹ Forrás: European Commission, 1996 adatai.

1. ábra²

A történelmi nyelvi kisebbségek védelméről szóló
1999. évi 482. törvény által nevesített nyelvek
és az azokat beszélő csoportok földrajzi elhelyezkedése

2 Forrás: *Ministero dell'Istruzione/Ministero dell'Università e della Ricerca*, 2013.

Irodalomjegyzék

- Council of Europe (1992). European Charter for Regional or Minority Languages. *European Treaty Series*, (148), 1–2. o. A letöltés ideje: 2021. szeptember 19. <https://rm.coe.int/1680695175>.
- Decreto Legislativo 16 dicembre 1993, n. 592 Norme di attuazione dello Statuto speciale della regione Trentino - Alto Adige concernenti disposizioni di tutela delle popolazioni ladina, mochena e cimbra della provincia di Trento. *Consiglio della Provincia Autonoma di Trento*. A letöltés ideje: 2020. február 10. <https://www.consiglio.provincia.tn.it/leggi-e-archivi/codice-provinciale/Pages/legge.aspx?uid=470>.
- Egresi Katalin (2013). *Az olasz alkotmány*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- European Commission (1996). Euromosaic. The Production and Reproduction of the Minority Language Groups of the EU. *Publication Office of the European Union*. A letöltés ideje: 2021. február 1. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/2f411e5e-e710-421f-988c-b6d8cf5ce474>.
- European Council* (2015). Fourth Report Submitted by Italy Pursuant to Article 25, Paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities. A letöltés ideje: 2021. február 2. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680090310>.
- European Union (2016). Regional and Minority Languages in the European Union. *European Parliament Briefing*. A letöltés ideje: 2020. március 2. <https://www.europarl.europa.eu/EPRS/EPRS-Briefing-589794-Regional-minority-languages-EU-FINAL.pdf>.
- Józsa Judit (2000). Olasz nyelvpolitika a kisebbségi nyelvek védelméről szóló törvény elfogadása előtt. In Luigi Tassoni és Fóris Ágota (szerk.), *Olasz nyelvi tanulmányok az alkalmazott nyelvészet témaköréből* (25–37. o.)
- Kollár Andrea (1999). Nyelvi kisebbségek Olaszországban. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta Romanica*, (19), 217–230.
- Legge Regionale. 6 maggio 1981, n. 85 Provvedimenti intesi a favorire lo studio del dialetto siciliano e delle lingue delle minoranze etniche nelle scuole dell'isola e norme di carattere finanziario. *Regione Autonoma Trentino-Alto Adige/Südtirol*. A letöltés ideje: 2020. február 10. <http://www.regione.taa.it/biblioteca/normativa/regioni/speciali/sicilia2.pdf>.
- Legge Regionale 23 dicembre 1994, n. 73 Promozione delle minoranze etniche e linguistiche del Veneto. A letöltés ideje: 2020. február 10.

<https://www.gazzettaufficiale.it/atto/regioni/caricaDettaglioAtto/originario?atto.dataPubblicazioneGazzetta=1995-06-03&atto.codiceRedazionale=095R014I>.

Legge Regionale 22 marzo 1996, n. 15 Norme per la tutela e la promozione della lingua e della cultura friulane e istituzione del servizio per le lingue regionali e minoritarie. *Regione Autonoma Friuli-Venezia Giulia*. A letöltés ideje: 2020. február 10. <https://lexview-int.regione.fvg.it/fontinormative/xml/xmllex.aspx?anno=1996&legge=15>.

Legge Regionale 14 Maggio 1997, n. 15 Tutela e valorizzazione del patrimonio culturale delle minoranze linguistiche nel Molise. *Regione Molise*. A letöltés ideje: 2020. február 10. http://www.regione.molise.it/minori/normativa/leggi_regionali/15_1997.htm.

Legge Regionale 1998, n. 40 Norme per la promozione e tutela delle Comunità Arbereshe in Basilicata. *Regione Basilicata della Valle D'Aosta*. A letöltés ideje: 2020. február 10. <https://www.regione.basilicata.it/giunta/site/giunta/detail.jsp?sec=100133&otype=1059&id=109478>.

Legge regionale 19 agosto 1998, n. 47 Salvaguardia delle caratteristiche e tradizioni linguistiche e culturali delle popolazioni walser della valle del Lys. *Consiglio Regionale della Valle D'Aosta*. A letöltés ideje: 2020. február 10. http://www.consiglio.vda.it/app/leggieregolamenti/dettaglio?pk_lr=2509.

Legge Regionale 15 ottobre 1997, n. 26 Promozione e valorizzazione della cultura e della lingua della Sardegna. *Regione Autonoma della Sardegna*. A letöltés ideje: 2020. február 10. <http://www.regione.sardegna.it/j/v/86?v=9&c=72&s=1&file=1997026>.

Ministero dell'Economia e delle Finanze (2018). Costituzione del 27 dicembre 1947. A letöltés ideje: 2021. szeptember 19. https://www.rgs.mef.gov.it/Documenti/VERSIONE-1/Selezione_normativa/LeggiCostituzionali/Costituzione19471227.pdf.

Ministero dell'Istruzione Ministero dell'Università e della Ricerca (2013). A letöltés ideje: 2021. szeptember 19. https://www.miur.gov.it/web/guest/ricerca?q=2013&scope=this_site.

Parlamento Italiano (1999). Legge 15 Dicembre 1999, n. 482. „Norme in materia di tutela delle minoranze linguistiche storiche”. A letöltés ideje: 2020. május 20. <https://www.camera.it/parlam/leggi/994821.htm>.

Pedley, Malika és Viaut, Alain (2018). What Do Minority Languages Mean? European Perspectives. *Multilingua*, 38(2), 133–140. A letöltés ideje:

2021. szeptember 19. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/multi-2019-frontmatter2/html>.
- Piergigli, Valeria (2017). La Costituzione italiana delle minoranze linguistiche tra principi consolidati, riforme mancate e prossime sfide. *Revista d'estudis autonòmics i federals*, (26), 165–206.
- Salamon Eszter (2008). *Önmagukba zárt kisebbségek nyelvi sztenderdizációja Olaszországban. A friuli és a szárd kisebbség nyelvi tervezési folyamatai a nyelvük védelméről szóló nemzeti törvény előtt és után*. Pécs: Pécsi Egyetemi Archívum
- Senato della Repubblica* (2020). Legislatura 18^a – Commissioni 1° e 3° riunite – Resoconto sommario n. 1 del 21/10/2020. A letöltés ideje: 2021. január 20. http://www.senato.it/japp/bgt/showdoc/18/SommComm/0/1178277/index.html?part=doc_dc-sedetit_isr-ddlubl_a10711842e979reedcedlromfas.
- Tamás Dóra (2013). Az olaszországi Bolzano autonóm megyében élő kisebbségek jogainak védelméről és a bistro terminológiai projekt létrejöttének háttéréről. *Magyar Terminológia* 6(1), 41–60.
- Van der Jeught, Stefaan (2016). The Protection of Linguistic Minorities in Italy: A Clean Break with the Past. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 15(3), 57–81.
- Vizi Balázs (2011). Valle d'Aosta tartomány és az alkotmányos reform Olaszországban. *Kisebbség Kutatás*, 20(3), 361–378.
- Vizi Balázs (2017). A kisebbségek védelme az olasz–horvát és az olasz–szlovén kétoldalú kapcsolatokban. *Kisebbségi Szemle*, 2(4), 33–48.

**A magyar–közel-keleti tudományos–kulturális
kapcsolatok egy epizódja.
Germanus Gyula egyiptomi és szíriai útjainak
háttere a magyar diplomáciai jelentések tükrében
(1954–1960)**

*An Episode of Hungarian–Middle Eastern Scientific–Cultural
Relations.*

*The Background of Gyula Germanus' Travels in Egypt and Syria
in the Light of Hungarian Diplomatic Reports (1954–1960)*

Udvarvölgyi Zsolt András

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2021.3.9

Összefoglaló: Írásomban Germanus Gyula (1884–1979) orientalista, író, nyelvész, irodalomtörténész, utazó, egyetemi tanár, országgyűlési képviselő (1958–1966) egyiptomi és szíriai utazásait és tevékenységét vizsgálom, a magyar külképviseletek által a Külügyminisztériumnak küldött jelentések és egyéb dokumentumok tükrében. Germanus egyiptomi és szíriai szerepléseiről, találkozóiról, a kiküldetések előkészítő munkálatairól és a professzor tevékenységének a fogadó országbeli visszhangjairól elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában fellelhető iratokat ismertetem. A diplomáciai jelentések és minisztériumi levelezések jól rávilágítanak az ötvenes–hatvanas évek Magyarországának külpolitikai helyzetére, a Kádár-korszak államigazgatásának belső felépítésére, sőt az emberi kapcsolatok komplexitására és sokszínűségére is.

Kulcsszavak: Germanus Gyula, Kairó, Külügyminisztérium, Kulturális Kapcsolatok Intézete, nagykövetség

Abstract: *In my article, I examine the orientalist, writer, linguist, literary historian, traveller, university professor, and member of parliament (1958–1966) Gyula Germanus' (1884–1979) trips and activities in Egypt and Syria in light of the reports and other documents sent to the Ministry of Foreign Affairs*

by the Hungarian missions abroad. I describe the available documents about Germanus' performances and meetings in Egypt and Syria, the preparatory work of the missions and the echoes of the professor's activities in the host countries. In many cases, diplomatic reports and ministerial correspondence shed light on the foreign policy situation of Hungary in the 1950s and 1960s, the internal structure of the state administration of the Kádár era, and even the complexity and diversity of human relations.

Keywords: *Gyula Germanus, Cairo, Ministry of Foreign Affairs, Institute of Cultural Relations, embassy*

Bevezetés

Jelen írásomban¹ a budapesti zsidó családban született, de 1930-ban Delhiben iszlám vallásra áttért Germanus Gyula (1884–1979) orientalista, író, nyelvész, irodalomtörténész, utazó, egyetemi tanár, országgyűlési képviselő (1958–1966) egyiptomi és szíriai utazásait és ottani tevékenységét vizsgálom, a magyar külképviseletek által a Külügyminisztériumnak (KüM) küldött jelentések és egyéb dokumentumok tükrében. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (MNL OL) fellelhető iratokból idézek Germanus kairói és damaszkuszi útjairól, szerepléseiről, találkozóiiról, a kiküldetések előkészítő munkálatairól és a professzor tevékenységének a fogadó országbeli visszhangjairól. Ezek a diplomáciai jelentések és minisztériumi levelezések sok esetben nemcsak Germanus útjaira, de az ötvenes-hatvanas évek Magyarországnak külpolitikai helyzetére, a Kádár-korszak államigazgatásának belső felépítésére, sőt az emberi kapcsolatok komplexitására és sokszínűségére is rávilágítanak. Úgy vélem, hogy bár hazánk hivatalos képviselői – az erejükhez képest – sok mindent megtettek Germanus kutatásainak, előadásainak, találkozóinak a gördülékeny lebonyolítása érdekében, a neves professzor több évtizedes

¹ A tanulmány rövidebb változata 2020. november 17-én elhangzott a Tomori Pál Főiskolán a „Magyar Tudomány Ünnepe, 2020” keretében rendezett „Kultúrák találkozása a tudományban – Jövőformáló tudomány” című konferencián, a „Magyar nyelvű gazdaság- és társadalomtudományi szekcióban” (Udvarvölgyi, 2020a, 14. o.).

elismertségét, kapcsolatrendszerét, nyelv- és helyismeretét jobban és hatékonyabban is kihasználhatta volna a magyar külügyi vezetés. Sokszor bizony a forráshiány mellett adminisztrációs és kommunikációs nehézségek, félreértések is nehezítették a magyar missziók és Germanus együttműködését. Sőt, a tudós útjait követően nemegyszer kínos magyarázkodásra kényszerültek a Külügyminisztérium vezetői felé a Kairóba akkreditált magyar diplomaták.

Bevezetésképpen megjegyzendő, hogy

„Germanus könyvei máig népszerűek, cikkei, tanulmányai arabul és nyugati világnyelveken is számos helyen megjelentek. Germanus mestere volt a nivós ismeretterjesztésnek, a szórakoztatva tanításnak, a hű tanítványok istápolásának, a kapcsolatépítésnek, és – az igazsághoz ez is hozzátartozik – az egyéni érdekérvényesítésnek is. Derűs és joviális karaktere, fáradhatatlan és kitartó munkaszeretete, páratlan nyelvtudása és lebilincselő előadásmódja mind hozzájárultak ismertségéhez és hírnevéhez. Rákosi Mátyás² a Kéleti Akadémián volt tanítványa, később gróf Teleki Pál³ a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán mentora és kollégája. 1956 után a Kádár-rendszer vezetőivel is szót értett, továbbá hű tanítványa volt – többek közt – Antall József⁴ tanár, orvostörténész, politikus, a későbbi miniszterelnök (1990–1993), Katona Tamás⁵ történész, államtitkár, nagykövet, Fehérvári Géza⁶ művészettörténész, orientalista, nagykövet, Fodor

2 Rákosi Mátyás (1892–1971) kommunista politikus, országgyűlési képviselő, a Magyar Kommunista Párt, később a Magyar Dolgozók Pártjának főtitkára, ill. első titkára (1945–1956), a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnöke (1952–1953).

3 Széki gróf Teleki Pál (1879–1941) tanár, földrajztudós, professzor, dékán, rektor, politikus, országgyűlési képviselő, külügyminiszter (1920), vallás- és közoktatásügyi miniszter (1938–1939), miniszterelnök (1920–1921, ill. 1939–1941).

4 Antall József (1932–1993) tanár, könyvtáros, orvostörténész, múzeumigazgató, politikus, országgyűlési képviselő, a Magyar Köztársaság miniszterelnöke (1990–1993).

5 Katona Tamás (1932–2013) történész, író, tanár, országgyűlési képviselő, politikai államtitkár, nagykövet.

6 Fehérvári Géza (1926–2012) művészettörténész, régész, orientalista, nagykövet.

Sándor⁷ arabista, egyetemi tanár és Chrudinák Alajos⁸ szerkesztő-riporter. Germanust hosszú élete során bel- és külföldi kalandok, ármányok, intrikák sem kímélték.⁹ Az iszlám világban jól ismerték a nevét ötven éven át, Indiába Rabindranath Tagore¹⁰ irodalmi Nobel-díjas költő hívta, Egyiptomban már a harmincas években barátságot kötött Taha Huszainnal,¹¹ Mahmoud Teymourral¹² és az arab irodalom más nagyságaival. Találkozott Kemal Atatürkkal,¹³ Mahátma Gandhival,¹⁴ Nehruval,¹⁵ Arabiai Lawrence-szel,¹⁶ szaúdi királyokkal, indiai maharadzsákkal, nyugati államférfiakkal egyaránt. 1926-ban a magyar PEN Club titkára lett, majd közreműködött a bolgár és egyiptomi PEN Clubok megalapításában. Több egyetem több tanszékén, intézetében volt professzor, az ELTE-n nyugdíjazásáig vezette az Arab Irodalmi és Művelődéstörténeti Tanszéket. Számos tudományos akadémia a tagjává választotta, a magyart kivéve. Az egyiptomi arab akadémia szótárbizottságában is nagy elhivatottsággal tevékenykedett. A professzor matuzsálemi kort megélve, egy nappal 95. születésnapja után, 1979. november 7-én hunyt el Budapesten.” (Udvarvölgyi, 2019, 63. o.)

-
- 7 Fodor Sándor (1941–2014) arabista, tanszékvezető egyetemi tanár, dékán.
8 Chrudinák Alajos (1937–2020) újságíró, televíziós szerkesztő-riporter, főszerkesztő.
9 Lásd pl.: Kubassek, 2013, 39–88. o.; Udvarvölgyi, 2018.
10 Rabindranath Tagore (1861–1941) indiai költő, író, festő, zeneszerző.
11 Taha Huszain (1889–1973) egyiptomi arab író, novellista, műfordító, egyetemi tanár, akadémikus.
12 Mahmoud Teymour (1894–1973) egyiptomi arab színműíró, akadémikus.
13 Musztafa Kemál Atatürk (1881–1938) török katonatiszt, államférfi, a Török Köztársaság megeremtője és első elnöke 1923–1938 között.
14 Mahátma Gandhi, eredeti nevén: Mohandász Karamesand Gandhi (1869–1948) jogász, politikus, az indiai függetlenségi mozgalom vezetője.
15 Dzsaváharlál Nehru (1889–1964) ügyvéd, politikus, a független India első miniszterelnöke 1947–1964 között.
16 Thomas Edward Lawrence (1888–1935) angol katonatiszt, író, régész, az arab nemzeti felkelés egyik vezetője, Fejszál emír tanácsadója.

Első egyiptomi kalandok

Germanus első ízben 1934 októberében utazott Egyiptomba, ahol a világhírű kairói Al-Azhar Egyetem hallgatója lett. Muszlimként felkészült az emberpróbáló zarándoklatra, s kapcsolatokat épített ki egyiptomi és szaúdi írókkal, költőkkel, tudósokkal, imámokkal (Germanus, 1984. 173–174. o.). Az iszlám előírásait követve, első magyarként zarándokolt el Mekkába, 1935-ben. Attól kezdve a „Hadzsi” („a mekkai zarándoklatot teljesítő”) megszólítás is kijárt neki. A kalandos, megpróbáltatásokkal teli utazás után ismét Kairó érintésével tért haza. Sokáig készült a második keleti útjára, végül „1939. szeptember 23-án elindulva Budapestről a Kassa, majd egy kisebb hajótörés után a Duna nevű hajón, matrózként jutott le a Boszporuszon át Alexandriába. Ekkor 55 éves volt; ő maga írta, »én voltam a világ legöregebb hajós-inasa«, sőt helytállásáért még kitüntetést is kapott. Egyiptomba érve meglátogatta író, költő és tudós barátait. Megjárta Libanont, Szaúd-Arábiát, majd Mekkában, Medinában, Badr városában elvégezte kutatómunkáját és második zarándoklatát” (Kiss, é. n.) Germanus életre szóló élményeket, tapasztalatokat szerzett ezen útja során is, és újabb befolyásos támogatókra, s írig tartó barátságokra tett szert az iszlám világban.

Ezt követően előbb a második világháború, majd a koalíciós időszak és a Rákosi-rendszer akadályozta meg az újabb expedíciókat. A nagy visszatérésre 1955-ig kellett várnia az idősödő, ám fáradhatatlan professzornak. Egyiptom abban az időben hektikus, forrongó időszakon ment keresztül, és az „erős embere” a kétségtelenül nagyformátumú, de ellentmondásos megítélésű Gamal Abden-Nasszer (1918–1970) kormányfő, majd 1956. június 23-tól az ország (második) elnöke volt. Az alábbiakban röviden összefoglalom azt a kül- és belpolitikai helyzetet (*Múlt-kor*, 2003; *Afrika-tanulmányok*, 2007), amelybe belecsöppent az országba látogató professzor, aki egyiptomi tartózkodásai során magával az elnökkel is több ízben találkozott (Udvarvölgyi, 2020b):

„Nasszer és bajtársai 1949 nyarán megszervezték a Szabad Tisztek mozgalmát, mely 1952. július 23-án elfoglalta a hadsereg főhadiszállását és a kairói rádiót, majd vérontás nélkül átvette a hatalmat Faruk királytól. Az 1936 óta uralkodó Faruk király¹⁷ lemondott a trónról fia, Fuád¹⁸ javára, és száműzetésbe kényszerült. Mohammed Nagíb¹⁹ tábornok vezetésével létrejött a Forradalmi Parancsnoki Tanács (FPT), mely 1953. januárjában betiltott minden politikai pártot, június 18-án kikiáltotta a köztársaságot, s első elnökévé Nagíbot választotta. A miniszterelnök-helyettes és egyben a belügyminiszter Gamal Abden-Nasszer, az FPT tagja lett. 1954. januárjában az iszlámista Muszlim Testvériséget betiltották, februárban kormányfővé és az FPT elnökévé választották Nasszert, aki Nagíb november 14-ei lemondását követően ügyvezető államfő lett.

A Nílus első kataraktájánál felépítendő, 110 méteresre tervezett Nagy Gát a nasszeri politika első számú prioritásává vált, hiszen az öntözés kiterjesztése, a népesség élelemmel való ellátása, a vízi erőműben termelt villamos energiára épülő ipari beruházások révén a gazdasági függetlenség legfőbb záloga volt. Az amerikaiak a szovjet fegyverszállítások leállításához kívánták kötni a gát építéséhez szükséges hitelek folyósítását, amit Nasszer Egyiptom védelmi szükségletei miatt sem fogadhatott el. Amikor 1956. július 19-én az amerikai kormány jegyzékben közölte Nasszerral, hogy eláll a gát finanszírozásától, Nasszer váratlan válaszlépésként elhatározta a Szuezi-csatorna Társaság államosítását. A bejelentést július 26-ára, Faruk király lemondatásának évfordulójára időzítette. Nasszer lépése közvetlenül a szuezi válságba torkollott. Az államosítás következtében megromlott [a] viszonya Franciaországgal és Nagy-Britanniával is, akik ezért Izraellel koalíciót alkotva Egyiptom megtámadása mellett döntöttek. Véleményem szerint a szuezi válság és az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc egy időben való kirobbanása közel hozta egymáshoz a két országot és

17 I. Faruk (1920–1965) Egyiptom és Szudán királya (1936–1952).

18 II. Fuád (1952–) Egyiptom és Szudán utolsó királya (1952–1953).

19 Mohamed Nagíb (1901–1984) egyiptomi katonatiszt, tábornok, Egyiptom első elnöke (1953–1954), az ország miniszterelnöke 1952 és 1954 között.

népet. A két esemény kölcsönösen hatott egymásra. A reflektorfénybe került szuezi akció sajnálatos módon elvonta a világ közvéleményének figyelmét hazánkról, és kapóra jött a forradalom véres leverését elrendelő szovjet vezetésnek.²⁰ Az arab–izraeli háború nem sokkal később egyiptomi vereséggel és a szövetséges csapatok visszavonulásával zárult. A szuezi háborúból az egyiptomi elnök – a kétségtelen katonai vereség ellenére – komoly presztízszyereséggel, politikai győztesként került ki: rövid időn belül mindhárom ellenfelének ki kellett vonulnia Egyiptomból. Decemberben az összes brit és francia bankot, céget – mintegy 15 ezer vállalatot – államosították.

Innentől kezdve a pánarabizmus és az antikolonializmus bajnokaként végképp Nasszer maradt Moszkva első számú arab partnere; ez persze nem zavarta, hogy az egyiptomi kommunistákat sivatagi börtönökbe zárassa. A „nasszerizmus” egyedülálló módon elegyítette az iszlám közösségi szellemet, az arabság egészével kapcsolatos érzületeket, a regionális összetartozás tudatát és a patriotizmust. Az Asszuáni-gát felépítéséhez azonban már Moszkvában adták a támogatást.

1958-ban Nasszer Egyiptom és Szíria uniójával létrehozta az Egyesült Arab Köztársaságot (EAK), amelyhez Jemen is csatlakozik, létrehozva az Egyesült Arab Államok szövetségét (három évvel később Szíria és Jemen kilépett). 1964-ben a nasszeri Egyiptom vezetésével januárban arab, júliusban afrikai, októberben el nem kötelezett csúcsértekezletet tartottak Kairóban. Ő lett – Joszip Broz Tito²¹ jugoszláv államfő; Dzsaváharlál Nehru, India első miniszterelnöke és Sukarno,²² Indonézia első elnöke mellett – az „el nem kötelezett országok” mozgalmának (*Non-Aligned Movement*) karizmatikus vezetője. A mozgalom mindkét katonai–politikai tömbön

20 A szuezi válság és Magyarország kapcsolatáról lásd: Ujváry, 2017, 148. o.; Sáringer, 2017, 470. o.

21 Joszip Broz Tito (1892–1980) jugoszláv partizánvezér, marsall, kommunista politikus, miniszterelnök, a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Népköztársaság második elnöke (1953–1980).

22 Sukarno (1901–1970) indonéz politikus, az Indonéz Köztársaság első elnöke (1945–1967).

kívül határozta meg [a] mozgásterét, tagjai számára nemzeti függetlenséget, szuverenitást, területi integritást és biztonságot biztosítva. Nasszer közben rendőrállammá alakította Egyiptomot, és nem riadt vissza az erőszakos eszközök alkalmazásától sem.”

A magyar–egyiptomi kapcsolatok a Nasszer-érában már komoly hagyományokra tekinthettek vissza. J. Nagy László nagy ívű tanulmányában (J. Nagy, 2015) foglalta össze a két ország közös múltjának történetét:

„A széles körű kapcsolatok kialakulása és elmélyülése Egyiptom és Magyarország között az Osztrák–Magyar Monarchia időszakára tehető. Később Egyiptom a II. világháború kirobbanásakor megszakította diplomáciai kapcsolatait Berlinnel, néhány évvel később pedig annak szövetségeseivel, így Magyarországgal is, 1942-ben. A diplomáciai kapcsolatok öt évvel később álltak helyre. A Magyar Köztársaság követe, Csornoky Viktor²³ (Tildy Zoltán köztársasági elnök veje) 1947 novemberében érkezett Kairóba, és december 29-én adta át megbízólevelét. A magyar–egyiptomi kapcsolatokban 1955-ig sem bővülésről, sem elmélyülésről nem beszélhetünk. A kereskedelem normális ütemben folyt. A kulturális kapcsolatok területén sikerült figyelemfelkeltő rendezvényeket szervezni: 1953 júliusában Kairó második legnagyobb mozijában bemutatták az Erkel című filmet. A nagy sikert és Magyarországot igazi népszerűségét azonban a futball teremtette meg. A magyar labdarúgó-válogatott 1954. január végén érkezett Egyiptomba. Az egy hónapig tartó turné a svájci világbajnokságra történő felkészülés szerves részét is képezte. A csapat több mérkőzést játszott. A játékosokat február 20-án fogadta Nagib elnök is. A szuezi válság és az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után a két ország 1957-ben nagykövetségi szintre emelte diplomáciai kapcsolatait.”

23 Csornoky Viktor (1919–1948) ügyvéd, kisgazdapárti politikus, diplomata. Koncepciók perben halálra ítélték és kivégezték.

Abban az időszakban virágzásnak indultak a kulturális kapcsolatok is. Fügedi Nóra alapos kutatást követő, figyelemreméltó és hiánypótló írása (Fügedi, 2012) alapján kijelenthető, hogy akkoriban számos magyar filmet mutattak be Egyiptomban (pl. a „Légy jó mindhalálig”, „Gázolás”, „Liliomfi”, „Mágnás Miska”, „Kati és a vadmacska”, „Cigánytánc” c. alkotások), sőt 1962-ben 30 tagú magyar stáb forgatott az országban, és 1963-ban a magyar mozik be is mutatták az „Egyiptomi történet” c. filmet. 1956 márciusában Bartók-ünnepélyt rendeztek a Kairói Operaházban, népszerűek voltak továbbá Liszt Ferenc és Kodály Zoltán művei, illetve számos alkalommal népi együtteseink is felléptek. A szerző megállapítása alapján

„bár számos más formája is létezett az egyiptomi–magyar kulturális együttműködésnek, a film és a zene területén elért eredmények bizonyultak a leglátványosabbnak. A megvalósult programok és események, valamint a két ország között létrejött részletes és számos művészeti ágra, illetve tudományterületre kiterjedő kulturális egyezmények és munkatervek is azt bizonyítják, hogy ebben az időszakban hazánk és Egyiptom között rendkívül figyelemre méltó kulturális kapcsolatok fejlődtek.” (Fügedi, 2012)

Kitekintésképpen érdemes továbbá megemlíteni, hogy a magyar kapcsolatépítési és bővítési ambíciók mellett más, a szovjet blokkhoz tartozó kelet-közép-európai országoké is megjelent Egyiptomban. Kiemelt jelentőségű és világpolitikai horderejű volt a csehszlovák–egyiptomi kapcsolat, amelynek fókuszában a fegyvervásárlási szerződés állt. (Krajcsír, 2015)

Békésebb vizekre evezve és visszatérve eredeti témánkhoz, érdemes kiemelni, hogy Germanus 1955-ös útjának előkészítése összekapcsolódott a 70. születésnapja egyiptomi megünneplésével: Nagy Jánosnak,²⁴ a Külügyminisztérium osztályvezetőjének a kairói követ-ségre küldött 1954. szeptember 17-iki távirata is e születésnap tárgyában íródott:

24 Nagy János (1928–?) diplomata, nagykövet, külügyminiszter-helyettes (1971–1980), államtitkár (1980–1985).

„Mellékelten megküldjük a Germanus Gyula 70. születésnapja alkalmából készített cikket azzal, hogy a követségi bulletinben használják fel, és november 6-a előtt jelentessék meg az egyiptomi lapokban is. November első napjaiban a követség rendezzen kisebb összejövetelt, melyre az egyiptomi kulturális élet kiválóságait, Germanus ismerőseit, írókat, költőket, az Azhar Egyetem néhány sejkjét, stb. hívja meg. Vegyék igénybe Amin Hasszuna²⁵ közreműködését. [Az] összejövetelt szerény büfével, 50–70 személy részvételével rendezzék meg. Helyes lenne Amin Hasszunát vagy Mahmoud Teymour felkérni egy kisebb előadás megtartására Germanus tudományos munkásságáról. Küldjük a szaúd-arábiai sajtónak szánt cikket, és kérjük, hogy jusson el a szaúd-arábiai sajtóhoz, így a mekkai *Umm-ül Kura* c. laphoz is.” (MNL OL, 1954a)

A kairói magyar követség ügyvivőjének, Zágor Györgynek²⁶ az 1954. november 10-én kelt, „Germánusz */Sic!/* tiszteletére rendezett fogadásról” küldött jelentése így számolt be az eseményről:

„A fogadással kapcsolatban azt kívánjuk megjegyezni, hogy feltűnő volt Germanus legjobb barátainak távolmaradása, akik semmilyen módon sem mentették ki távollétüket. Ezek közül néhány: Taha Hussein, Teymour és Tewfik El Hakim,²⁷ a Nemzeti Könyvtár igazgatója. Ez utóbbit Tőke elvtárs személyesen hívta meg, aki a meghívást ugyan készségesen elfogadta, mégsem jött el. A fogadáson mintegy 30–40 személy jelent meg, köztük Germanus leghűségesebbnek látszó barátja, Amin Hassouna is.”²⁸

Nagy János osztályvezetőnek (KüM) a kairói magyar követség ügyvivőjének címzett, „Germanus tiszteletére rendezett fogadás, 70 éves születésnapja alkalmából kitüntetés” tárgyában, 1954. december 13-án

25 Mohammed Amin Hasszuna (?–?) egyiptomi író.

26 Zágor György (1917–1983) újságíró, diplomata, osztályvezető, fősztályvezető, követ, nagykövet.

27 Tawfik el-Hakim (1898–1987) egyiptomi író, forgatókönyvíró, novellista.

28 MNL OL, 1954e.

küldött válasza azt tükrözi, hogy a központ korántsem volt elégedett a nagykövetség beszámolójával:

„Közöljük Ügyvivő elvtárssal, hogy a Germanus professzor születésnapja alkalmából szervezett rendezvényről felterjesztett jelentés nem kielégítő számunkra. Az összejevetelt – mint ismeretes – abból a célból kértük megrendezni a követségen az irodalom, tudomány, általában az elvont tudományok képviselőivel is, miután az év elején a technikai tudományok képviselőivel kapcsolatba került. A jelentésben nem esik szó arról, hogy ezt a célt mennyiben sikerült elérni. Nem világos az a megjegyzés sem, hogy Germanus professzor legjobb barátai miért maradtak távol. Helyes lenne legalább megközelítőleg tisztázni, hogy ezek a személyek politikai okokból maradtak-e távol, vagy pedig azért, mert nem becsülik eléggé Germanus professzor munkásságát, ami szintén lehetséges. Egyébként ezúton is közöljük – távirati értesítésünk után – hogy Germanus professzort kitüntették 70. születésnapja alkalmából, amivel kapcsolatban újabb képet küldünk róla légipostán. Jó volna ezt a hírt közölni az ottani sajtóval. Helytelenítjük azt is, hogy a fenti jelentés nem tért ki a professzorról leküldött cikk ottani sikerére. Bár a felterjesztett magyar vonatkozású cikkek között találtunk néhány idevonatkozót, mégis fontosnak tartjuk azt, hogy egy feladat végrehajtásáról részletesebben közölje a követség eredményeit és tapasztalatait, különösen a jövőben hasonló feladatok előkészítése szempontjából.” (MNL OL, 1954a)

Az út előzményeihez tartozik a szervezéssel kapcsolatos levelezés, amelyet talán nem haszontalan felidézni. Rubin Péter²⁹ főosztályvezető-helyettes (KüM) 1954. november 26-án így írt Rusznyák Istvánnak,³⁰ az MTA akkori elnökének:

„Hivatkozással az Elvtársak levelére, mellyel megküldték nekünk Germanus Gyula professzor kérését, közöljük, hogy

29 Rubin Péter (1918–1980) diplomata, osztályvezető, főosztályvezető.

30 Rusznyák István (1889–1974) orvos, belgyógyász, egyetemi tanár, dékán, klinikaiigazgató, akadémikus, az MTA elnöke (1949–1970).

Germanus professzor egyiptomi utazása ottani kapcsolataink ápolása és kiszélesítése szempontjából hasznos lenne, azonban felesége kiutazása külügyi szempontból egyáltalán nem szükséges. Annak eldöntése, hogy Germanus professzor egyiptomi utazása tudományos szempontból szükséges, ill. lehetséges-e, a Tudományos Akadémiára tartozik.” (MNL OL, 1954b)

Maga Germanus is írt – rá olyannyira jellemző módon, nagy feneket kerítve a dolognak – születésnapja megünnepléséről Rusznyáknak, és abban már a feleségével történő kiutazásra is javaslatot tett:

„70. születésnapomra egyiptomi írók és tudósok Kairóban ünnepélyt szándékoznak tartani, amelybe a kairói követséget is bevonják, sőt lehetséges, hogy az ünnepélyt a kairói magyar követség palotájában fogják megrendezni. Tudomásomra jutott, hogy ugyanezen alkalommal indiai (Delhi), perzsiai (Teherán), szíriai (Damaszkusz) és törökországi (Ankara) magyar követségek havi Bulletinjeiben fényképpel ellátott tanulmányt fognak közölni keleti tudományos munkásságomról. Egyiptomi tudós barátaim örömmel látnák, ha a kairói ünnepeken feleségemmel jelen lehetnék és arab nyelvű előadásokat tartanék, egyrészt a magyar irodalom, másrészt az arab irodalom köréből. A meghívást reciprok alapon képzelik, úgy, hogy egyiptomi utam után az MTA vendégül látná a kairói Tudományos Akadémia egyik kiváló tagját előadások tartása végett. Magánforrásból származó értesülesem szerint a magyar külügyi kormány is rokonszenvezne egyiptomi tudományos célú kiküldetésem gondolatával. Arra kérem Elnök urat, hogy jelentésemet megfontolás tárgyává tenni szíveskedjék, és bölcs belátása szerint döntsön.”

Található még minisztériumok közti levelezést tartalmazó forrás is Germanus 1954-es születésnapi kitüntetésének tárgyában, ráadásul a korszak két befolyásos személyisége egyeztetett egymással:

Andics Erzsébet,³¹ az oktatási miniszter első helyettese így írt Sík Endre³² miniszterhelyettesnek (KüM) 1954. szeptember 30-án:

„Germanus Gyula egyetemi tanárt 70. születésnapja alkalmából kormánykitüntetésben szeretnénk részesíteni. Tudomásunk szerint Germanus professzort a Külügyminisztérium is foglalkoztatta tanácsadó és a Külügyi Főiskolán óraadói minőségben. Germanus professzor több évet töltött a közel-keleti arab államokban, azok egyetemein tartott előadásokat. Külföldi szakfolyóiratokban még ma is publikál. Külföldi tudományos körökben neve ismertebb, mint itthon. Megítélésünk szerint Germanus Gyula kitüntetése jó hatást váltana ki külföldi viszonylatban is. Kérjük ezért, hogy a Külügyminisztériumban kifejtett működéséről, valamint Germanus professzor kitüntetésével kapcsolatos álláspontjáról bennünket tájékoztatni szíveskedjék. Germanus Gyula ez év november 6-án tölti be 70. életévét.” (MNL OL, 1954c)

Sík Endre, akivel Germanusnak mindvégig jó kapcsolata volt, nem sokat késlekedett a részletes válaszadással; 1954. október 11-én ezt írta levelében Andicsnak:

„Hozzánk küldött levelükre közöljük, hogy Germanus Gyula egyetemi tanár a Külügyi Főiskolán tanította és a Külügyminisztériumban máig is tanítja az arab nyelvet. Ezt a munkáját lelkiismeretesen végzi. A nyelvtanítás mellett több arab kulturális kérdésben készséggel állt rendelkezésünkre, és elősegítette azt, hogy követségeink kapcsolatba kerülhessenek általa ismert, neves személyiségekkel. Germanus professzornak számos kapcsolata van a keleti országokban is és a nyugati országokban is, főleg orientalista körökben. Külföldi kapcsolatainak ápolásában a Külügyminisztérium is támogatta Germanus professzort. 70. születésnapja alkalmából new delhi-i */Sic!/,* ankarai, teheráni, damaszkuszi és kairói követségünk

31 Andics Erzsébet (1902–1986) történész, kommunista politikus, országgyűlési képviselő, egyetemi tanár, oktatási miniszterhelyettes.

32 Sík Endre (1891–1978) afrikanista, író, politikus, diplomata, követ, nagykövet, külügyminiszter-helyettes, külügyminiszter (1958–1961).

cikket fog megjelentetni Germanus professzorról a követségi bulletinokban és a sajtóban. Kairói követségünk kisebb fogadást is rendez ebből az alkalomból, melyre elsősorban Germanus professzor egyiptomi kapcsolatait fogja meghívni. Mindezek alapján egyetértünk azzal, hogy Germanus professzor kormánykitüntetésben részesüljön, tekintettel arra, hogy kiüntetésének bizonyára kedvező visszhangja lesz több külföldi ország tudományos köreibben.” (MNL OL, 1954d)

A nemzetközi hírű afrikanistaként, történészként is ismertté vált Sik Endre külügyminiszter-helyettesként, majd miniszterként (1958–1961) kiemelt figyelmet fordított a harmadik világra. Felismerte, hogy a kiutazó magyar orientalisták, kutatók diplomáciai hasznot is hozhatnak az országnak és a politikai vezetésnek.

Germanus 1957-es egyiptomi és szíriai utazása

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc, illetve annak brutális elfojtása, majd a sztrájk és a berendezkedő Kádár-rendszer megtorló politikája jó darabig lehetetlenné tette Germanus újabb külföldi útjait. Magyarországnak a forradalom véres leverése és az ország elszigetelődése után konszolidálnia kellett a nemzetközi kapcsolatait is. Sipos Péter történész helyesen mutat rá írásában, hogy a

„Kádár-kormány számára – az NDK-hoz hasonlóan – elsősorban a fejlődő országokkal kialakítható kapcsolatok biztosították az első kitörési pontokat az elszigeteltségből. 1957 augusztusában Szarka Károly külügyminiszter-helyettes³³ vezetésével »jószoigálatali küldöttség« járt Indiában, Burmában, Indonéziában, Nepálban, Ceylonban, Szíriában, Egyiptomban és Szudánban. A küldöttséget fogadta – többek között – Nasszer, Nehru és Bandaranaike,³⁴ a harmadik világ vezető politikusai.

33 Szarka Károly (1923–2005) diplomata, nagykövet, külügyminiszter-helyettes (1956–1968, 1974–1983).

34 Sirimavo Bandaranaike (1916–2000) Sri Lanka-i politikus, az ország és egyben a 20. század első női miniszterelnöke (1960–1965, 1970–1977 és 1994–2000).

1960-ban pedig Budapesten járt Sukarno,³⁵ a következő évben Kwame Nkrumah,³⁶ Ghána elnöke.³⁷ A Kádár-kormány és az ENSZ közötti viszony szempontjából fontos fejleményt jelentett, hogy 1958–1961-ben húsz afrikai ország vált függetlenné, és került be a világszervezetbe, ahol a nyugati országoktól elkülönült semlegesek tömbjét erősítették. 1960 elején létrejött a japán–magyar diplomáciai viszony, augusztusban pedig japán kereskedelmi küldöttség tárgyalt Budapesten.” (Sipos, 1996)

A magyar külügyi vezetésnek elemi érdeke volt, hogy az új afrikai és ázsiai államokkal jó és gyümölcsöző kapcsolatokat alakítson ki. Ezért gombamód szaporodtak a magyar külképviseletek Fekete-Afrikában is (pl.: Conakry, Guinea, 1959; Accra, Ghána, 1961; Bamako, Mali, 1962). A „magyar ügynek” az ENSZ napirendjéről történő levételéhez szükséges támogató szavazatokon kívül más okokból is fontos volt Magyarországnak a harmadik világgal való kapcsolatépítés. Búr Gábor kiváló tanulmánya alapján elsődleges érdek volt a „baráti” fejlődő szocialista országok (Észak-Korea, Mongólia, Vietnam, Kuba) segítése, illetve – már inkább a hetvenes–nyolcvanas években – a „szocialista orientációjú” államok (pl. Afganisztán, Angola, Benin, Etiópia, Jemen, Kongó, Mozambik) támogatása. Továbbá fontos volt e régiók külkereskedelmének, az új piacokra való kijutásának, az exportjuknak és az importjuknak a fejlesztése is. Szép számmal jelentek meg a magyar felsőoktatási intézményekben a harmadik világból érkező ösztöndíjas, majd később önköltséges hallgatók, és sok magyar szakember tudott „tartós kiküldetésben” munkát vállalni Európán kívül, és fejlődésnek indultak a műszaki-tudományos kapcsolatok is (Búr, 2010). A harmadik világban, főleg Észak-Afrikában, illetve a szubszaharai térségben a volt gyarmattartóktól (Egyesült Királyság, Franciaország, Belgium, Spanyolország, Portugália, Olaszország) elszenvedett vélt vagy valós sérelmek, konfliktusok miatt egy, a térségben addig ismeretlen, tiszta

35 Lásd: *Nemzeti Filmintézet Filmarchívum*, 1960.

36 Kwame Nkrumah (1909–1972) ghánai politikus, az ország első miniszterelnöke és köztársasági elnöke (1957–1966).

37 Lásd: *MTVA Archívum*, 1961.

lappal induló közép-európai kis ország biztató kilátásoknak nézhetett elébe. A magyar állam ambiciózus célkitűzéseinek elérése érdekében jó szolgálatot tehetek az országnak az afrikai és közel-keleti országok nyelvét, kultúráját, szokásait jól ismerő magyar orientalisták, kutatók, tudósok. Ebben a pezsgő nemzetközi közegben és a sok lehetőséggel kecsesítő magyar kapcsolatépítésben kapóra jött – vagy inkább jött volna – Germanus felkészültsége és lelkesedése is.

Germanus 1957-es egyiptomi útjának szervezéséről szintén rendelkezésre állnak iratok. Az út előkészítése során a Kulturális Kapcsolatok Intézete így foglalt állást a Külügyminisztériumnak „Germanusz */Sic!* professor egyiptomi utazásáról”:

„...közöljük, hogy Germanus professor egyiptomi tanulmányútját megfelelő hozzájárulással és útiköltség fedezésével támogatjuk. Ily módon úgy gondoljuk, hogy a tanulmányút az egyiptomi fél anyagi hozzájárulása nélkül is megvalósítható. Fentiekről Germanus professzort is értesítettük, és kérjük erről a kairói nagykövetséget is értesíteni szíveskedjen.” (MNL OL, 1957a)

Kós Péter,³⁸ a KüM IV. Politikai Osztályának vezetője a kairói nagykövetségnek küldött levelében 1957. szeptember 10-én így írt ugyanerről:

„A Kulturális Kapcsolatok Intézete átiratban értesített bennünket, hogy Germanus Gyula egyetemi tanár egyiptomi tanulmányútját megfelelő hozzájárulással és útiköltség fedezésével támogatja. Ily módon a tanulmányút az egyiptomi fél anyagi hozzájárulása nélkül is megvalósítható. Germanus Gyula egyetemi tanár október végén szándékszik Egyiptomba utazni. Útjára felesége is elkíséri, akinek költségeit a professor fedezi. Annak ellenére, hogy a professor utazási és ott-tartózkodási költségeit a KKI fedezi, véleményünk az, hogy Germanus Gyula addig ne utazzon Egyiptomba, amíg vagy a kairói, vagy az alexandriai egyetem hivatalos meghívást nem

38 Kós Péter (1921–1994?) kommunista politikus, diplomata, osztályvezető, főosztályvezető, nagykövet.

küld. Elvi szempontból tartjuk kívánatosnak az egyiptomi meghívás kézhezvételét, különösen az után, hogy szeptember 5-én aláírásra került a magyar–egyiptomi kulturális egyezmény. (...) Kérjük Ügyvivő elvtársat, hogy a hivatalos meghívást a lehető legrövidebb időn belül intézze el.” (MNL OL, 1957a)

Később Kós már a kiutazással kapcsolatos konkrét teendőket vázolta fel a nagykövetségnek az 1957. december 3-án küldött üzenetében:

„Nagykövet elvtárs tájékoztatására közöljük, hogy Germanus Gyula professzor december 5-én kb. 6 hetes tartózkodásra Egyiptomba utazik. Sajnálattal kellett tapasztalni, hogy Nagykövet elvtárs többszöri erőfeszítése ellenére, az egyiptomi kormány nem volt hajlandó meghívni az orientalista professzort. Ilyen körülmények között a KKI és a Külügyminisztérium közösen fedezi a professzor egyiptomi látogatásának költségeit. Kérjük, hogy a professzor érkezését közölje az illetékes egyiptomi szervekkel, és kérje azok segítségét a professzor célkitűzéseinek megvalósításában. Germanus professzor hosszabb idő óta foglalkozik az új arab irodalom kérdésével, és mostani látogatásának fő célja, hogy ismereteit tovább gyarapítsa e tárgyban. Ezért a jelenleg élő, számára még ismeretlen írókkal kíván megismerkedni és azokkal eszmecserét folytatni. (...) Nagykövet elvtárs nyújtson hathatós támogatást a professzor munkájához. (...) Célszerű volna *cocktail-party*-t szervezni a professzor tiszteletére.” (MNL OL, 1957b)

Kairóból 1957. december 19-én, Szijártó Lajos³⁹ nagykövet aláírásával küldtek jelentést a központnak Germanus Gyula egyiptomi útjáról, de előadóként Várkonyi Péter⁴⁰ szerepelt az iraton:

39 Szijártó Lajos (1896–1966) építészmérnök, építésügyi miniszter, diplomata, nagykövet.

40 Várkonyi Péter (1931–2008) kommunista politikus, diplomata, nagykövet, országgyűlési képviselő, külügyminiszter (1983–1989).

„Jelentem, hogy Germanus professzor és felesége december 7-én megérkeztek. A nagykövetség a rendelet értelmében igyekszik a legmesszebbmenő segítséget nyújtani a professzor itteni eredményes munkásságához. Értesítettük az itteni Külügyminisztérium kulturális főosztályvezetőjét, továbbá a hírt megjelentettük az egyiptomi lapokban. Germanus professzor részt vesz a jelenleg Kairóban ülésező arab írók konferenciáján, amely hozzásegíti, hogy valamennyi arab íróval személyi ismeretséget köthessen.” (MNL OL, 1957c)

Ha a sikeres és eredményes egyiptomi kiutazás megszervezése kapcsán egy kicsit visszarepülünk az időben, akkor kitűnik, hogy a szálak miniszteri szintig vezettek. Szarka Károly külügyminiszter-helyettes így írt Kállai Gyula⁴¹ művelődésügyi miniszternek Germanus professzor egyiptomi tanulmányútja tárgyában 1957. május 20-án:

„Kairói követünk [a] korábbi tervek alapján megbeszéléseket folytat a kairói egyetem rektorával neves orientológusunk */Sic!/[/] Dr. Germánusz Gyula egyetemi tanár egyiptomi tanulmányútja, ill. Egyiptomba történő meghívása érdekében. Az elgondolások szerint Dr. Germánusz Gyula 1957. október 1-től egy szemesztert töltene a kairói egyetemen mint meghívott előadó. (...) A kairói egyetem rektora elvileg helyesli Germánusz professzor tanulmányútját, és hajlandóságot is mutat a meghívás elküldésére. Germánusz Gyula egyiptomi útját az arab országokban folytatott külpolitikai munkánk elősegítése szempontjából a Külügyminisztérium pártfogolja. Mielőtt kairói követségünket további lépések megtételére utasítanám, kérem Miniszter elvtársat, közölje elvi álláspontját.” (MNL OL, 1957d)*

Germanusék esetében is mindig fontos tisztázandó kérdés volt a kiutazás – sokszor tetemes – költségeinek az előteremtése. A kairói

41 Kállai Gyula (1910–1996) kommunista politikus, országgyűlési képviselő, külügyminiszter (1949–1951), művelődésügyi miniszter (1957–1958), államminiszter (1958–1960), a Minisztertanács elnökhelyettese (1960–1965), a Minisztertanács elnöke (1965–1967), az Országgyűlés elnöke (1967–1971).

út finanszírozása ügyében így írt Rózsa Irén,⁴² a KKI főtitkára Szarka Károly külügyminiszter-helyettesnek 1957. november 22-én: „...közzöljük, hogy Germanus professzor és felesége egyiptomi utazásának költségeit felerészben – 150 egyiptomi font – Intézetünk vállalja. Tudomásul vesszük, hogy a költségek másik felét a Külügyminisztérium vállalja” (MNL OL, 1957d). Az 1957-es utazás költségvetése kapcsán a Külügyminisztérium IV. Politikai Osztályának az 1957. december 21-én, Havasi Béla⁴³ egyiptomi előadó által készített összegző feljegyzését idézhetjük Germanus külföldi útjairól:

„Germanus Gyula professzor december 4-én Egyiptomba utazott, hogy anyagokat gyűjtsön az arab irodalomról szóló művének befejezéséhez és megtartsa székfoglalóját az Arab Nyelvakadémián. *[Sic!]* Az utazás és a kb. egy hónapnyi ott-tartózkodás költségeinek fedezésére a Külügyminisztérium és a Kulturális Kapcsolatok Intézete 150–150 egyiptomi fontot folyósított. Germanus professzor a napokban meghívást kapott a szír *[Sic!]* egyetemi tanácstól, hogy egy hetet töltsön Szíriában. Ottani költségeinek fedezésére a tanács 400 szír fontot ajánlott fel. Ez az összeg hozzávetőlegesen fedezi az egyhetes ott-tartózkodás költségeit. (...) Az elmúlt héten indiai részről is megerősítették Germanus professzor meghívását. Rahman⁴⁴ indiai ideiglenes ügyvivő [a] Kós elvtársnál tett látogatás során közölte, hogy Germanus professzort az indiai kormány kéthavi tartózkodásra meghívja Indiába [az] egyiptomi útja után. Egyben tudatta, hogy az összes ott-tartózkodási költségek az indiai kormányt terhelik, az oda- és visszautazási költségekről azonban nem gondoskodnak. (...) Javasoljuk, hogy a Külügyminisztérium a KKI-vel közösen fedezze Germanus professzor és felesége Kairó–Damaszkusz–Delhi–Budapest repülőút költségeit.” (MNL OL, 1957e)

42 Rózsa Irén (?–?) diplomata, főosztályvezető-helyettes, a Kulturális Kapcsolatok Intézetének főtitkára (1956–1959), ügyvivő.

43 Havasi Béla (1931–2011) diplomata, főosztályvezető-helyettes, nagykövet, külügyminiszter-helyettes (1988–1990), helyettes államtitkár (1990, 1994–1996).

44 Mohamed Attour Rahman (?–?) indiai diplomata, a budapesti indiai nagykövetség ideiglenes ügyvivője 1956–1957 között.

Lényegében hasonló tartalmú levelet küldött a KüM a KKI-nek is Kós Péter osztályvezető aláírásával 1957. december 24-én, amelyben „javasolták, hogy a KüM és a KKI 50-50%-os arányban fedezze a professzor és felesége repülőútköltségeit, ill. sürgős állásfoglalást kértek az ügyben” (MNL OL, 1957e).

A továbbiakban már a rutinszerű egyeztetésekre került sor Germanus útja kapcsán a Külügyminisztérium és a kairói magyar nagykövetség között. Szíjártó Lajos kairói magyar nagykövet aláírásával, de előadóként ismét Várkonyi Péter feltüntetésével az alábbi jelentés érkezett a központhoz az út tárgyában 1958. január 14-én:

„Germanus Gyula professzort kairói tartózkodása alatt a nagykövetség mindenben segítette. Látogatásának kimagasló eseménye volt az itteni Tudományos Akadémia szótárkészítő bizottságában tartott előadása. Ez az előadás nagy sikert aratott, és növelte az itteni tudósok körében a professzor népszerűségét. Január 10-én a professzor elutazása előtt *cocktailt* adtam mintegy 50 kulturális, irodalmi személyiség részvételével Germanus professzor tiszteletére. (...) részben a professzor régebbi, továbbá a most szerzett kapcsolatai, részben új kapcsolatok vettek részt. (...) Germanus professzor feleségével január 16-án utazott Damaszkuszba.” (MNL OL, 1958a)

Kós Péter, a KüM IV. Politikai Osztályának vezetője 1958. február 8-án kelt kritikus válaszában a központ elégedetlenségének adott hangot, és több hibát, illetve figyelmetlenséget is felrótt a nagykövetségnek:

„Nagykövet elvtárs (...) jelentése nem foglalkozik megfelelő részletességgel Germanus professzor egyiptomi tartózkodásával. Ismeretes, hogy több év óta komoly erőfeszítéseket tettünk, hogy Germanus professzor megejtthesse [a] tudományos kutatása és az egyiptomi–magyar kapcsolatok szempontjából is fontos egyiptomi utazását. Valószínűnek tartjuk, hogy a látogatás mindkét szempontból hasznos volt. Feltétlen szükségesnek tartanánk, ha Nagykövet elvtárs részletesebben beszámolna a professzor látogatásának eredményeiről, és rámutatna azokra

a lehetőségekre, melyek Germanus Gyula ott-tartózkodása és ottani tevékenysége következtében felmerültek, továbbá javaslatokat tenne ezen lehetőségek jövőbeni kiaknázására vonatkozóan. (...) felterjesztette a *cocktail*-ra meghívottak névsorát, de nem tűnik ki, hogy a rendezvényen kik jelentek meg. A felterjesztett fényképek hasznosságát nagyban emelné, ha fel volna tüntetve, hogy kik szerepelnek rajtuk. Fényképek felterjesztésénél a jövőben mindig írják rá a képek hátlapjára a rajtuk szereplő személyek neveit és funkcióit.” (MNL OL, 1958a)

A kairói nagykövetség viszontválasza szintén nem késlekedett sokáig. Szíjártó nagykövet ezt írta magyarázatként a központnak 1958. február 26-án:

„Germanus professzor kairói látogatása alkalmával tudományos munkájával foglalkozott. A hivatalos szervek – miután a meghívást lemondták – tartózkodtak még az érdeklődéstől is, hiszen az ügy kellemetlenül érintette őket. A professzor arra kért bennünket, hogy megfelelő nyugalmat biztosítsunk részére, hogy [a] tudományos szempontból fontos tanulmányait zavartalanul folytathassa. Nagykövetségünk mindenben a rendelkezésére állt (fordítás, egyéni kérések, stb.), hogy munkáját megkönnyítse. A magyar–egyiptomi kapcsolatok szempontjából a professzor látogatását igyekeztünk a legmesszebbmennyig kihasználni. Sokat tettünk a látogatás sajtóvisszhangjának biztosítása érdekében, cikkét közöltük bulletinünkben, s a *cocktail* alkalmából biztosítottuk tudományos és kulturális kapcsolatainak bővítését. (...) A rendezvényre meghívottak közül mindössze 6 személy nem jött el.” (MNL OL, 1958b).

Megkockáztatható az a feltételezés, hogy a Külügyminisztériumban nem mindenki értett egyet Germanus kairói útjával és programjával, sokan irigyek is lehettek a sikereire, kapcsolatrendszerére, ezért kellett a támogatóinak alaposabban megindokolniuk és dokumentálniuk az út hasznosságát. Továbbá talán a hírhedt Kós Péter (alias Lev Konduktorov), azaz a későbbi washingtoni magyar nagykövet és

ENSZ-főképviselő, illetve a korábbi építésügyi miniszterből nagykövetté avanszált Szíjártó között is lehetett szakmai rivalizálás, esetleg más okokra visszavezethető ellenszenv. Mindketten a Szovjetunióban éltek sokáig (Kós ott is született), így moszkovita kommunistának számítottak, és kiváló NKVD-s kapcsolatokkal rendelkeztek.

Germanus Egyiptom után Szíriában folytatta az útját. E fázis előkészítéséről Bajnok József,⁴⁵ a Külügyminisztérium IV. Politikai Osztályának vezetője 1957. december 10-én „Germanus Gyula professzor szíriai útja” tárgyában az alábbi táviratot küldte a damaszkuszi magyar követségnek:

„Tájékoztatjuk Ügyvivő elvtársat, hogy Germanus professzor f. hó 5-én elutazott Kairóba, ahol kb. 1 hónapot tölt. Onnan utazik Szudánba,⁴⁶ és még január folyamán sor kerülhet [a] szíriai utazására. Germanus professzor örömmel fogadta annak közlését, hogy a damaszkuszi egyetem szívesen látja őt. A professzor, ha Szíriába elmegy, természetesen tart előadást a damaszkuszi egyetemen is. Kérjük Ügyvivő elvtársat, közölje, Kanavati rektor kijelentése meghívásnak tekinthető-e, ha igen, akkor mit jelent ez anyagilag, számíthat-e Germanus professzor arra, hogy ott-tartózkodásának költségeit a szír szervek fedezik. Közölje továbbá, hogy az egyetem milyen program végrehajtására gondol Germanus professzor szíriai tartózkodása alatt, ezt ugyanis még Kairóban egyeztetni akarjuk vele.” (MNL OL, 1957f)

Radványi János⁴⁷ a damaszkuszi magyar követség ügyvivője nem késlekedett a válaszadással:

„Germanus professzor szíriai útjának megrendezése ügyében, mint már azt táviratilag is jelentettük, látogatást tettünk Kanavati egyetemi rektornál. Kanavati megígérte, hogy részéről

45 Bajnok József (1914–1990) kommunista politikus, diplomata, párttitkár, osztályvezető, nagykövet.

46 Germanus Gyula soha sem jutott el Szudánba.

47 Radványi János (1922–?) diplomata, osztályvezető, nagykövet, egyetemi tanár az USA-ban.

igyekezni fog Germanus professzor szíriai utazását megrendezni. Azonban a meghívás gyakorlati részét Tarabuluszi egyetemi professzor intézte el. Tarabuluszi december 18-án látogatást tett követségünkön és közölte, hogy az egyetemi tanács szívesen látja Germanus professzort Damaszkuszban egyheti időtartamra... a szír egyetem két előadás megtartását várja tőle... a szír egyetemi tanács Germanus látogatásának idejére 400 szír fontos keretet biztosított. Tarabuluszi reményét fejezi ki, hogy Germanus eleget tesz meghívásuknak, s szeretnék, ha január hóban Damaszkuszban találkoznának a magyar tudóssal.” (MNL OL, 1957g)

Kitekintve a professzor útjainak kulisszatitkaiból, érdemes megjegyezni, hogy abban az időszakban kezdődött a magyar egyiptológusoknak és régészeknek a „terepen” történő megjelenése is. Elsőként Dobrovits Aladár⁴⁸ művészettörténész, egyiptológus, egyetemi tanár járt Egyiptomban, 1956. október–novemberben, majd 1959-ben. Ezt követően, 1964-ben, Magyarország az UNESCO által szervezett „Nagy núbiai mentőakció” elnevezésű nemzetközi összefogásba saját expedícióval is bekapcsolódott.

„A Castiglione László⁴⁹ régész, művészettörténész által vezetett csapat a Szépművészeti Múzeum, az ELTE és az MTA Régészeti Intézetének kiváló munkatársaiból (Varga Edith⁵⁰ egyiptológus, muzeológus; Kákósy László⁵¹ egyiptológus; Barkóczi László⁵² régész és Salamon Ágnes⁵³ régész) állt össze. Az expedíció eredményeként napvilágra került egy késő-antik, kora-keresztény */Sic!* város, Abdallah Nirqi, utcahálózatával, lakóházaival és temetőjével. A feltárt leletek egy része leletmegosztás során Magyarországra került és a Szépművészeti Múzeum gyűjteményét gazdagítja. A nemzetközi összefogásba

48 Dobrovits Aladár (1909–1970).

49 Castiglione László (1927–1984).

50 Varga Edith (1931–2020) egyetemi tanár.

51 Kákósy László (1932–2003) egyetemi tanár, az MTA tagja.

52 Barkóczi László (1919–2017).

53 Salamon Ágnes (1923–1986).

való magyar bekapcsolódás jelentősen növelte a magyar tudomány nemzetközi hírét, és hosszabb távon megalapozta a tervszerű magyar ásatásokat Egyiptomban.” (Lassányi, 2005)

A későbbiekben jelentősek voltak Kákósy professzor további kutatásai, valamint Wessetzky Vilmos⁵⁴ egyiptológus, történész és Török László⁵⁵ ókortörténész, nubiológus útjai is.

Germanus 1959-es látogatása Egyiptomban

Germanus Gyula 1959 októberében levelet kapott az Új Arab Irodalmi Szövetség elnökétől, Mohamed Abdul Moneim Hafádzstól. A híres professzor így írt magyar partnerének:

„Mélyen Tisztelt Dr. Germanus! (...) Az Új Arab Irodalmi Szövetség megbízásából értesítem, hogy annak az évfordulónak az alkalmából, hogy 50 esztendeje foglalkozik orientalisztikával, az Új Arab Irodalmi Szövetség a következő határozatot hozta: 1) Az Új Arab Irodalmi Szövetség igazgatótanácsának ülése Önt a Szövetség tiszteletbeli tagjává választotta. 2) A Szövetség kulturális hetet szervez, amelyen ismertetni fogják Germanus Gyulának [a] kulturális és orientalisztikai, valamint az arab népnek tett szolgálatait. 3) A Szövetség egy könyvet ad ki Germanus Gyuláról. 4) A világirodalommal foglalkozó egyesületeket felkérjük arra, hogy vegyenek részt a Germanus-héten, amelyet a Szövetség Kairóban, 1959. november hónapban fog megrendezni.” (MNL OL, 1959a)

Ehhez kapcsolódóan Széphelyi Zoltán,⁵⁶ a Külügyminisztérium osztályvezető-helyettese (Germanus korábbi tanítványa) 1959. október 12-én így írt a kairói nagykövetségnek, „Germanus Gyula professzor meghívása Egyiptomba” címmel:

„Germanus Gyula professzor levelet kapott az Új Arab Irodalmi Szövetségtől, melynek magyar fordítását csatoltan megküldjük. A levélből kitűnik, hogy Germanus tiszteletére több

54 Wessetzky Vilmos (1909–1997) filológus, c. egyetemi tanár.

55 Török László (1941–2020) régész, az MTA tagja.

56 Széphelyi Zoltán (1928–1988) diplomata, főosztályvezető, nagykövet.

rendezvényt szerveznek. Véleményünk szerint hasznos volna, ha Germanus professzor meghívást kapna, és részt vehetne a rendezvényeken. Ezt össze lehetne kapcsolni a professzor azon óhajával, hogy két hónapot Egyiptomban töltsön. Ismeretes, hogy most dolgozik »Az új arab irodalom« c. nagyobb terjedelmű könyvén, melynek befejezéséhez elengedhetetlenül szüksége volna arra, hogy a helyszínen tanulmányozza a jelenlegi irodalom problémáit. Kérjük, hogy Nagykövet elvtárs Germanus professzor terveinek ismertetésével eszközölje ki a hivatalos szerveknél a professzor 2 hónapra szóló meghívását. Az útiköltség és ott-tartózkodási költségek – elgondolásunk szerint – az egyiptomi felet terhelnék. A professzort elkísérné útjára felesége is. Várjuk Nagykövet elvtárs jelentését.” (MNL OL, 1959b)

Germanusék 1959-es fogadtatása és a kairói magyar külképviselet munkatársainak a viselkedése a professzor szerint végtelenül kínos, rá nézve dehonesztáló, néhol botrányos volt. Szöveghűen idézhetjük Germanus „Pro Memoria Sík Endre külügyminiszter elvtársnak” című, 1960. január 19-én kelt, szigorúan bizalmas minőségű feljegyzését:

„Amidőn köszönetet mondok, hogy külügyminiszter elvtárs egyszeri bejelentésre szinte órákon belül lehetővé tette, hogy 1959. november 26-án Kairóba utazzak, és részt vehessek az Arab Irodalmi Szövetség által tiszteletemre rendezett ünnepély utolsó ülésein, az Arab Tudományos Akadémia szótárbizottsági tárgyalásain, az Akadémia ülészakának megnyitásán, előadáson a rádióban »A gazdasági és társadalmi háttere a nyelvek fejlődésének, különös tekintettel az arab nyelvtörténetre« c., kötelezve érzem magam, hogy kairói utam egyes mozzanatairól beszámoljak. Feleségem útlevelét a Külügyminisztérium útlevélosztálya állította ki, és amidőn Havasi Béla elvtárs-tól azt átvettem, többszöri kérdésemre azt a választ kaptam, hogy teljesen rendben van. A »röptéren« az utolsó pillanatban kiderült, hogy hiányzik belőle 300 Ft-nyi illetékbélyeg, amely nélkül az útlevél érvénytelen. Kölcsönkaptunk, utazhattunk.

A nagykövetség későn kapta meg a táviratot, a fogadásunkra kiküldött Biró kultúr tanácsos rendkívül fonákul viselkedett, a csomagok hordári díját a véletlenül jelenlévő /*Sic!*/ dr. Gál László[a] kereskedelmi kirendeltség tisztviselője fizette ki. Biró nála lévő 2 fontot kölcsönadta. Másnap megjelentem a kairói nagykövetségen, Szijártó Lajos nagykövet elvtárs aznap repült Budapestre, és őt Nagy Lajos⁵⁷ tanácsos helyettesítette. Amikor Nagy Lajos elvtársnak előadtam, hogy teljesen pénz nélkül állok, túlhumorizálta a helyzetet, kijelentette, hogy „pénnincs, ital nincs” – csak Biró elvtársnak van pénze, amire ez szabadkozott. Következő nap dr. Gál László közölte, hogy a Külügyminisztériumból a 100 font megérkezett, amint ezt Biró elvtárs üzeni. Erre telefonon jelentkeztem Biró elvtársnál, aki megígérte, hogy elhozza a szállodába. Órákig várt, majd közölte, »hogya 50 piasztér taxiköltséget megtéríték, akkor kihozza.« Nota bene a taxiköltség oda-vissza maximum 30 piasztér tesz ki. Erre magam rohantam ki a nagykövetségre, átvettem az összeget és kifizettem Biró elvtársnak a 2 font kölcsönt. (...) A külügyminisztérium protokollfőnöke, Abdul Hamid Nafezáde baráti ebédet adott tiszteletemre. (...) Az ebédnél [a] megtiszteltetés jeléül az asztalfőre ültettek, *nagy bánatomra Nagy Lajos elvtárs kijelentette, hogy azt az arab nyelvet, amelyet én beszélek, csupán 300 ember érti. Vajon honnan merítette ezt?* Nem szólva arról, hogyha ez az abszurd állítás helytálló lenne [-] mint ahogy nem az, és merő tudatlanságot árul el [-], miért teszi ezt egy, a pillanatban exponáltan reprezentatív honfitársa ellen, az EAK külügyminisztériumának protokollfőnökének ebédjén? Kijelentése általános megrökönyödést váltott ki, és a protokollfőnök és felesége hevesen magyarázták, hogy ez az egész művelt arab világ nyelve Marokkótól a Perzsa-öböl, és engem ennek mesterének és tanítójuknak tekintenek, és örülnek, ha [a] hibáikra felhívom [a] figyelmüket. Az Arab Tudományos Akadémia téli ülészakájának megnyitására engem jelöltek előadónak. (...) Előadásomon magyar hivatalos részről senki sem jelent meg.

57 Nagy S. Lajos (1924–2007) diplomata, osztályvezető, nagykövet.

(Biró kultúr tanácsos és az MTI képviselője.) Később kiderült, az Azhar mecsetbe, azután az egyetemre hajtottak, és sehogy sem találták a Tudományos Akadémiát. (...) Kairói tartózkodásom nem volt eredménytelen. (...) Készülő könyvemhez gazdag anyagot gyűjtöttem[,] és Magyarország számára számos új barátot szereztem.” (MNL OL, 1960a)

A Külügyminisztérium reakciója a panaszlevélre nem késlekedett. Széphegyi Zoltán mb. osztályvezető 1960. március 11-én így írt a kairói nagykövetségnek:

„Mellékelten megküldjük Germanus Gyula professzor Sík Endre külügyminiszter elvtársnak írott levelét. Germanus professzor leveléből sajnálattal értesültünk, hogy a nagykövetség megközelítően sem biztosított olyan figyelmet a professzornak, amelyet megérdemelt volna. Sőt a levélből az tűnik ki, hogy Nagy elvtárs az említett ebéd alkalmával diszkreditálni igyekezett a professzort, amit akkor sem lett volna szabad megtenni, ha helytálló volna Nagy elvtárs véleménye. Ha figyelembe vesszük, hogy Germanus professzor esetében nemcsak egy magyar egyetemi tanárról és elismert orientalistáról, hanem az országgyűlés képviselőjéről van szó, akkor Nagy elvtárs kijelentését politikai hibának kell számítani. A kérdésben természetesen nem akarunk egyoldalúan végleges álláspontot kialakítani. Kérjük Nagykövet elvtársat, hogy a levélben érintett beosztottak igazoló feljegyzése alapján küldjön jelentést a problémáról. Germanus professzor kairói látogatásával kapcsolatban Nagykövet elvtárs semmiféle jelentést nem terjesztett fel. Minden más körülményt figyelmen kívül hagyva, már maga ez a tény is mutatja, hogy a látogatásnak a Nagykövetség egyáltalán nem tulajdonított fontosságot, és nem használt ki egy ilyen látogatásból adódó lehetőséget.” (MNL OL, 1960a)

Szijártó Lajos kairói magyar nagykövet alaposan kivizsgálhatta az esetet, mert csak 1960. május 4-én küldte el a szigorúan titkos minősítésű válaszát a központnak Germanus Gyula professzor egyiptomi látogatása tárgyában:

„Germanus professor kairói látogatása a követséget váratlanul érte. Utazásáról nem kaptunk értesítést, látogatásának céljáról és a követség ezzel kapcsolatos feladatára vonatkozóan sem jött utasítás a központtól. Germanus professor Kairóba érkezésének napján kaptunk egy szokványos táviratot, melyben értesítettek érkezésének időpontjáról. A követség részéről Biró elvtárs kiment eléje, a professor azonnal pénzt kért. Pénz kiadására a követség nem kapott utasítást. Biró elvtárs a saját pénzéből adott néhány fontot a professzornak. Germanus Gyula professor [a] megérkezését követően, miután én nem voltam Kairóban, felkereste Nagy Lajost, és elmondotta, hogy a Központ [a] számára 150 fontot átutalt. Ilyen utasítás még ekkor sem volt birtokunkban. A professor rendkívül felháborodott, mikor sajnálattal közöltük, hogy nincs módunkban engedély nélkül kiutalni a kért 150 fontot. Ígéretet kapott, hogy a pénzt megsürgetjük. Erre nem került sor, mert időközben utasítás jött, hogy fizessünk ki a professzornak 100 egyiptomi fontot. Erről Nagy Lajos azonnal értesítette a professzort. A dolog lényege, hogy Germanus professor rendkívül elégedetlen volt. Először, mert nem kapta meg azonnal a pénzt, másodszor, mert a 150 font helyett csak 100-at kapott. Germanus Gyula állítása a Nafeh Zade ebédjén elhangzottakról [-] igen enyhén szólva [-] tévedésen alapszik. A professor érthetetlen módon állítja be a beszélgetést, ami az asztalnál folyt. Szó sem volt diszkreditálási kísérletről, amit Nagy Lajos akkor sem tehetett volna meg, ha ezt akarta volna, hiszen mint Germanus professor maga állítja, őt az arab nyelv mesterének és tanítójának tekintik az arab világban. Az asztalnál nem volt megörökönyödés, és Germanus professzort senkinek senkitől nem kellett megvédeni. Az ebéden nagyon jó hangulat volt. Érthetetlen Germanus professor levelének rosszindulatú kicsengése, amelyet a követség még abban az esetben sem érdemel ki, hogy elismeri, hogy személyével és utazásának fontosságával nem kellőképpen foglalkozott, mert mindenkor rendelkezésére álltunk, bármilyen kérdéssel fordult hozzánk.” (MNL OL, 1960b)

A nagykövetség részletes jelentésére Széphelyi Zoltán mb. osztályvezető az alábbi választ küldte 1960. június 29-én:

„Nagykövet elvtárs 1959. október 12-én rendeletben kapott utasítást arra, hogy eszközölje ki Germanus professzor kairói látogatását. Miután Nagykövet elvtárs erre a rendeletre nem válaszolt, a Külügyminisztérium és a Kulturális Kapcsolatok Intézete vezetői néhány nappal a Germanus-hét kezdete előtt úgy döntöttek, hogy a professzor a mi költségünkön utazzék Kairóba. Ilyen körülmények között nem volt mód arra, hogy a Központ újabb rendeletet küldjön ki a professzor látogatásával kapcsolatos részletes feladatokról. Az utazásról sem tudunk előbb értesítést adni, (...) így érthető az, hogy a professzor látogatására a nagykövetség nem készülhetett fel megfelelően. (...) A Központnak a váratlan, gyors utaztatásból adódó késői intézkedése hozzájárult azokhoz a hibákhoz, melyeket a nagykövetség Germanus professzor látogatásával kapcsolatban elkövetett. Korábban tett megjegyzéseink és a fentiek figyelembevételével ezt az ügyet lezártnak tekintjük.” (MNL OL, 1960c)

Kitekintés a későbbi időszakra

Feltételezhető, hogy a professzorban maradt 1959-es tüske nem sokáig fájhatott neki, mert azt követően a téli hónapok nagy részét szinte minden évben Kairóban és Damaszkuszban töltötte a feleségével – kellemes környezetben, az egyiptomi és szíriai barátai meghívását és a magyar kormány szervek (KüM, KKI, MNB stb.) apanázsát élvezve. Munkahelye, az Eötvös Loránd Tudományegyetem vezetése is egészen a professzor nyugdíjba vonulásáig (1964. augusztus) tolerálta a hosszú „alkotói” szabadságokat (Udvarvölgyi, 2012). Azonban – ismervén Germanus külügyminisztériumi kapcsolati rendszerét – az is könnyen elképzelhető, hogy az ominózus levélben megemlített magyar diplomaták a legközelebbi hazautazásuk alkalmával alaposabb „fejmosást” kaphattak a központban. A professzor keze messzire ért, a Budapestre akkreditált diplomáciai képviselők által adott fogadások rendszeres meghívottja volt, sokszor találkozott párt- és állami

vezetőkkel, a megjelenő könyvei tiszteletpéldányait a Kádár-korszak vezető elitjéhez is rendszeresen eljuttatta. De komolyan vette az országgyűlési képviselői munkáját is – az akkori „látszatparlamentben”.

Összefoglalás

Összegzőképpen megállapítható, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található, a magyar misszióktól, a Külügyminisztériumtól, illetve a Kulturális Kapcsolatok Intézetétől származó iratok azt támasztják alá, hogy a külképviseletek sokszor inkább kényszerű teherként, mintsem kihasználható lehetőségként tekintettek az örökifjú professzorra. Germanus kétségtelenül „nehéz ember” volt, sokszor anyagias, sértődékeny, fecsegő és hiú, ugyanakkor jovialis, bölcs és előrelátó. Egy tudatosabb stratégiával, koordináltabb együttműködéssel nemcsak a tudományos-kulturális, hanem a politikai, sőt a gazdasági kapcsolatépítéshez is effektívebben hozzájárulhatott volna az Al-Azhar Egyetem egykori diákja és oktatója. Különösen egy olyan relációban (az arab világ), ahol – véleményem szerint – a személyes kapcsolatok varázsa, a tökéletes nyelvtudás, a hírnév és a *hadzsi* nimbusza sokszor többet ér bármely kifinomult tárgyalástechnikánál és vonzó üzleti tervnél.

Irodalomjegyzék

- Afrika-tanulmányok* (2007). Gamal Abdel Nasszer. A letöltés ideje: 2021. május 30. http://www.afrikatanulmanyok.hu/htmls/gamal_abdel_nasszer.html.
- Búr Gábor (2010). Hungarian Diplomacy and the Non-Aligned Movement in the Cold War. In Majoros István, Maruzsa Zoltán és Rathkolb Oliver (szerk.), *Österreich und Ungarn im Kalten Krieg* (353–372. o.) A letöltés ideje: 2021. május 30. <http://afrikatudastar.hu/HU/magyar-afrika-tudastar/item/319-hungarian-diplomacy-and-the-non-aligned-movement-in-the-cold-war-magyar-diplomacia-es-az-el-nem-kotelezettek-mozgalma-a-hideghaboru-idejen-bur-gabor>.

- Fügedi Nóra (2012). Magyar kultúra a világban. Egyiptomi–magyar kulturális kapcsolatok 1945–1964. *Acta Historica*. 134, 143–151. A letöltés ideje: 2021. május 30. <https://core.ac.uk/download/pdf/229398101.pdf>.
- Germanus Gyula (1984). *Kelet varázsa*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- J. Nagy László (2015). Magyar–egyiptomi kapcsolatok a második világháború után (1947–1955). *Belvedere Meridionale*. 27(3), 15–22. A letöltés ideje: 2021. június 2. http://www.belvedere-meridionale.hu/wp-content/uploads/2015/osz/02_Nagy_2015_03.pdf.
- Kiss Dávid Sándor (n.d.) Germanus Gyula. *Terebess Ázsia E-tár*. A letöltés ideje: 2021. június 2. <https://terebess.hu/keletkultinfo/germanusgyula.html>.
- Krajcsír Lukács (2015). Az 1955-ös csehszlovák–egyiptomi fegyvervásárlási egyezmény és következményei: Nasszer „keleti nyitása”. *Belvedere Meridionale*. 27(3), 23–33. A letöltés ideje: 2021. június 2. http://www.belvedere-meridionale.hu/wp-content/uploads/2015/osz/03_Krajcsir_2015_03.pdf.
- Kubassek János (2013). Germanus Gyula (1884–1979) és a Kelet világa. Bonyodalmak Bécsben, majd Kairóban, Arábiában és Budapesten – egy fegyelmi eljárás tanulságai elfeledett dokumentumok tükrében. In Székely Szabó Zoltán (szerk.), *Ami minket összeköt* (39–88. o.)
- Lassányi Gábor (2005). Magyar Merowe-gát Régészeti Projekt. Leletmentés. *Az Ókori Egyiptom*. A letöltés ideje: 2021. június 3. <http://egyiptom.freeweb.hu/merowe/>.
- MNL OL (1954a). XIX-J-1-k 1945–64. Egyiptom – Admin 7 d. 5/f10/09211.1-3.1954.
- MNL OL (1954b). XIX-J-1-k 1945–64. Egyiptom – Admin 7 d. 5/f10/09211/2/titk.1954.
- MNL OL (1954c). XIX-J-1-k 1945–64. Egyiptom – Admin 7 d. 5/f10/361/1954/TESzO.
- MNL OL (1954d). XIX-J-1-k 1945–64. Egyiptom – Admin 7 d. 5/f10/09211/1/titk./1954.
- MNL OL (1954e). XIX-J-1-k 1945–64. Egyiptom – Admin 7 d. 5/f 0427/1/titk./1954.
- MNL OL (1957a). XIX-J-1-k 1945–64. Egyiptom – Admin 16. d. 18/g 8/001619/4/1957.
- MNL OL (1957b). XIX-J-1-k 1945–64. Egyiptom – Admin 16. d. 18/g 8/001619/11/szig. t.

- MNL OL (1957c). XIX-J-1-k 1945–64. Egyiptom – Admin 16. d. 18/g 8/08/7/1957. szig. t.
- MNL OL (1957d). XIX-J-1-k 1945–64. Egyiptom – Admin 16. d. 18/g 8/002484/szig. t.
- MNL OL (1957e). XIX-J-1-k 1945–64. Egyiptom – Admin 16. d. 18/g 8/002484/2/szig. t.
- MNL OL (1957f). XIX-J-1-k 1945–1964 Szíria 2-el 5/i 2/46–41. 5/1.
- MNL OL (1957g). XIX-J-1-k 1945–1964 Szíria 2-el 5/i 2/46–41. 2/5–1 adm.
- MNL OL (1958a). XIX-J-1-k 1945–64. Egyiptom – Admin 16. d. 18/g 8/001019/szig. t.
- MNL OL (1958b). XIX-J-1-k 1945–64. Egyiptom – Admin 16. d. 18/g 8/001019/1958/szig. t.
- MNL OL (1959a). XIX-J-1-k 1945–64. Egyiptom – Admin 17. d. 18/g 3/002385/1-ig/1960.
- MNL OL (1959b). XIX-J-1-k 1945–64. Egyiptom – Admin 17. d. 18/g 3/005946/szig. titk.
- MNL OL (1960a). XIX-J-1-k 1945–64. Egyiptom – Admin 17. d. 18/g 3/002385/sz. titk.
- MNL OL (1960b). XIX-J-1-k 1945–64. Egyiptom – Admin 17. d. 18/g 3/105/Szig. titk./1960.
- MNL OL (1960c). XIX-J-1-k 1945–64. Egyiptom – Admin 17. d. 18/g 3/002385/1/szig. titk.
- Pap Jenő (1961). Küllkapesolat – Kwame Nkrumah ghánai elnök Budapesten. *MTVA Archivum*. A letöltés ideje: 2021. június 3. <https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-bzBta2xKSEFyTS9ZU25qdjBLc0ZsQT09>.
- Múlt-kor* (2003). 85 éve született Nasszer. A letöltés ideje: 2021. június 6. <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=360>.
- Nemzeti Filmintézet Filmarchívum* (1960). Távolkeleti vendég. A letöltés ideje: 2021. június 6. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=16363>.
- Sáringer János (szerk.) (2016). *A szuezi válság és Magyarország 1956. Diplomáciai iratok az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc, illetve a szuezi válság történetéhez*. Budapest: Veritas Történetkutató Intézet. A letöltés ideje: 2021. június 6. https://veritasintezet.hu/images/kiadvanyok/kotetek/VK7-A_szuezi_valsg.pdf.
- Sipos Péter (1996). Külpolitika és konzolidáció, 1957–1963. *História*. 18(4), 29–30. <https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/96-04/index.html>.

- Udvarvölgyi Zsolt (2012). Germanus Gyula az MTA és az ELTE dokumentumainak tükrében. *Vallástudományi Szemle*, 8(1), 125–141.
- Udvarvölgyi Zsolt (2018). Dálnoki Veress Lajos vezérezredes 1947. évi letartóztatásának körülményeiről. *Valóság*, 61(6), 55–62.
- Udvarvölgyi Zsolt (2019). Negyven éve hunyt el Germanus Gyula keletkutató, utazó, egyetemi tanár. *Valóság*, 62(11), 63.
- Udvarvölgyi Zsolt (2020a). A magyar–közel-keleti tudományos-kulturális kapcsolatok egy epizódja. Germanus Gyula egyiptomi és szíriai útjai a magyar diplomáciai jelentések tükrében. In Nagy Henrietta (szerk.), *Absztraktfüzet* (14. o.) A letöltés ideje: 2021. május 21. http://portal.tpfk.hu/Data/Sites/1/media/Dokumentumok/konferenciak/absztraktfuzet_2020.pdf.
- Udvarvölgyi Zsolt (2020b). Nasszer elnök magyar „barátja”. *Valóság*, 63(2), 96–100.
- Ujváry Gábor (szerk. (2017). *A szuezi válság és Magyarország – 1956. Tanulmányok. Veritas füzetek 6.* Budapest: Veritas Történetkutató Intézet. A letöltés ideje: 2021. június 6. <http://www.mek.oszk.hu/20000/20060/20060.pdf>.

A geopolitikai elemzés a nemzetközi hatalmi viszonyok vizsgálatának szolgálatában

Csurgai Gyula: *Geopolitical Analysis. A Multidimensional Approach to Analyze Power Rivalries in International Relations*. Róma: Aracne, 2019. 208 o.
https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2021.3.10

A második világháborút követően a *geopolitika* kifejezés hosszú időre háttérbe szorult, csupán szűkebb csoportok (katonai intézetek, kutatóintézetek, titkosszolgálatok, magas rangú vállalati menedzserek) nem nyilvános tevékenységére korlátozódott. Napjainkra azonban az alkalmazásának a jelentős elterjedése figyelhető meg. Számos terület (diplomácia, nemzetközi szervezetek, kormányzati ügynökségek, hadsereg, titkosszolgálatok, a gazdaság és a média) számára vált fontossá a geopolitikai elemzés és értékelés. Csurgai Gyula¹ 2019-ben megjelent könyve, ahogy azt az alcíme – *A Multidimensional Approach to Analyze Power Rivalries in International Relations* [Többdimenziós megközelítés a nemzetközi kapcsolatokban zajló hatalmi versengések elemzéséhez] – is jelzi, a nemzetközi hatalmi viszonyok vizsgálatához kínál elemzési módszertant.

A szerző szerint a globalizáció egyre nagyobb kihívást jelent a nemzetállamokon alapuló vesztfáliai rendszer számára, és így fontos szerepet játszik a geopolitika visszatérésében. Csurgai vitatkozik a kritikai geopolitikai iskola képviselőivel, akik azt vallják, hogy a globalizáció a határok lebontásához, s ezzel a földrajztudomány és a geopolitika jelentőségének a csökkenéséhez vezet. Ő úgy értékeli, hogy a nemzetközi viszonyokat napjainkban is a demográfiai, földrajzi, történelmi, kulturális és nemzeti identitás határozza meg. Sőt, a stratégiai területek és a természeti erőforrások birtoklásának a kérdése sem veszített a jelentőségéből. A szerző kritikát fogalmaz meg a

1 Dr. Csurgai Gyula geopolitikát, geoökonómiát és versenyképes hírszerzést oktat több felsőoktatási intézményben, köztük a Genfi Nemzetközi Egyetemen. Emellett a Geopolitikai Tanulmányok Genfi Intézetének a vezetője.

nemzetközi kapcsolatok elméleteivel szemben is, mert úgy véli, hogy azok túlságosan egyszerűsítenek és sokszor ideológiai szűrőn keresztül vizsgálódnak. Példaként említi a marxista és a liberális irányzatot. Az előbbi a társadalmi osztály, az utóbbi a szabad piac jelentőségét emeli ki túlzottan. Az a véleménye, hogy az említettek helyett a geopolitikai megközelítés alkalmas a leginkább a rendszerszintű, komplex elemzésekre.

A geopolitika megítélése vitatott kérdésnek számít tudományos körökben. Az egyik legnagyobb magyar földrajztudós, Teleki Pál szerint inkább nevezhető politikának, mint tudománynak (Teleki, 1931, 3. o.). A társadalomtudósok egy része viszont önálló tudománynak tekinti (Szilágyi, 2018, 18–19. o.). Csurgai Gyula úgy véli, hogy a geopolitika nem önálló tudományág, hanem a társadalomtudományok több ágához is kapcsolódó elemzési módszer, de nem azok szintézise. A szerző a geopolitikai elemzési módszerről szóló alfejezetet a geopolitika meghatározásával kezdi, amely szerinte nem más, mint „a politikai folyamatok, illetve a lezajlásuk helyszínéül szolgáló földrajzi tér kölcsönhatásainak a vizsgálata”. A geopolitikai koncepcióval kapcsolatban négy lényeges dimenziót emel ki, amelyek különállóak, de egymáshoz kapcsolódnak. Ezek a következők:

1. A *geopolitikai reprezentáció érzete*: az emberek egy-egy csoportja számára egy meghatározott terület képviselőjének a kollektív érzése, amely a nemzeti mítoszhoz, szimbólumokhoz, a valláshoz és történelmi emlékekhez kötődik. Ha ugyanannak a területnek a geopolitikai reprezentációja több csoport tudatában is él, az konfliktushoz vezethet (pl. a szerbek és az albánok esetében Koszovó kapcsán).
2. Az egyes államok különböző földrajzi, ideológiai és gazdasági tényezők által vezérelve geopolitikai célokat határoznak meg, amelyek *geopolitikai projektek* formájában valósulnak meg (pl. az angolszász tengeri hatalmak célja, hogy megakadályozzák egy egyeduralgató kontinentális hatalom felemelkedését vagy az Euráziát uraló szövetség létrejöttét).

3. A *geopolitika gyakorlati megvalósulása* során a célokat alapvetően az adott állam biztonsága határozza meg, és azok fontos szerepet játszanak a külpolitikában. A geopolitika célokhoz vezető út megtervezését hívják *geostratégiának* (Ilyen például Oroszország esetében a melegtengeri kikötőkhöz való hozzáférés és a szomszédos államok politikai fejlődésének a befolyásolása).
4. Az *interdiszciplináris elemzési módszer* magában foglalja a másik három dimenziót. Az okok felkutatása során figyelembe veszi a földrajzi dimenzió természetföldrajzi, demográfiai, kulturális és gazdasági aspektusait is. Továbbá az adott helyzet külső és belső befolyásoló tényezőit is számításba kell venni (Csurgai, 2019, 15. o.).

A szerző hozzát teszi még, hogy e dimenziókon kívül a történelmi faktorokat is figyelembe kell venni. A geopolitikai elemzés rendszer szintű megközelítés. Ebből következik, hogy első lépésként a paramétereket kell meghatározni, majd az egyes faktoroknak a különböző térben és időben történő egymásra hatását megvizsgálni.

Csurgai szerint a geopolitikai elemzésnek kiemelten fontos része a földrajzi szerkezet bemutatása. A természetföldrajzi tényezők – az adott terület helyzete, mérete, tengerszint feletti magassága, domborzata, formája, növényzete, vízrajza, az ott fellelhető természeti erőforrások, valamint a topográfiai elemek – olyan geopolitikai kérdéseket is meghatároznak, mint a terület feletti ellenőrzés joga, a védelmi szempontok, a kommunikációs útvonalak birtoklása vagy a tengerhez való kijutás. Így tehát azok lényegesen befolyásolhatják egy állam külpolitikáját és katonai stratégiáját.² A szerző azonban elveti a földrajzi determinizmust, mert nem kizárólag a természetföldrajzi faktorok határozzák meg egy-egy állam cselekvését a nemzetközi térben –

² A szerző a nemzetközi politikai folyamatok kontextusában ír a földrajzi faktor meghatározó jellegéről, ezért a külpolitikát és a stratégiát emeli ki. Azonban, ahogyan arra Teleki Pál rámutatott, az ember és a földrajzi környezet kapcsolata hatással van a tágabb társadalmi, politikai és tudományos gondolkodásra is (Teleki, 1917, 8. o.).

a geopolitikai felfogása tehát inkább a possibilista megközelítéshez köthető (Békési, 2004, 80–81. o.).

A többi fejezetben a szerző kiemelten a szerinte legmeghatározóbb faktorokkal foglalkozik, amelyekről az a véleménye, hogy a geopolitikai elemzés készítése során nem maradhatnak figyelmen kívül.

A *természeti erőforrásokban* gazdag területek birtoklása a történelem során mindig is fontos volt. Csurgai példaként említi, hogy a nagy folyók (a Nílus és az Eufrátesz) már az ókorban is komoly szerepet játszottak az első agrár- és városi civilizációk felemelkedésében. Napjainkból pedig Kína és India gazdasági növekedését emeli ki, amelyek egyre inkább rászorulnak a természeti erőforrások, nyersanyagok importjára. A szerző kiemeli az energiaellátás biztosításának a kérdését is. A természeti erőforrásokkal foglalkozó fejezet az olaj, a földgáz és az ivóvíz példáján keresztül mutatja be a jelentőségüket a nemzetközi viszonyok rendszerében.

A *határok* kérdése azért bír különös jelentőséggel, mert azok jelölik ki egy hatalom földrajzi kiterjedésének a kereteit. Csurgai úgy értékeli, hogy a vesztfáliai rendszer válságának az egyik következménye, hogy a határvonalakat napjainkban egyre inkább határzónák váltják fel. A kötetben háromféle határt különböztet meg: a *valódi határ* a szuverén hatalomgyakorlásnak a területi határa; a *szimbolikus határ* az adott népességnek a területi határral kapcsolatos kollektív tudata; az *elképzelt határ* pedig a „másokkal” (a szomszédokkal, a barátokkal és az ellenségekkel) való, az államhatáron kívüli kapcsolat. a szerző kiemeli az államok *belső határait*, amelyek szintén nagyon fontos geopolitikai faktorok. Említést tesz az *etnikai, vallási határokról*, a *gazdasági zónák határaitól*, a 19. századi gyarmatosítás során, az aktuális *hatalmi viszonyok által kialakított határokról*, valamint a napjainkban megnövekedett jelentőséggel bíró *tengeri és légi határokról* is.

Szintén fontos a korábban említett *geopolitikai reprezentáció*, vagyis az adott területtel kapcsolatosan a geopolitikai elemzés szereplőinek a cselekvéseit meghatározó – sokszor szubjektív – kollektív elképzelések. Ezek egyfajta mentális térképek, amelyek a geopolitika kognitív dimenziójához tartoznak. Csurgai arról is szót ejt, hogy gyakori példa

az úgynevezett „aranykorra” való hivatkozás, azaz annak az időszaknak a felemlegetése, amikor az adott csoport a hatalma csúcsán volt. Ebbe a geopolitikai faktorba tartoznak a pánideológiák (pl. pánszlávizmus) is.

A *népesség földrajza* az adott területen élő lakosság etnikai, nyelvi és vallási jellegzetességeit vizsgálja. A három említett komponens a legfontosabb identitásképző faktor, hiszen azok határozzák meg egy embercsoport kollektív tudatát, befolyásolják az egyes szereplők viselkedését, attitűdjét, értelmezési folyamatát és stratégiáját egy adott geopolitikai pillanatban. A helyzet akkor bonyolultabb, ha egy állam területén több etnikai, nyelvi vagy vallási kisebbség is található. Azok alapján Csurgai az alábbiak szerint csoportosította a lehetséges szituációkat:

- kisebbség, amely csak egy állam területén él, és nincs anyaországa;
- kisebbség, amely több állam területén él, és nincs anyaországa;
- kisebbség, amely egy állam területén él, és van anyaországa;
- kisebbség, amely több állam területén él, és van anyaországa;
- bevándorlók és menekültek közösségei, akik elhagyták a szülőföldjüket, és fejlettebb államokban telepedtek le;
- diaszpóra kisebbség, akik távolra kerültek a szülőföldjüktől – eltérő országokba és kontinensre;
- bennszülött és őslakos népcsoportok.

A szerző szerint nem mindegy, milyen az adott kisebbség *eloszlása*, hiszen ha egy határ menti régióban tömörülnek, esetleg egy bizonyos térségen belül többséget alkotnak, az fenyegetést jelenthet a központi hatalom számára. Szintén fontos a *népsűrűségi* és a *demográfiai* jellemzők figyelembevétele.

A *történelmi faktorok* elemzése azért fontos, mert egy régió geopolitikai problémái gyakran egyes történelmi események következményei, vagy az ott élő népek nemzetállam-építési folyamatainak a sajátosságaiból erednek. A szerző ezért külön is hangsúlyozza a határváltozásoknak és a demográfiai folyamatoknak a történelmi dimenzió keresztül történő elemzésének a jelentőségét. Csurgai

szerint a történelem nem ismétli teljesen önmagát, azonban megállapíthatók ismétlődő geopolitikai minták.

A *gazdasági faktorok* számbavétele pedig azért fontos, mert egy államnak a nemzetközi rendszerben betöltött jelentősége elsősorban a gazdasági erejétől függ. Nem lehet egy stratégia hatékony sem politikai, sem katonai téren, ha nincs mögötte megfelelő gazdasági támogatás. A szerző a témához kapcsolódóan megemlíti a *geoökonómiát* is, amely napjainkban egyre inkább elterjedtebbé válik a nemzetközi viszonyokkal kapcsolatos megközelítések közül.³ A gazdasági tényezők egy állam szempontjából nemcsak a nemzetközi viszonyok tükrében, hanem a belső kohézió aspektusában is alapvetőek. A gazdasági dinamikát nagyban meghatározzák egy államon belül a centrum és a periféria közötti viszonyok vagy a lakosság szociális-gazdasági helyzete.

A geopolitikai elemzés fontos szegmense az egyes *szereplők stratégiájának* az értékelése. Csurgai szerint

„a stratégia általában a végkimenetek és az eszközök közötti azon kapcsolatra vonatkozik, amely a szereplő által várt eredmény, valamint a források és azok felhasználása között van. ... ugyanakkor egy cselekvési tervként is azonosítható, amelyet azért hajtanak végre, hogy gyakorlati célt vagy célokat érjenek el. Továbbá... úgy is meghatározható, mint azon eszközök kombinációja, amiket az emberi entitás felhasznál, hogy elérje az előre meghatározott célját vagy céljait” (Csurgai, 2019, 143. o.).

A szereplők stratégiájának az elemzéséhez először azonosítani kell őket magukat is. A szerző úgy ítéli meg, hogy a nemzetközi viszonyok elsődleges szereplői még napjainkban is a nemzetállamok. A geopolitikai elemzéseknél azonban fontos figyelembe venni minden olyan entitást, amely képes befolyást gyakorolni, így a nem állami, a szubnacionális és a transznacionális szereplőket is. Csurgai különbséget tesz *aktív*, *potenciális* és *látens* geopolitikai szereplők között. Az első részese a geopolitikai helyzetnek, míg az utóbbi kettő közvetve vagy közvetlenül vehet részt abban.

3 A szerzőnek a geoökonómiával kapcsolatban alkotott elképzeléseiről bővebben lásd: Csurgai, 1998, 4. o.

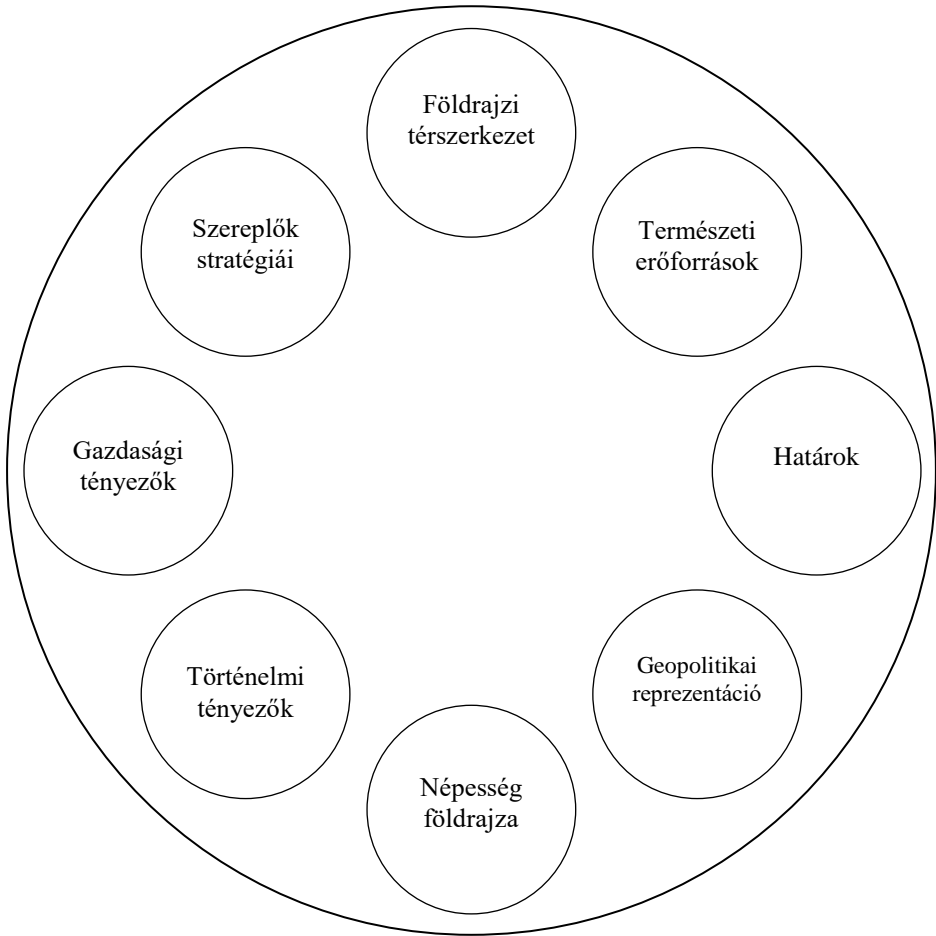

Az a szereplő, amely meg kívánja változtatni a status quót, *offenzív*, míg az, amelyik a fennálló helyzet megőrzésében érdekelt, *defenzív* stratégiát követ. A szerző arra is rámutat, hogy egy szereplő stratégiájának az elemzésénél figyelembe kell venni a *stratégiai kultúrát* is. Például Kína stratégiai kultúrája jelentősen eltér az európai államokétól, ahogy az Amerikai Egyesült Államoké is más, mint Oroszországgé, ezért a cselekvésük megértése szempontjából fontos értelmezni e különbségeket is. Csurgai szerint azt is tisztázni kell, hogy milyen a nemzetközi rendszer jellege, ugyanis nem ugyanúgy cselekszik egy szereplő egy hegemon, egy bipoláris vagy egy multipoláris szisztémában, illetve a nemzetközi rendszer jellegének a megváltozása idején.

A szerző kiemeli továbbá, hogy a geopolitika nem csupán az aktuális helyzet elemzésével foglalkozik, hanem a jövőbeni lehetséges folyamatokat is vizsgálja, ezért stratégiai előrejelzéseket, forgatókönyveket is felvázol.

Az utolsó fejezetben a szerző a Krím félsziget helyzetének ismertetésén keresztül mutat be a geopolitikai elemzésre egy példát, amelynek során végighalad a könyv korábbi fejezeteiben jellemzett geopolitikai faktorokon. Meghatározza a 2014-es orosz megszálláshoz vezető okokat, következtetéseket von le, és szót ejt a jövőbeni lehetséges fejleményekről is.

1. ábra⁴
A geopolitikai elemzés faktorai

Konklúzió

Csurgai Gyula a könyvével a geopolitikai elemzésekhez kíván támpontot nyújtani, ami segítséget jelenthet a nemzetközi viszonyokban végbemenő politikai történések megértéséhez. A módszertan értelmezéséhez a szerző az egyes fejezeteknél és definícióknál számos

⁴ Forrás: Csurgai, 2019, 19. o.

példát említ a különböző történelmi korszakokból, emellett több helyen színes ábrákkal és térképekkel is szemlélteti a mondanivalóját. Egyértelműen meghatározza, hogy milyen elemzési felfogást követ, és a perspektívái miben térnek el más geopolitikai iskoláknak és a nemzetközi kapcsolatok elméleteinek a nézőpontjaitól. Úgy gondolom, hogy az elsősorban társadalomtudományi jellegű írás hasznos, könnyen érthető és érdekes mű, amelyet jó szívvel ajánlok elolvasásra a geopolitika iránt érdeklődők számára.

Sashalmi Ádám

Irodalomjegyzék

- Békési László (2004). *A politika földrajza*. Budapest: Aula Kiadó.
- Csurgai Gyula (1998). Geopolitics, Geoeconomics and Economic Intelligence. *The Canadian Institute of Strategic Studies Strategic Datalink*, (69). A letöltés ideje: 2021. október 20. https://www.researchgate.net/publication/335421318_Geopolitics_Geoeconomics_CISS.
- Csurgai Gyula (2019). *Geopolitical Analysis. A Multidimensional Approach to Analyze Power Rivalries in International Relations*. Róma: Aracne.
- Szilágyi István (2018). *A geopolitika elmélete*. Budapest: Pallas Athéné Könyvkiadó Kft.
- Teleki Pál (1917). *A földrajzi gondolat története*. Budapest: Szerzői kiadás.
- Teleki Pál (1931). *Időszerű nemzetközi politikai kérdések a politikai földrajz megvilágításában*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

A megjelenés technikai követelményei

A tanulmány esetleges korábbi megjelenésére vonatkozó adatok szabályos feltüntetése kötelező.

A szerző a felajánlott anyagot a szerkesztőség (kulugviszemle@ifat.hu) engedélye nélkül nem nyújthatja be más kiadónak.

Bármely, a tanulmányban felhasznált – szó szerinti vagy tartalmi – idézethez pontos hivatkozás szükséges.

Formai követelmények:

- Word formátum, 12-es betűnagyság, Times New Roman betűtípus;
- fejezetcím: vastagon szedett; alcím: kurzivált (dőlt); cím előtt nincs számozás;
- az ábrák/táblázatok sorszama és címe az ábrák fölött; a jegyzetszám az „ábra” stb. szó után;
- csak a folyóiratok címe, az idegen szó és a kiemelés kurziválandó; másféle kiemelés nincs;
- szerzőinktől várjuk a munkahelyük nevét és a betöltött pozíciójukat (legfeljebb kettőt);
- a magyar és angol nyelvű összefoglaló max. 10-10 sor;
- a kulcsszavak közül legalább 3, legfeljebb 7 adandó meg;

A tanulmányon belül szövegközi hivatkozás (szerző, dátum, oldalszám) alkalmazandó; adott szerző azonos évben megjelent írásait a dátum utáni, a-tól egymást követő betűkkel különböztetjük meg (pl. 2019a). Az anyag végén betűrendes irodalomjegyzék szerepel.

A magyarázatot, kiegészítő gondolatokat a max. 3 soros lábjegyzetek tartalmazhatják.

Példák:

- Egyszerűs könyv

A szövegben: (Habermas, 2012, 26. o.); az irodalomjegyzékben: Habermas, Jürgen (2012). *The Crisis of the European Union: a Response*. Cambridge: Polity.

- Többszerűs könyv

A szövegben: (Saunders, Lewis és Thornhill, 2016, 102. o.), a második említéstől (Saunders *et al.*, 2016, 102. o.); az irodalomjegyzékben: Saunders, Mark, Lewis, Philip és Thornhill, Adrian (2016). *Research Methods for Business Students*. London: Pearson.

- Könyvfejezet

Az irodalomjegyzékben: Palmer, Farah (2007). Treaty Principles and Maori Sport: Contemporary Issues. In Chris Collins és Steven J. Jackson (szerk.), *Sport in Aotearoa/New Zealand Society* (307–334. o.)

- Elektronikus forrás

Az irodalomjegyzékben: Koutsokosta, Efi (2018). EU's Democratic Deficit to Blame for Far-Right Rise, Tspiras Tells Euronews. Comments. *Euronews*. A letöltés ideje: 2018. október 30. <https://www.euronews.com/2018/09/12/eu-s-democratic-deficit-to-blame-for-far-right-rise-tspiras-tells-uronews>.

- Folyóirat

Az irodalomjegyzékben: Szendy István (2019). A katonai stratégia. *Hadtudomány*, 29(1–2), 18–34.

- Szervezet, folyóirat vagy jogi dokumentum szerző nélkül:

A szövegben: (*EUR-Lex*, 1988).

Az irodalomjegyzékben: *EUR-Lex* (1988). Judgment of 14 January 1988, Commission of the European Communities v Italian Republic, Case 63/86, Para 12. A letöltés ideje: 2019. január 5. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61986CJ0063>.

- A szerzőt egy másik munka idézi:

A szövegben: (Benczes, 2018)

Az irodalomjegyzékben: Benczes István (2018). Farkas Zoltán (2018). A válság tíz éve: mit tanultunk a nagy magyar összeomlás óta? *HVG*. A letöltés ideje: 2018. október 30. https://hvg.hu/gazdasag/20181008_A_valsg_tiz_eve_mit_tanultunk_a_nagy_magyar_osszeomlas_ota.

Pro Minoritate

2021. nyár

Klímváltozás és őshonos kisebbségek

KRUPOCIN, Dominika – KRUPCIN, Jesse: Az éghajlatváltozás kulturális biztonságra gyakorolt hatása

TOMASELLI, Alexandra: Őslakos népek Európában és nemzetközi védelmük az éghajlatváltozás fenyegetésével szemben

HORVÁTH Valéria: Az éghajlatváltozással fenyegetett őslakosok áttelepítésének első kísérletei

Erdély-kép

NATKÓ Anna: „Erdély! Sikolt e szó és sírni kényszerít”. A Magyar Élet nemzetpolitikai szemle Erdély-diskurzusa, 1936–1944

Egyesületi élet

NAGY Nikolett: Ugocsa vármegye egyesületi élete 1939–1944 között a vármegye alispáni iratainak aspektusában

Stúdium

LENGYEL Emese: A cigánykirály. Bihari János (1764–827) cigányprimás emlékezete az Operettszínpadon

Szemle

GAZSÓ Dániel: Kell, hogy legyen egy ilyen tábornóz

Ludányi András: *Amerikai életutam. A második világháborútól a huszonegyedik századig* [ford. Forgács Ildikó], Kisebbségekért – Pro Minoritate Alapítvány – Méry Ratio Kiadó, Budapest – Somorja, 2020

MANZINGER Krisztián: „S ha Erdélyt elveszik?”

L. Balogh Béni (bev., szerk.): *Erdélyből jelentik – A Károlyi-kormány nemzetiségi minisztériumának válogatott iratai 1918. november 3. – 1919. január 29.*, Iskola Alapítvány Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár, Kolozsvár–Budapest, 2020

MOLNÁR Csongor: Egy város öntudata

Dominique Kirchner Reill: *The Fiume Crisis 1919–1921*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge–Massachusetts–London, 2020

BARTA Leila: Ukránok és ruszinok

Fedinec Csilla – Szakál Imre – Csemicskó István: *A magyarországi ruszinok és ukránok*, Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2020

KISS Anna-Ilona: Elmúlt jelen. Egy könyv és egy kiállítás

Elmúlt Jelen. A romániai magyarok története a kommunizmustól a rendszerváltásig, szerkesztette: Molnár Beáta, Iskola Alapítvány Kiadó, Kolozsvár, 2021

MINILATERAL COOPERATION IN THE EU

Internal Cohesion, Group Dynamics,
and Voting Behaviour of Selected State Blocks

Tamás Levente Molnár (Ed.)

3500 Ft

